

249235  
Рік XIV.

Р. 1904 кн. V.

Т. LXI.

# ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

## MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, V B.

B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка  
під надзором К. Веднарського.

—♦—♦ Вийшло 20/X с. с. 1904. ♦—♦—

# КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між іншими отсі книжки :

	Корон
Адріан. Аграрний процес у Добростанах . . . . .	1—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст. . . . .	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики . . . . .	0 20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями . . . . .	0 50
Боровиковський Л. Маруси, теж . . . . .	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в. . . . .	0 26
Будзиновський В. Хлопська посілість . . . . .	2—
Верхратський Ів. — Начерк соматології . . . . .	3—
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по . . . . .	2—
„ Про говор доліський . . . . .	1 30
Візнер Ю. Житє ростиц у морі . . . . .	0 15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезії . . . . .	0 50
„ Русини Пришівської епархії і їх говори . . . . .	0 70
„ Словаки чи Русини? . . . . .	0 80
„ Hungarico Ruthenica . . . . .	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности . . . . .	0 50
„ Угроські духовні вірші . . . . .	2 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2 . . . . .	7 50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секції (т. II, вид. 2 в друку).	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виймки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в. . . . .	2 00
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—IV . . . . .	9 00
„ Останні романи Г. Сікневича . . . . .	0 40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси . . . . .	0 20
„ Хмельницький і Хмельницина . . . . .	0 20
„ Звенигород галицький . . . . .	0 70
„ Похоронне поле в с. Чехах . . . . .	0 60
„ Описи Ратенського староства . . . . .	0 60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи . . . . .	1 00
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в. . . . .	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка . . . . .	0 20
„ Рай і поступ 2 вид. . . . .	1 00
„ Микола Ів. Костомарів . . . . .	0 16
„ Літературно-суспільні партії в Галичині . . . . .	1 80
Етан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині . . . . .	0 26
Енгельс Ф. Людвік Фаєрбах . . . . .	0 50
„ Початки родини, приватної власности і держави . . . . .	1 50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4 00 кор., т. XI . . . . .	6 00
Єфремов С. Національне питанє в Норвегії . . . . .	0 30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . .	4 00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій . . . . .	4 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзьській . . . . .	5 00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . .	4 00
„ т. V: теж — в р. 1649—51 . . . . .	4 00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570 . . . . .	4 00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 . . . . .	5 00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . . . .	0 40
Занєвич — Зяєсеня панцици в Галичині . . . . .	1 00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—LXI по 3 00, т. XXIII—IV 5 00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, комплети I—XX по 48 00 I—L по . . . . .	120 00

Рік XIV.

Р. 1904 кн. V.

Т. LXI.

# ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

# MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, V B.

B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка  
під надзором К. Беднарського.

—♦♦♦— Вийшло 90/X с. с. 1904. —♦♦♦—

НБ ПНУС



249235

**БІБЛІОТЕКА**  
Івано-Франківського  
педагогічного Інституту  
Інв. 249.235

## Зміст LXI тому.

---

1. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький, IV—V . . . с. 33—64
2. Предтеча унії, критично-історична студія, написав Олександр Сушко (Далі) . . . с. 126—177
3. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр., написав Іван Джиджора . . . с. 1—40
4. Miscellanea: а) „Козаки“ в Галичині 1605 р., под. М. Грушевський; б) Маркіян Шашкевич про свою читанку, под. М. Тершаковець; в) Чи Шашкевичеві вірші? под. І. Франко . . . с. 1—5
5. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській науковій літературі останніх років, подає Зенон Кузеля (Докінчення) . . . с. 1—25
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 38) с. 1—38

---

## Inhalt des LXI Bandes.

---

1. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591—1603), von Basilius Domanyćkuj, IV—V . . . S. 33—64
2. Ein Vorläufer der kirchlichen Union vom J. 1596 (Benedict Herbst), eine kritisch-historische Untersuchung von Aleksander Suško (Fortsetzung) . . . S. 126—177

3. Neue Beiträge zur Geschichte der Verhaltens der russischen Regierung zu der Ukraine (1726–1737) von Ivan Džydžora . . . . . S. 1–40
4. Miscellanea . . . . . S. 1–5
5. Wissenschaftliche Chronik: Ethnographie in der westeuropäischen wissenschaftlichen Literatur der letzten Jahre, von Zeno Kuzela (Schluss) . . . . . S. 1–25
6. Bibliographie . . . . . S. 1–38

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.



# Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.



## IV.

Тимчасом, поки тягли ся пересправи Александра Комулео з молдаванським князем і з запорожськими козаками, в самій Січі, на острові Базавлуку пробував германський посол Ерих Ляссота.

Вернемо ся трохи назад, щоби оповісти його подорож у Січ, а разом і козацькі справи за той час.

Отже 10 лютого Хлопіцкий виїхав з Праги, уперед Ляссоти. Одначе він не міг пробути на Запороже так скоро, як би того треба було, тому він і післав до козаків гінця з копією цісарського листа до них, і сей гонець прибув на Запороже за три тижні до Великодня (18—20 марця). Одержавши цісарського листа, козаки зараз же постановили спробувати щастя в імя цісаря. Прочувши, що коло Білгорода (Аккерман) збираєть ся кінне і піше військо з наміром вирушити в Угорщину, вони за два тижні до Великодня (25 марця) в числі 1000 люда на 40 човнах пішли туди під проводом Лободи, зруйнували місто, спалили та сплюндрували околиці, узяли одного важного бранця і 2 яничарські значки, — пройшли скрізь з огнем і мечем і поклали на місці коло 2.500 узброєного і 8.000 простого люда<sup>1)</sup>.

<sup>1)</sup> Tagebuch des Erichs Lassota, під 23 червня та 1 липня; Закліський, Знамена цісаря Рудольфа II з козаками, стор. 9—10.

Коли Ляссота прибув до Львова, Хлопцікий, який очевидно чекав тут на нього, заявив, що з козаками без грошей нема чого і зривати ся до умов. Між тим Ляссота, боячись нападу Татарів в дорозі, лишив для безпечности гроші у якогось знайомого полковника цісарського війська; тепер за сими грішми поїхав Яків Генкель. Коли він вернув ся, Ляссота в Хлопціким вирушили (19 квітня) із Львова і 25 квітня були уже в Прилуці (на р. Десниці, допливі Бога), звідки 27 Хлопцікий вислав двох козаків: Григора Білоуса<sup>1)</sup> і Ганнбала з листом від цісаря і від себе до господаря молдавського Арона. Звідси-ж таки, з Прилук розписував він листи і до деяких козаків, закликаючи їх на службу цісареві. Се дуже занепокоїло Поляків. Жолкевский навіть носив ся з гадкою піймати Хлопцікого. „То-ж певне вже, що козаки дуже зброять ся, по місточках і селах подніпровських spiże sobie gotują. Певно, підуть під замки турецькі. Звольте донести, що з тим діяти“<sup>2)</sup>, писав він до Замойського.

28 квітня посольство зустріло двох запорожців — Тихона<sup>3)</sup> і Семена Ручку, яких вислали козаки на зустріч Хлопцікому „на traktaty“<sup>4)</sup>. Сі козаки ствердили чутку, що 1000 запорожців поїхало пробувати щастя на 40 човнах. Від 30 квітня до 4 мая посольство пробувало в Хвастові. Звідси Семен Ручка поїхав просто на Запороже повідомити козаків про приїзд посла від цісаря, а Тихон лишив ся з Ляссотою. Тут же Ляссота почув, що козаки спалили Білгород, спустошивши околиці, але замка узяти не могли. Від 7—10 мая Ляссота

1) Чи не той се отаман козацький Білоус, що в р. 1568 грабував пизше Черкас т рговельні каравани? (Соловьевъ, Истор. Россіи, М. 1879, VII, 30). Ляссота (Tagebuch des Errichs Lassota) стор. 201 — неправильно іменує Bialyzis. Якогось „Белоуса Горбата“ (Хорвата?) бачимо разом з Сенком Шостаком і Саском Федоровичем, визначними описля козаками, в Винниці під р. 1552 серед людей „што на дворци“ (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 607). Грицька Білоуса ще раз зустрічаємо в р. 1597 підчас гетьманування Байбузи.

2) Listy Żółkiewskiego, str. 45.

3) Дуже можливо, що се Тихон Байбуза, опісля (1597 р.) гетьман козацький.

4) Listy Żółkiewskiego, 49—50. Не знаємо, як пояснити таку величезну невідповідність хронологічних дат у Ляссоти і Жолкевского: напр. події від 25 квітня у Ляссоти — у Жолкевского під 19 марця, 27 у Ляссоти — 14 у Жолкевского.



пробував у Києві. Сюди-ж прибув тоді із Молдавії Ганнібал з відповідю цісареві і Хлопіцкому. 13 мая Хлопіцкый виїхав вперед з подарунками і прибув на Запороже аж перед Зеленими сьвятами (при кінці мая). Козаки з захватом прийняли прислані хоругви і срібні труби. А коли на той час принесено звістку, що Казигирей з двома синами буде переходити через Дніпро коло Очакова, то гетьман Богдан Микошинський 31 мая на 50 човнах в числі 1300 душ вирушив з Січи, щоб не допустити його до переходу. Але „через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях („8 галср, 15 каравел і 150 сандалів“), не могли дати дужого відпору. Одначе ми двічі ставали з ними до бою, бороли ся, о скільки дозволяли наші слабі сили, і дякувати Богу, узяли одного значного бранця“ (Белека, з царських придворних)<sup>1)</sup>.

З червня бачимо Ляссоту уже в дорозі на Запороже. Того дня Ляссота зустрів нижче Києва недалеко від устя Псла московського посла Василя Никифоровича, який також їхав до запорожців „від великого московського князя“ з подарунками. Зустрівшись з Ляссотою, він заявив, що його господар згоден помагати цісареві і дозволяє занорожським козакам вступити до цісаря на службу. Після сього вони обидва сіли в човни і повз устя річок Ворекли, Орелі, Самари поплили до самого коша запорожського<sup>2)</sup>.

Треба зауважити, що московський князь справді мав добрий намір помагати Рудольфові II в боротьбі з невірними, про се сьвідчать посилки не раз гроший, подарунків і т. и. Лев Сапіга ще в початку квітня чув від королівського коморника, що „московський цар не малі „упоминки“ мав прислати нашим нпзовцям, а до того ще і 20.000 люда післати, щоб воювали і пустошили землі татарські і турецькі... Але я сього не кажу напевно, бо сих новин не досить“<sup>3)</sup>, — додає обе-

<sup>1)</sup> Tagebuch, 200—206, 210—211. До сього часу належить звістка у Жолкевського, що приїхав козак з Черкас і резповідав про похід запорожців на море; гетьман у них Лобода, а того, про що писав Верещицькый (про „burdy“ між козаками), немає. Одного лише Корнуха убили за те, що зле стеріг, а звідси і байка повстала. На море пішло 1300 люда на 45 (sic!) човнах (Listy Żółkiewskiego, 52—53).

<sup>2)</sup> Tagebuch des Erichs Lassota, 208.

<sup>3)</sup> Archiwum domu Sapiegow, 86.

режний в висловах канцлер литовський. Що до солідного числа підпомоги козакам в 20.000 — то се напевно ті самі донські козаки, якими московський уряд так любив командувати і які дуже не охоче слухали ся московських наказів.

Тимчасом дякуючи козакам і Рудольфови, Польща опинила ся в досить прикрому положеню. В міс. лютому Рудольф просив уряд Річи посполитої через посла не пустити на Угорщину турецьких союзників Татар; а в місяці марці прибув від султана турецького чавш з листом, де султан повідомляє Поляків, що він заповідає цісареві німецькому війну, а з Поляками хоче удержати і на далі дружні зносини. Повідомляє, що закликав в поміч в Угорщину хана татарського, і просить Поляків, щоб дозволили сьому останньому перейти через їх провінції, а тоді, коли він буде в Угорщині, щоб задержували своїх підданих, а особливо козаків, від нападу на їх край.

Польща опинила ся в неприємному становищі — *inter Scyllam і Charybdim*, як пише Сапіга до Яна Замойского: „покинути християн в такому положеню, не дати їм помочи — не годить ся, памятаючи на *vicissitudinem rerum*, що ми недавно на самих собі досьвідчили тут і там шукаючи помочи (1590), а знов дражнити неприятеля *rebus sic stantibus non est tutum...*“<sup>1)</sup>

Якось треба було вийти з сеї ситуації: чавша „добре прийняли“ і відправили (при кінці квітня) з відповідю султанови турецькому, що Польща хоче зістати в добрих зносинах з Турцією, що їх зривати не хоче. Але скаржить ся на Татар, що нарушують мир, нападають на польські землі, чинять великі шкоди і т. п. Що до козаків, то нічого певного обіцувати не можуть, бо вони — вічні розбишаки, так само турецькі, як і польські вороги; нічого певного не можна обіцувати, коли сама Польща не меже забезпечитись від їх своєволі, що чим далі — то все більшає. Одначе король стараєть ся, щоби їх своєволю вже вкоротити на завжди<sup>2)</sup>.

Того-ж таки дня вислали сенатори лист до цісаря, в якому писали, що Татар Польща до Угорщини не пустить, бо вони дуже нищать землі, але дуже не задоволені з поведження ці-

1) *Archiwum domu Sapiegow*, I, str. 84, лист з 25/III 1594.

2) Евг. Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стор. 30; *Archiwum domu Sapiegow*, 88.

сая, який очевидно хоче ухнути Польщу у війну з Турцією; Хлопський починає поводити ся в їх краю проти всяких умов, збирає війська без дозволу влади на те, щоб пійти на Турка, тимчасом як Польща має з Турком згоду. Хлопський розсилав листи в імени цїсаря, але Поляки сьому й вірити не хочуть, щоб се діялось з його цїсарської волі і наказу — бо-ж він знає *quid quantumque sibi in alieno Regno liceat*<sup>1)</sup>.

Рудольф на се виправдуєть ся тим, що Хлопський, зачувши про лихо на Угорщині, зголосив ся до нього сам, пропонуєчи військову поміч *cum octo vel decem millibus cosacorum Zaporocensium contra Turcas et praecipue Tartaros in regnum Nostrum Hungariae perrumpere conatuos* і запевняючи, що *cosacos istos esse liberos et nulli domino parere*: вони займають ся лише військовою справою, з якої лише і живуть, а служать тому, кому хотять. Тому маючи на увазі головнo добро справи християнської, прийняв він їх услугу, з тим одначе застереженням, щоб ні Польщі, ані кому з християн жадної шкоди не вчинили. Отже просить не толкувати фальшиво сього кроку, не виступати проти Хлопського, а противно — підпомагати його змагання<sup>2)</sup>.

Здаєть ся поясненням з боку Рудольфа мало хто вірив в Польщі, бо і згодом не раз було чути скарги на інтриги з боку цїсаря. Тимчасом Ляссота 8 червня прибув на острів Базавлук, що лежить коло одного з дніпровських рукавів — Чортомлицькому. Тоді тут була запорожська Січ. Козаки вислали на зустріч послам значнійших козаків — привитати їх від усього товариства і на їх появу салютували з армат. „Ледви ми вийшли на беріг, — оповідає Ляссота, — як вони зараз повели нас в коло. Усього за кілька день перед тим, а власне 31 мая, їх вожд Богдан Микошинський вирушив

<sup>1)</sup> *Nobilem Stanislaum Chłopiczki subditum... coram Regiam (!) Mtis Dni Clementissimi Sacratissimae Mtis Vrae nomine militem conscribere, vexillum imperiale stemmate (sic) circumferre, classicum canere, homines ad arma sollicitare in provinciis et ditionibus Scr. Regiae Magestatis arctis pacetorum et foederum propinquitatisque vinculis cum Ipsa conjuncti(s)... Petimus a Serenissima Magestate vrascire, quae a Stanislaeo Chłopiczki narrantur, vera sunt, id quod nos minime credemus, sive vana...* (Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 31—32).

<sup>2)</sup> *Ibid.* стор. 33—34.

на море на 50 човнах з 1300 люда (на Очаків). Ми просили донести колу, що ми надзвичайно урадовані, найшовши усе лицарське товариство в доброму здоров'ю. Потім, тим що вожд був неприсутній і не усе військо було в зброї, то ми не захотіли зараз викладати своєї справи, залишивши се до щасливого повороту гетьмана і решти війська. Вони охоче згодилися на се; потім ми пішли в свої шалаші (які вони звуть кошми), виплетені з хворосту і вкриті з гори кінськими шкурами від дощу“.

Тільки 18 червня вернув ся з військом Микошинський зпід Очакова. Від узятого ними кримського бранця Ляссота вивідав, що хан кримський вирушив з двома царевичами і 80.000 люда, з яких лише 20.000 узброєних і гідних до бою, і що вони повинні були, ніде не зупиняючи ся довго, просто йти на Угорщину. Тоді-ж таки Ляссота дізнав ся, що в Перекопській орді лишило ся не більше 15.000, і що хан, прочувши ще до виступу в дому про неудачі Турків в Угорщині, дуже неохоче іде туди.

20 червня Ляссота подав колу на письмі своє доручення що до вербовання війська. Козаки, попросивши вийти Ляссоту з кола, прочитали прилюдно цїсарську грамоту, і кожен повинен був висловити свою думку. „Коли-ж після дворазового завізвання усі все мовчали, то присутні розділили ся, як се у них звичайно буває при обміркованю справ, і зробили два кола: одно із старшиною, друге з простого люду, поспільства. По довгих нарадах поспільство нарешті звичайними викриками висловило свою згоду вступити на службу його цїсарського величества, на знак чого кидали до гори шапками. По сьому поспільство кинуло ся до другого кола — старшини, грозючи вкинути в воду і втопити кожного, хто буде против. Тому старшина зараз же згодилася на усе, не сьміючи перечити поспільству, так сильному і могутньому, коли воно розлютить ся, і тільки вимагали щоб перебалакати з нами про умови. Вибрали 20 депутатів і нас знову закликали в коло“.

„Тоді сї депутати, усївши на землі серед великого кола, утворили мале коло і по довгій нараді закликали і нас до себе; ми прийшли й усїли серед них. Тоді вони виявили нам свою згоду вступити на службу його цїсарського величества, не щадячи свого життя. Вони згідні були йти в Молдавію, перейти Дунай і напасти на Турка, але сьому є чимало перепон, які повздержують їх і примушують навіть цїлком відмовити:

перше, вони не мають потрібної кількості коней ні для самих себе, ні під армати, бо Татари підчас семиразових нападів на них минулої зими, забрали і погнали більш 2000 коней, яких не лишило ся після сього і чотирох сот; друге, вони не відважують ся вступати в Молдавію в такій незначній кількості — 3000 люда, бо трудно поклати ся на господаря, та й самі Молдавани з роду непостійний, зрадливий нарід, віроломство якого дуже добре відоме козакам. Трете, — при так незначній надгороді і непевних наших пропозициях вони не можуть уложити договору що до служби, як ми сього вимагали, так само як і підіймати ся у так далекий похід. Тому вимагали, щоб я поміг їм якось роздобути коней; питали ся, чи не захотів би я випросити у браславського воєводи<sup>1)</sup> кілька сот коней як для них самих, так і під армати. Потім казали, що не мають звичаю вступати на службу і йти походом на непевних умовах, і бажають, щоб я уложив з ними договір від цісарського імени що до трохмісячної платні і виживлення їх самих і коней; тоді вони згідні прийняти пропозицію і поміркують, що далі робити“.

„На се я відповів, що до коней, що мені, як чужосторонньому, незнайомленому з Польщею, тяжко щось радити їм; але я певен, що пішовши у гору Дніпром, вони можуть роздобути коней в своїх містах і селах, де вони родили ся і вирости і де кожен мав родичів чи знайомих; браславський воєвода, їх великий приятель, також міг би пособити їм кіньми, як би вони того зажадали. Що-ж до платні, то я не могу входити з ними в жадні пересправи, не маючи уповажнення на те. Його цісарська моєць инакше розпорядив ся-б, як би вони були ранійше заявили свої жадання і, певно, справа стояла-б тоді инакше. А що до молдавського господаря, то певен я, він з нашою появою стане при боці цісаря. Тому я радив їм, з огляду на показані їм його цісарським величеством милости і довіре, який не вважаючи на далекий і опасний путь, прислав їм в самий їх табор стільки значних і гарних дарів і почесних річей, подібних до яких вони ніколи не одержували від жадного монарха, з сього боку показати довіре до його цісарського величества і, згідно його волі, піти в гору Дніпром на Україну, де до них безперечно зараз би пристало ба-

<sup>1)</sup> Князь Януш Збаражский.

гато люда; тоді можна було-б з значними силами пройти через Валахію до Дунаю, догнати Татарів і загородити їм шлях далі. Коли се виконають, можуть бути певні, що його цісарське величство, яко верховний монарх, надгородить їх з такою щедрістю, яка може значно перейти платню, що вони собі жадають, на славу собі і на їхню користь.

„На се вони знову відповіли і покликали Бога в свідки, що усі вони охоче готові служити цісареві, але отже є важні причини, які я уже чув, що не дозволяють на сей раз підняти так далекий похід. Проте, щоб його цісарське величство був переконаний в їх прихильности, вони мають намір зараз же вислати до нього своїх послів для уложення умов що до їх удержання, а самі тимчасом обіцяють потурбовати ся про коні і не лишати ся без діла, але ради служби цісареві підуть на море, і як що дозволить погода, постараять ся напасти на Кілію і Бабадаг, два славні міста турецькі, на Дунаї, вище його устя в Чорне море, або спробують зруйнувати Перекоп, головне місто кримських Татар, віддалене від Січи усього на 26 миль — коли їти навпростець, а як їхати морем — то трохи більше.

„На се я відповів, що задуманий ними морський похід при иньших обставинах був би справді послугою, але як він не відповідає пляном і наміром його цісарського величства, то, на мою думку, не можна його вважати за особливу заслугу, тим більше, що не загородить шляху в цісарські землі Татарам, які уже перейшли за Дніпро і тепер уже десть по дорозі в Угорщину, і не відтягне частини турецьких сил. Між тим сі дві річі то властиво головна ціль нашого посольства. Отже я, як перше, запропонував від імени цісарського величства зараз рушити в Валахію, постарати ся нагнати Татар і загородити їм шлях в Угорщину; тоді вже можна буде від границі Валахії вирядити посольство до цісаря для пересправ що до їх удержання. Розумієть ся, що його цісарське величство, бачучи, що вони не сидять без діла, а навпаки — служать йому хоробро проти неприятеля, тим з більшою милостию і прихильністю прийме їх просьбу<sup>1)</sup>.

„Коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручників) обійшли кругом велике коло і переказали усе се иньшим козакам, поспільство знову відділило ся, утворило окреме

<sup>1)</sup> Tagebuch, 211—215.

коло і після нових нарад знову виявили згоду голосними викриками; разом з сим кидаючи у гору шапки. Коли ми зараз потім вийшли з кола, загуркотіли військові бубни і труби, зроблено кілька стрілів з армат, а у ночі пустили ще кілька ракет. Але того-ж вечера деякі неспокійні голови разом з більше заможними козаками, як наприклад мисливці або хазаї човнів, ходили від коша до коша і баламутили простий люд, вказуючи на далекість і небезпечність дороги, остерігали, радили подумати про те, за що беруть ся, щоб потім не каяти ся. Вони вказували на малі грошеві кошти, прислані козакам, за які жадним чином не можна вигодувати стільки люда в такому далекому поході, тим більше, що серед них багато людей бідних; потім питали, на що вони думають ужити сі гроші — на закупно хліба, чи коней? при тому виставляли ще й те, що його цісарське величество може зтягти їх далеко в глибину чужої сторони і потім, як мине в них потреба, лишити їх як єсть, особливо коли вони не мають жадного забезпечення на письмі, затвердженого його печатю. Такими і подібними речами вони так настроїли простий люд, що ті, зібравши ся знову в коло ранком другого дня, 21 червня, прийшли до цілком иньшої постанови: що при так непевних умовах вони ніяк не можуть і не хотять виступати в похід, тим паче, що їм невідомо, чи дійсно істнують обіцяні гроші, чи ні, і від кого вони можуть одержати їх, бо їм не подано жадної грамоти від його цісарського величества, так само як і свідощтва на письмі, що їм справді будуть виплачені додаткова сума і подарунки. Нарешті вони прислали до нашого помешкання кількох козаків, щоб переказали нам їх постанову. На се я відповів, що їм легко було упевнити ся в тому, що гроші прислані дійсно його цісарським величеством, і що я сам від себе не міг би предложити їм таких дарів. Що нарешті треба було бути без розсудку, щоб подавати надію на гроші, яких справді не було, і тим накликати на свою голову біду. Противно, вони можуть бути певні, що одержать сі гроші, як лише згодять ся на умови, предложені нами в імени його цісарського величества. Нарешті, на доказ моїх слів, я показав їм також інструкцію, скріплену цісарською печаткою.

„Коли сі посланці вернули ся в коло з моєю відповідю, а поспільство, не вважаючи на се, все стояло на своїому, то вожд і дехто з старшини, особливо Лобода, попе-

редній гетьман, при якому Білгород був зруйнований<sup>1)</sup>, усіма способами просили і умовляли їх добре роздумати, що вони роблять, і не відкидати ласкавих пропозицій цїсаря, які вони повинні би вважати за велике щастє. В противному разі їх, що найменше, усї висьміють і глузувати-муть з них, коли вони відмовлять участи в такому поважному підприємстві, проти ворога християн, і не захочуть виступити походом, не вважаючи на ласкаві пропозиції, зроблені їм таким могутнім монархом. Але коли вони і після всїх усїх резонів стояли все на своїому, то вожд тут же серед кола в гнїві зрік ся свого титулу і зложив свій уряд, мотивуючи се тим, що він не може і не хоче лишати ся вождем людей, які так мало цїнять свою славу, честь і добре імя. По сьому коло розійшло ся.

„По обїді осавули знову скликали в коло увесь наїд; делких заганяли туди княми. Перш усього збори просили Миколшинського узяти назад урядованнє, що він і вчинив. Потім чути було ріжні чудні розмови про Хлопїцкого; казали між иньшим, що він своїми фальшивими пропозиціями ввів у блуд не тільки його і цїсарське величєство, але й усїх нас і їх самих. Деякі навіть отверто висловлювали намір вкинути його в воду, чим дуже його стрівожили<sup>2)</sup>).

„Із того усього легко можна було зрозуміти, яку фальшиву ролю грав Хлопїцкий на дворі у цїсаря, а також і те, що він, майже у всїх точках, подав його цїсарському величєству фальшиві відомости. Бо перше: він видавав себе за козацького гетьмана, яким на ділі ніколи не був і навіть не міг сподівати ся сього титулу, як се я зрозумів з розмов старшини. Друге: його зовсїм не посилало запорожське військо до його цїсарського величєства, а тільки, мешкаючи невдовзі перед тим у Києві серед козаків і по своїому розуміючи слова декого з них про те, яким би чином заявити про себе його цїсарському величєству, він зараз підхопив сї слова і без їх відомости

<sup>1)</sup> При кінці марця сьогож року.

<sup>2)</sup> Сей спосіб розправи козаків над немилими їм особами був звичайним явищем на Запорожю. Ще в р. 1585 січовики утопили Глембоцкого, післанця Стеф. Баторія, який вимагав, щоб низовці не робили нападів на Крим і не псували спокійних відносин Польщі до Криму. І потім, в XVII в. зустрічаємо такі факти, коли козаки пускають ріжних немилых людей „під льод води пити“.



поїхав до цісаря та предложив їх услуги, помітивши, що справа повертає на війну з Турками. Се оповідав нам сам Микошинський. Третє: він твердив, що число козаків доходить до 8—10 тисячок, що також неправда, бо приїхавши до них, я застав усього лише коло 3000 люда. Правда, вони можуть, як захочуть, зібрати ще кілька тисяч війська, як покличуть до зброї усіх тих козаків, приписаних до запорожського товариства, що проживають по ріжних містах та селах. Четверте: він запевняв, що вони будуть цілком задоволені дарами його цісарського величества і зараз же, одержавши їх, готові будуть вирушити, куди направить їх його цісарське величество, що також не справдило ся.

„Тому що Хлопцікий, правду мовивши, своїм самозванством сам дав повід до серйозних непорозумінь, які можна було-б усунути, колиб він виступав щиро, то я нераз і в таких острих виразах виговорював йому за його легкодушне поведження, що зовсім змішав його і не раз заставляв обливати ся сльозами і потом, що виступав йому на лобі, бо він і сам добре розумів, що винен, і бачив ясно, що жите його в моїх руках, і як би я захотів, то йому було-б зле.

„23 червня козакі зрана зібрали ся в коло і прислали до нас кілька делегатів, які казали нам не думати, ніби вони не хочуть вступити на службу його цісарському величеству; але що головна перепона сьому — добре відомий нам самим брак коней; як би не се, вони знали-б, що робити. В відповідь на се я запропонував уложити і подати в коло ті умови, які міг би я прийняти, після чого вони знову вернулись на збори переказати товариству моє предложене і потім розійшли ся. Тимчасом я велів написати мої умови, вони з свого боку теж почали писати грамоту з означенням тих умов, на яких вони вважають можливим на сей раз вступити на службу його цісарського величества. А по обіді, зібравши ся знову в коло, вони не захотіли ждати, поки я подам їм свої умови, і поспішили прислати до мене кількох зпоміж себе з своїми умовами на письмі, на які жадали моєї відповіді, і зміст їх такий:

„Умови, подані усією радою запорожського війська послам римського імператорського величества. Перше: Одержавши минулої весни перед Великоднем листа від римського цісарського величества, ласкавого нашого пана, присланого сюди за пороги через нашого товариша, пана Станіслава Хлопцікого, ми, почувши від бранців, що в Білгороді збираєть ся піше і кінне

військо турецького султана і що воно повинно звідси піти в Угорщину, прикликали на поміч всемогучого Бога і вирушили туди поспробувати щастя в імя його цісарського величства; пройшли всюди з огнем і мечем, покладали на місці 2.500 узброєного і коло 8.000 простого люда.

Друге. Коли вище згаданий товариш наш Хлопціцький передав нам прислані від його цісарського величства хоругви і труби, ми з подякою прийняли так важні клейноти, і одержавши докладні відомости про те, що кримський хан збирається з усією своєю силою перейти Дніпр коло Очакова, ми пішли туди разом з своїм начальником, бажаючи не допустити до переправи. Але заставши так дуже великі турецькі сили, як морські так і сухопутні, ми бороли ся з ними, о скільки дозволяли наші слабі сили, двічі атакували їх, завязували бій і дякувати Богу, узяли одного значного бранця.

Третє. Ми зобов'язуємо ся під час сеї війни з Турками все виступати проти неприятеля з присланими від цісаря стягом і трубами, переслідувати ворога в його землі і нищити її огнем і мечем.

Четверте. За прикладом батьків наших ми самі завжди і по всяк час готові офірувати жите за християнську віру; не відмовляємо чинити се і наперед; але знаючи добре віроломність поганів і Молдаванів, не зважуємо ся виступати в похід під так важним клейнотом, як стяг його цісарського величства, бо нам добре відомо, що не мало честних людей і добрих християн зрадою віддані були государем молдавським до рук поганам. З огляду на се все нам неможливо за таку платню підіймати ся у так далекий похід при такій недостатці коний як для самих нас, так і під армату.

Пяте. Ми хотіли-б послати його цісарському величству посольство — пана Станіслава Хлопціцького і двох иньших товаришів наших, з тим, щоб вони передали йому від нас білгородського бранця і два яничарські значки, вяснили-б усі непорозуміння і конче умовили ся-б що до нашого удержання.

Шесте. Тимчасом, поки вернеть ся посольство, маємо намір, з божою помічю і в присутности ваших милостей, вийти в поганську землю, коли можна буде — до самого Перекопа, або куди направить нас воля Всемогучого і дозволить погода, й іменем його цісарського величства знищити усе огнем і мечем.

Сьоме. Коли буде потреба, щоб його цісарське величество звернув ся листом до його королівської милости і уряду польського і випросив нам вільний прохід через їх землі; сподіваємо ся, що йому не буде відмови.

Восьме. Так само треба буде написати і до великого князя московського з прошеннем прислати сюди відділ війська, щоб ми могли скупивши ся іти на зустріч неприятелеви аж до самого Дунаю, або куди буде потреба, і могли-б з ним міряти ся силами“.

„Вислухавши сі точки, я вийшов з кола, вернув ся до свого помешкання і пересидів в ньому увесь сей день, але упевнивши ся в тому, що вони не мають гадки відступити від своїх умов, другого дня, 24 червня, послав у коло відповідь на подані мені умови.

Відповідь на подані козаками умови:

„Із поданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милости охочі вступити на службу його цісарського величества, але три причини не дозволяють вам здійснити сей намір так, як се ми пропонували, а власне: 1) брак коний, 2) те, що ваші милости не відважують ся в такому невеликому числі вступити в Молдавію, знаючи зрадливу і віроломну вдачу сього народу, 3) що ваші милости не можете вирушити в далекий похід при такій малій надгороді і непевних умовах.

„Через се ви хочете післати пана Хлопіцкого з двома товаришами своїми до його цісарського величества, щоб вони уложили договір з цісарем ще до вашого удержання. Тим що ми не можемо на се дати вашим милостям жадної відповіді, а між тим самі бачимо, що иньшого виходу бути не може, то мусимо бути задоволені і сим. Але ми хочемо також, разом з вашими уповажненими, післати до його цісарського величества кого будь із нас і пропонуємо трохи почекати з посольством до того часу, поки ми, за помічю Бога, щасливо повернемо із походу на Перекоп, тоді-б ми могли з'явити ся до його цісарського величества з приємною звісткою. Що до листів до короля і польського уряду, а також і великого князя московського, то ваші милости можете внести сі точки в наказ своїм послам для доручення його цісарському величеству, який ласкаво все порішить як найліпше. Нарешті, вважаємо відповідним, щоб ваші милости як найскорше звернули ся до великого князя московського з прошеннем вислати запропоноване ним військо вам в поміч проти Тур-

ків так скоро, щоб воно могло прибути сюди поки вернеться ваше посольство від його цісарського величства“.

„Причини, на підставі яких я не хотів поривати зносин з козаками, а навпаки — вважав корисним задержати їх на службі його цісарського величства, були такі:

1) Маючи на увазі, що розпочата з Турками війна протягнеться не рік і не два, я вважав корисним притягти на нашу сторону таких хоробрих і підприємчивих людей, які з молодих літ мають військове виховання і дуже добре пізнали того ворога, з яким мало не що дня мають справи, себто Турків і Татар.

2) Удержання цього війська обійдеться значно дешевше, як наемних жовнірів інших народностей, бо їх начальники задовольняють ся загальною часткою, не вимагаючи великої платні. До того вони мають власну артилерію і багато з них уміє орудувати гарматами, через що з ними не треба наймати і удержувати окремих пушкарів.

3) Тому що великий князь московський також узяв участь в сій справі і через своїх послів велів оголосити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарського величства, то я не наважив ся порвати зносини з ними, боячи ся, щоб великий князь не образив ся і не відмовив в присилці обіцяного війська в поміч, про яке говорив мені й його посол.

4) Я не міг відшукати иньшого місця, де так би зручно могло прилучити ся до нас помічне військо великого князя, як власне тут, звідки воно може вирушити всюди, куди буде потреба.

5) Коли я побачив, і навіть не без серйозної небезпечности на ділі переконав ся в тому, що сі пересправи з козаками противні плянам канцлера<sup>1)</sup>, я вважав тим більше потрібним підтримувати їх на далі, щоб він не міг перекинути їх на свою сторону і тим самим зміцнити і ті шкідливі інтриги, якими він був зайнятий в той час (чого треба було бояти ся).

6) Коли-б я навіть зразу порвав з ними пересправи, то всеж мусів би був заплатити їм гроші сповна, бо вони вважали їх заслуженими за два походи, зроблені ними в імени його цісарського величства, а власне: один похід під Білгород, який вони зруйнували, і другий, коли вони пробували не пустити

<sup>1)</sup> Себто польського канцлера Яна Замойського.

Татар перейти через Дніпро коло Очакова, хоч і без успіху, через значну перевагу турецьких сил.

7) Тому що внутрішні відносини в Польщі, як видно, загрожували революцією в найближшому часі, то я вважав справою надзвичайної ваги заручити ся приязню сеї громади, яка не тільки має величезний вплив на Україні (себто на Волині і Поділю), але на яку оглядаєть ся й уся Польща“.

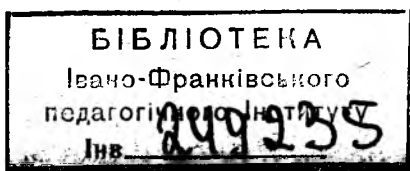
„24 червня я віддав їм 8000 дукатів золотом в чистому полі, посеред якого маяла застрожена в землю хоругов його цісарського величества. Вони зараз розстелили на землі кілька татарських кобеняків чи загорток, які вони звичайно одягають, висипали на них гроші і веліли кільком із старшини поразувати їх. Потім я знов вийшов із кола і вернув ся в свій кіш, але збори довго ще не розходились.

„Дальші дні вони пильно радили в колі і нарешті поірили післати Хлопцікого не до його цісарського величества, а до великого князя московського, а на його місце вибрали депутатами Саська Федоровича і Ничипора, які повинні були разом зі мною їхати до його цісарського величества і умовити ся з ним що до надгороди за їх службу і удержання. А Яків Генкель повинен був лишити ся серед них для того, щоб мати змогу доносити завчаєу його цісарському величеству про все, що вони зроблять на користь його за сей час. Похід на Татар, до Перекопа також відкладено до ліпшої години.

„Першого липня я розпрощав ся на загальних зборах з начальником і усім запорожським лицарством; вони з свого боку дякували мені за мої клопоти і подарували футро з куницї і шапку з чорних лисиць; потім доручили своїм послам лист до цісаря і уповаження такого змісту:

„Лист від війська запорожського до його цісарського величества.

Божою милостию съвятійший і непобідиційший християнський цісарю, найласкавійший государю! Найприхильнійше і від щирого серця передаємо вашому цісарському величеству, яко верховному голові усіх християнських королів і князів, самих себе і свою завжди вірну службу. Бажаємо вашому цісарському величеству, панови нашому ласкавому, і просимо у Бога всемогучого здоровля і щасливого господарювання над християнською землею і щоб всемогучий Господь принизив і покорив під ноги вашого цісарського величества ворогів съвятого хреста, турецьких бусурманів і Татар, також щоб дарував вашому цісарському



величеству побіду, здорове і все добре, чого ви самі бажаєте. Усього сього бажає вашому цісарському величеству усе військо запорожське вірно і від щирого серця.

Присланий до нас, запорожського війська, за волею і наказом вашого цісарського величества, з значними дарами, наш товариш Хлопцкый, нині полковник (себто начальник над 500 козаками), який був минулого 1593 року у вашого цісарського величества, пана нашого ласкавого, з причини багатьох трудів і перепон, які він зазнав разом з послами вашого цісарського величества — Ерихом Ляссотою та Яковом Генкелем по дорозі через польські краї, прибув до нас лише перед Зеленими сьвятами. Проте ми, ще багато до його приїзду, а власне за три тижні до Великодня, слухаючись найласкавішого наказу вашого цісарського величества, висловленого в присланій і об'явленій нам тут за порогами копії з листа вашого цісарського величества, не хотіли відтягати ся, але за прикладом наших предків, що промишляли лицарським звичаєм і яко люде, все готові служити вашому цісарському величеству і усьому християнству, звичаєм своїм, покликавши в поміч Бога, на щастє вашого цісарського величества вирушили в морський похід за два тижні до Великодня, себто в злий час, нехтуючи житєм і здоровлєм. Почувши від бранців-Татар запевне, що в Білгороді зібрало ся багато війська, кінниці і піших яничарів, звідки за наказом їх володаря, турецького султана, вони повинні були вирушити в угорську землю вашого цісарського величества, ми вспіли, за помічю Бога, на щастє вашого цісарського величества зруйнувати і сплюндрувати вогнем і мечем пограничне турецьке місце Білгород, при тім перебили кілька тисяч люду, як вояків, так і простого; через що і посилаємо вашому цісарському величеству одного бранця із зруйнованого міста і два яничарські значки.

Потім, також в недавній час, кримський хан, хочачи вирушити на землі вашого цісарського величества, прибув з своїм військом до устя Дніпра і Буга, коло Очакова; ми під стягом вашого цісарського величества пробували не допустити його до переправи, але через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях, не могли дати їм потрібної одсїчи.

Одначе ми двічі ставали з ними до бою і захопили значного бранця, якого також післали до вашого цісарського величества, як би він не був тяжко ранений. Але Ляссота, який

сам бесідував з ним і розпитував чимало, донесе вашому цісарському величеству про все, що довідав ся від нього. Сьвідчимо свою вдячність, яко найнивші слуги вашого цісарського величества, за прислані вашою цісарською милостию цінні для нас, яко людей лицарських, подарунки: стяг, труби і гроші готівкою. Дай Боже, щоб ми могли з користію справити ся в сьому морському поході, який ми маємо намір підняти в божою помічю в імени вашого цісарського величества; подробиці про нього ласкаво вислухайте на словах від посла вашого цісарського величества Ляссоти, а також і від наших послів, Саська Федоровича і Ничипора (обидва сотники нашого війська запорожського).

„Просимо ваше цісарське величество, яко государя християнського, прихильно і з усім довірем вислухати сих послів наших, уповажнених перевести нашу справу. Полковника нашого Хлопіцкого ми вирадили з грамотами вашого цісарського величества і нашою до великого князя московського, яко християнського господаря і прихильного приятеля вашого цісарського величества, просячи йому прислати нам помочи проти Турка, що для нього не тяжко буде з огляду на близькість його границь, а відси військови його буде легко пройти в Волощину або й далі.

„Просимо також ваше цісарське величество звернути ся з грамотою до його королівського величества і до уряду польського, щоб кождий козак, на підставі охронної їх грамоти, міг вільно і безборонно виступати в похід, виходити з їх землі і вертати ся до дому<sup>1)</sup>.

„До відомости вашого цісарського величества доводимо, що число нашого війська запорожського досягає 6.000 люда, давніх, вибраних козаків, не лічучи хуторян, що живуть на границях. Через далекість дороги додаємо до згаданих послів наших і начальників ще двох з нашого товариства. Віддаючи ще раз себе і службу нашу смиренно ласкавому добродійству вашого цісарського величества, лишаємо ся вірними слугами.

Дано у Базавдучі, коло дніпровського рукава Чортомлика,  
3 липня 1594 р.“

<sup>1)</sup> Сього не вільно було козакам по конституції 1593 року.

„Уповажненне запорожських послів.

„Я, Богдан Микошинський, гетьман запорожський, разом з усім лицарством вільного війська запорожського, сим свідчимо, що ми за відомостію і згодою нашого лицарського кола висилаємо до вашого цісарського величства, пана нашого милостивого, сих послів наших, сотників нашого війська: Саська Федоровича і Ничипора, уповажнених скінчити нашу справу з вашим цісарським величством, нашим найласкавшим господарем, і просимо довіряти їм у всьому, так як і всьому нашому війську, зобовязуючи ся сею грамотою і нашим лицарським словом в тому, що цілком будемо задоволені рішенням, який випаді між згаданими нашими послами і вашим цісарським величством і безперечно йому підлягати-жемо. На доказ того для більшої певности видали ми нашим послам се уповажненне, ствержене в долині печаткою нашого війська і власноручним підписом нашого військового писаря, Льва Вороновича. Дано у Базавлуці, коло Чортомлицького рукава Дніпра, 3 липня 1594 року“.

2 липня Ляссота, попрощавши ся з московським посольством, яке ще лишало ся тимчасом на Занорожі, вирушив з Запорожа на турецькому сандалі разом з запорожськими послами: Саськом Федоровичем і Ничипором і ще двома козавами; в той час, коли вони відпливали від берега, запорожське військо повитало їх на пращанне грою на бубнах і трубах і стріляло з гармат.

На сьому уривають ся наші близші відомости про зносини козаків з цісарем. Про їх наслідки знаємо згодом з реляції патера Александра Комулео, який не мало спричинив ся в справі Язловецького проти Татар при кінці сього року.

## V.

Як уже згадувало ся, Татари ще в місяці марці були готові вирушити з великими силами на Угорщину, про що вже тоді була чутка в Польщі. Звістку сю подав у перше воевода волоський, одначе йому не повірили зразу ні Замойский, ні Жолкевский, підозриваючи якісь хитрощі з його боку, або що йому хочеть ся нагородити<sup>1)</sup>. Тимчасом вісти приходили з усіх

<sup>1)</sup> Archiwum domu Sapiegow, I, str. 109; Listy Żółkiewskiego, 43.



боків, отже усі почали зброїти ся, стягати військо, але його було мало. Запорожські козаки прочувши може раніш усіх про заміри Татар, зробили в імени цїсаря в кінці марця під проводом Лободи напад на Білгород, і вирізали більше 10.000 Татар. З свого боку і Наливайко, який тільки що лишив службу у кн. Острожського, звертаєть ся в місяці квітні в листом до канцлера Замойского, в якому просить дозволу зібрати „товариство“ і виступити проти ворогів хреста господнього, де буде потреба; просить лише давати йому „провенту slusnego“<sup>1)</sup>. Відповіді Замойского не знаємо, можливо, що її й не було, коли канцлер тримав ся тої думки, що „z niżowcy sic stantibus rebus nie zda mi się niwec wdawać“, бо вони „nullius pretii esse“<sup>2)</sup>. Але Наливайко, не вважаючи на се, зібравши коло 2½ тисячок люда, таки погнав ся за Татарами, щоб не допустити їх на Угорщину і не дати зійти ся з турецьким султаном Амуратом. Проте Татари здурили козаків — і через Покуте утікли на Угорщину, спаливши по дорозі Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси (нині Єзуполь), Тисьменицю. Наливайко гнав ся за ними аж до Теревовлі, але не вспівши нічого, повернув назад, узявши по дорозі чималу здобич<sup>3)</sup>. Гнав ся за Татарами і Замойский до Самбора, але також без успіху. Замойскому ніхто не прийшов на поміч. „Перестороги мої, які я тільки разів повторяв, що Татари будуть сюда йти, хоч як їх нехтовано, справдились вкінці; ніхто в поміч мені не прийшов“, — каже він в листі до воеводи люблинського Зебжидовського 9 липня<sup>4)</sup>.

1) Listy Żółkiewskiego, 64; Bielski, 212—213, Heidenstein, II, 321—322. D. Antoni J. (Trzy opowiadania historyczne, 154) чомусь покладає се на початок р. 1595.

2) Listy Żółkiewskiego, 44.

3) Здаєть ся сюди має належати згадка про похід в листі Наливайка до короля з р. 1595, де він пише таке: „Скінчивши службу у Острожського, я пішов в свою компанією в ворожу землю. Знаючи, що Татари уже по той біб Прескан (на малі Боплана Піскан, між Білгородом і Тегинем, на Дністрі) і вже починають грабувати границі держави, я пішов до Пресканів, ворожого міста, узяв його і кілька сіл сплюндрував“ (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214). Але, може бути, що се мало місце і пізніше — в осени сього року, коли Наливайко покинув Явловецького.

4) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, стор. 17.

Повернувши ся з походу погоні за Татарами, Наливайко вважав за потрібне поділити ся здобичею з січовиками, бажаючи тим здобути ласку їх і пробаченне за те, що підчас пяткинської облоги виступав проти них<sup>1)</sup>. Ляссота оповідає в своєму дневнику<sup>2)</sup>, що він бачив там в Січі двох козаків, делегатів Наливайка, які прибули туди 1 липня. Прибувши в Січ, делегати перш усього просили пробачити Наливайкови за те, що він, будши на службі у київського воеводи, проти якого ворогували запорожці, мусів ставати проти них. Тепер же він, зібравши більше 2 тисячок козаків, догнав Татар в Молдавії і відбив у них 3—4 тисячки коний. Довідавши ся, що запорожське військо відчуває велику недостачу в конях, він посилає своїх посланців в Січ і через них оповіщає, що він готов поділити з низовими товаришами свою здобич і подарувати їм 1500—1600 коний, аби лише запорожці мали його за свого приятеля. „Що-ж до того, що лицарство підозріло дивить ся на нього, — переказував Наливайко, — то він не забарить ся стати перед радою, віддасть свою шаблю їй в руки і постараеть ся виправдати своє попередне поведжене. Коли-ж і після того рада признає його винним, то він запропонує сією самою шаблею стяти йому голову. Одначе він сподіваєть ся, що низові лицарі будуть задоволені його поясненнями, пізнають їх справедливість і на все вважати-муть його своїм приятелем і братом, бо, що до минулого, то він був на службі у київського воеводи ще ранійш, ніж запорожці дійшли до війни з Острозським; коли-ж непорозуміння між ними скінчили ся війною, то уже власний гонор не дозволив йому, Наливайкови, покинути воеводу, свого пана, якого хліб він їв задовго перед тим і на службі якого був здавна, тому він і був змушений бити ся за нього проти його ворогів“. Очевидно, Запорожці вдволили ся сими поясненнями і помирили ся з Наливайком, з яким опісля виступають спільно, хоч особиста якась неприязнь між Наливайком і Лободою лишила ся на все.

<sup>1)</sup> Heidenstein, II, 363 виставляє ще одну причину незгоди низовців з Наливайківцями — що запорожці не хотіли мішати ся з усяким збродом... Навряд, чи може се бути справедливо, коли як ті, так і другі нічим не відрізняли ся між собою. Зрештою незабаром таки змішали ся і виступали потім разом.

<sup>2)</sup> Tagebuch, 223.

Тимчасом коли Татари пройшли через Поділе на Угорщину, починивши по дорозі великі шкоди, Поляки запалили ся до діла. Вели ся розмови про шімсту, а про канцлера в краю, а особливо за границею<sup>1)</sup> говорили, що він був в порозумінню з Татарами. Отже може бути, що ся остання обставина не мало спричинила ся до того, що Замойский дав дозвіл старості снатицькому Миколі Язловецькому ужити тих самих козаків, яких уважав nullius pretii esse<sup>2)</sup>, до нападу на Крим як раз в той час, коли Татари були на Угорщині, і геть його знищити, щоб не лишило ся навіть знаку істнування там Татар. В сій справі брав визначну участь, і певно був навіть ініціатором її, Олександр Комулео, папський посол. З козаками, як говорило ся вище, Комулео почав пересправляти від кінця квітня до половини червня, і вони під проводом гетьмана Богдана Микошинського готові були послужити проти Турків. Пересвідчивши ся в їх прихильности, Комулей почав пересправляти потім з господарем молдавським, щоб з ними получив ся; але сей не пристав на те, по части зі страху перед Турком, а більше мабуть — перед самими козаками, що як писав папа „sono come aquila volante“<sup>3)</sup>, готові кинутись то на сю, то на ту сторону. Нарешті рішив ся він получить ся з ними. „Я привів до того, — каже він, — що згадані козаки підійшли до молдавських границь, що вони і зробили, ставши табором поблизу молдавського війська. Молдавський князь згодив ся виступати за одно з козаками, по части після переконань і намагань з мого боку, для чого я двічі навмисне їздив в Молдавію, по части з остраху перед Турками і Татарами, про яких я довідав ся, що вони, сполучивши ся, хотіли відобрати у нього князівство. Через се все він зібрав військо числом 21.000, узброїв його добре артилерією і вийшов до проходу, через який Татари звичайно переходили в Молдавію і Угорщину, наваживши ся сміливо виступити проти неприятеля і не перепустити його. Коли-ж я довідав ся потім, що князь молдаванський не згодив ся получить ся

1) Пригадаймо хоч би погляд московського уряду на відносини Замойского до турецького султана: „Канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаеть“ і т. и. Пам. диплом. сношеній, I, 1318. Теж і у Ляссоти.

2) Правда, і на сей раз він не багато сподівав ся від козаків. Heidenstein, Rerum ab excessu, II, 30.

3) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II, 18.

з козаками, то послав переконати їх не лишати ся тут даремне далі, а йти руйнувати які ближші турецькі міста, обіцяючи разом з тим, що молдаванський князь не буде заважати в сьому... Я потай предложив деякі подарунки начальникови козаків, обіцяючи йому згодом більше. Він і пішов зі згаданими козаками. Сей раз я послав йому сто флоринів, які у мене були, і обіцяв получить його з дніпровськими козаками для доброї здобичи. Начальник козаків не захотів дожидати ся і пішов під місто Кілію, де і спинив ся<sup>1)</sup>.

Сі звістки як раз мають припадати на зносини Комулео з Язловецьким, з яким він укладає формальний договір (30 серпня 1594), згідно з яким папа має дати козакам 12.000 флоринів на військові видатки, а Язловецький повинен був протягом трьох найблизших місяців або зробити напад на татарський край і їх землі і спустошити їх, або напасти на їх військо і гнати його, коли вертати-меть ся з Угорщини. Комулео дав Язловецькому зразу 10.000 флоринів. Останній оповістив про своє підприємство Замоїського. Канцлер відповів, що він, яко офіційальна персона, не може дати ні поради, ні ухвали, але яко приватна особа він цілком спочуває сій справі.

В Польщі були незадоволені з того, що Комулео робить заходи, щоби підбурити людей до війни з Татарами, і що дав гроші Язловецькому, аби тільки він вибрав ся на сю ви-праву<sup>2)</sup>.

Одержавши чималу грошеву заемогу, Язловецький зібрав власне військо, а окрім того увійшов в зносини з Лободою та Наливайком, які привели йому 6000 люда козаків, і вирушив в похід. Але козаків не стільки цікавили Татари, скільки здобич в тих краях, — „non hostem, sed praedam petebant“, як каже Гайденштайн<sup>3)</sup>. Вони справдили закид Замоїського, що казав: „neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi sensu praeditos“, і почали в дорозі покидати Язловецького; військо його рідшало з кождим днем; навіть його власні люди потягли за козаками: „утікало, кажуть, по 100 люда за ніч“<sup>4)</sup>; зреш-

1) Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, II, 121—122.

2) Реляції Малаєспіні — див. Евген Барвінський, Зносини Рудохьфа, стор. 18.

3) Rerum ab excessu, стор. 307.

4) Bielski, 224.

тою під Білгород він мав прийти з 80 люда. Ся нещаслива експедиція знищила і матеріально і морально Язловецького, і він скоро вмер, в довгах і убитий горем<sup>1)</sup>.

А козаки, покинувши Язловецького, розгуляли ся на добре. Частина їх, під проводом Наливайка, пішла під Брацлав, в свою від кількох уже літ улюблену країну, вигнали звідти старосту Юрія Струся, вимагали „стації“, провіанту, забирали коні, воли — але довго не барили ся, і таки зараз же виступили під Кілію<sup>2)</sup>. Вертаючи назад — заглянув в Тегинь. „Не хочючи гаїти часу і користаючи ся з нагоди ми пішли під Кілію. Хотіли були узяти приступом Тегинь, місто узяти, поганців чимало вирізали, частину узяти живцем. Намірювали ся взяти і замок, але не прийшло ся; тоді ми розпустили загони (по Прутови і Богови); 500 сіл спалили, чимало люда перебили, а ясиру — Турків, Туркень, Татар, Татарок 4000 узяти“<sup>3)</sup>. Але не прийшло ся їм користати з того, що здобули вони в поході. Коли вони переправляли ся через Дністер, напав на них молдавський господар Арон з 7000 війська, відняв усю здобич, через що у Наливайка згинуло від голоду щось коло 1500 люда. Відходячи, козаки грозили Молдаванам: „Памятайте, відплатимо ми вам, даємо слово лицарське і сьвято виконаємо його“, що справді, як побачимо далі, й здійснили<sup>4)</sup>.

По нещасливім поході вернув ся Наливайко з козаками до своєї резиденції — Брацлава, де саме тоді (в середині вересня) відбували ся судові рочки, що розпочали ся 6 вересня. Наливайко вислав післанців до міського писаря Байбузи з погрозами на адресу шляхти, і писар нічого не міг ліпшого ви-

1) Кіевская Старина, 1898, VI, 101—102.

2) Може бути, що до сього належить згадка Комулея в горі, що „начальник не захотів чекати (дніпровських козаків з Лободою) і пішов під місто Кілію, де і синив ся“, як що під „начальником“ тут слід розуміти Наливайка, а не Язловецького.

3) Broel-Platter, Zbiór pamiętników do dziejów polskich, II, 215; Заклинскій, Зношеня цѣсаря Рудольфа II зъ козаками, 23.

4) Ibidem. Дивно трохи, що сей похід Наливайко в листі своїм укладає після пробування в Бару, себто десь аж в лютому 1595 р. Справді, тоді козаки з Наливайком ходили також під Тегинь і також не щасливо, але відносини до Арона були зовсім иньші: він їх сам покликав, та і про похід той Наливайко оповідає таки тамже, на ст. 215.

гадати, як відкласти рочки, а шляхті порадити чим скорше вертати до своїх господ. Потім ся шляхта, зіхавши ся в Венцику (чи не Винниці?) для обібрання депутатів на трибунальські суди, постановила не відкладати дальших рочків (які припадали на Михайла, 29 вересня), і зїздити ся до Браслава<sup>1)</sup>, до чого їх підговорювали пани судові: „козаків пак під Тегинем загинуло коло 1500, а иньші по містечках та селах до своїх господ розбрели ся“. Одначе „стації и померное“, себто помешканне і корм козаки вимагають як і перше — як тоді, коли йшли під Тегинь: забирають гурти в кількох соток коний, волів, беруть табунами яловиці. Отже шляхта, боючись, щоб на неї не подумали, що вона смільно виступає з Наливайком, послала до нього пана Григорія Цурковського з дорученнем объявити козакам, що „стації“ вона далі не давати-ме; писала також вїттови Тиковичови і міщанам, щоб не ображали ся з того, що „громадою въ одномъ мѣстцѣ до Браславля зъ судомъ земскимъ едемо“. Але козаки післанця затримали, а шляхті не дали жадної відповіді. Шляхта наблизилася до міста і стала на ніч на ґрунтах пана Шаска, хорунжого браславського, над Бугом. Тимчасом магістрат браславський (вїт Роман Тикович, бурмістр, райци і все „посполитетво“), „маючи себе на помочь того-то человекѣа незбожного, Наливайка зъ его дружиною“, з'організували оружний напад на шляхетський табор, — шляхту побили, помордовали, забили пана Івана Гордієвича Микулашского і кілька слуг; чимало шляхти і людей служебних поранили, покололи, посікли, і все, що було при них: одїж, листи, гроші, коні, позабирали“<sup>2)</sup>.

Таким чином браславські міщане, за помічю козаків, досягли на якийсь час того, чого бажали — висвободили ся зпід власти старости і взагалі переваги шляхетського стану, що підтримував старостинську власть. На якийсь час заведено цілковиту автономію міста, так само як се було при кінці 1592 р. в Острополі при Косинському. Одначе не на довго, бо уже на весні другого року, коли Наливайко з товариством пішов в Трансильванію, Станіслав Жолкевський послав „напомяненіє“ браславському магістратови, вимагаючи признання

<sup>1)</sup> В. А. (Къ исторіи возстанія Наливайка, Київ. Старина 1896, X, відд. II, 2) гадає, що зїзд „судових рочків“ був лише претекстом для нарад про способи оборони.

<sup>2)</sup> Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 67–68.

власти старости. Міщане, не маючи ні звідки підмоги, мусли покорити ся: написали лист, в якому просили пробачення і обіцяли звернути кошти за усі шкоди, зроблені старості, зараз же передали намістникови старости замок з артилерією і амуніцією, але актових книг, що бракувало в іродській канцелярії (за рр. 1577—1594), які подерли або взяли з собою козаки, — повернути не мали змоги<sup>1)</sup>.

Але і на сей раз козаки не довго пробували в Браславі. В жовтні прибув сюди і Лобода, може бути на підставі умови між ними, і вони рішили віддячити Аронови за його віроломство. У того і другого разом тепер було 12.000 люда<sup>2)</sup>; їх поділили на 40 хоругов, і дві були з цісарськими орлами. Голосячи всім, що вони ідуть на заклик цісаря в поміч йому, козаки, маючи гетьманом Лободу, а „поручиком“ (помічником) Наливайка<sup>3)</sup>, рушили в Молдавію, перейшли Дністер коло Сороки (нижше Ямполья) і спалили Цецору; під Сучавою зустріли ся з Ароном, тричі ставали до бою з ним, і вкінці він муєв утікти на Волощину. Козаки перейшовши Прут, напали на господарську столицю Яси, спалили і пограбували, — лишили оден камінний палац воеводи. Спалили також чимало сіл в околиці, узяли велику здобич, і потім не хапаючись (по дорозі спочивали на Поділю) вернули ся на Україну — під Бар<sup>4)</sup>. Весь сей похід в Молдавшину відбули вони ніби за три дні!

<sup>1)</sup> В. А. Къ исторіи возстанія Наливайка, Київ. Старина, 1886, X, відд. II, 3—4). Згодом, в р. 1596 Замойский заіс до актових книг, що „люде свовольные, украинные козацтво, на место и замокъ пашь Браславскій наехавши, шляхту тамошнюю, которая се была на роки, подъ тот час наеханья ихъ припадлые, съехала, разгромивши, не мало квалтов и шкод починила, книги земские и гродские тамошние показали, а некоторые и побралаи (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, стор. 10). Про се, а також инші приклади нищення архівів козаками див. О. Левицкого „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Зап. края и Малороссіи. Москва, 1900, стр. 15 et pass.

<sup>2)</sup> Кн. Острожський рахує лише 10.000 (Жуковичъ, Сейшова борьба, 132, прим.). З них більшість, певно, тисячок 8 — прівів Лобода: у Наливайка не бувало ніколи більше 2—4 тисячок.

<sup>3)</sup> Bielski, 225.

<sup>4)</sup> Heidenstein, II, 327. Д. Николайчикъ (Кіевская Старина, 1884, IV, 53) хибно каже, що вернувши ся з сього походу козаки напали в Браславі на судові рочки. Як відомо (Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. I, 67—68) рочки розпочали ся 6 вересня, а вдруге були призначені на

Сей похід мав велике політичне значінне. Молдавський господар Арон, научений козаками, нарешті (5 падолиста) уложив умову з Баторием, князем семигородським і Михайлом, господарем волошським, в якій він скидає з себе залежність від султана і піддаєть ся цісареві, але з тим, що Баторий буде боронити його перед цісарем. Заразом він скаржить ся цісареві на напад козаків. Цісар з свого боку, розумієть ся, пише про се королю польському (від 24/XI): „З превеликим жалем зачули ми, що воеводу Молдавії Арона, що показав ся так прихильним і вірним для справи християнської, якесь військо польське і козаки напастують“. Цілий лист повен закидів і жалів; цісар просить короля, щоби вздержував напади Поляків і козаків на Молдаву, бо се перешкаджає його справам і успіхам сьвятої війни; краще сили ті, яких енергія марнуєть ся дурно, злучити з иньшими християнами проти Турка<sup>1)</sup>. На се король відповів йому, що, мовляв, се-ж вчинило ся під вашими хоругвами. „Так, але я не кликав їх на службу: вони самі тричі пропонували її; я пішлю людей довідати ся; коли се було зроблено із злим намислом, — висловлю їм своє незадоволенне і скажу, щоб Арона більше не турбовали“ (писано 28/XII).

Але козаки ще до сього листа поладнали вже справу. При кінці падолиста<sup>2)</sup> вони посидають з Бару листа до

29 вересня, тимчасом як козаки з сього походу могли повернути ся лише при кінці жовтня (1 падолиста король уже видав універсал проти них). Зрештою помилка д. Николайчика стала ся по волі Костомарова (Монгр. т. III, 258), що нише: „послѣ молдавскаго похода войско стало въ Брацлавщинѣ“ і потім оповідає епізод з „рочковими“ панами. Реляцію про сей похід маємо ще в листі кп. Конст. Острожського до Криштофа Радзівілла (від 24/XII 1594): „Лобода і Наливайко, хозяйючи в Волощині, великі спустошеня людям і маєтностям починили, замки і міста волоські спалили, а самі Яси, де господарі молдаванські звичайно резиденцію мали, пустили з попілом і після сього щасливо вернули ся, Наливайко — в Брацлавщину, Лобода — в Бар, а деякі з товаришів їх — на Запороже, але всі мають на увазі, після Волощини, іти походом „на Польшу“. (Єварницькій, Истор. Запор. коз. II, 129).

<sup>1)</sup> Евген Барвінський, Зносили Рудольфа II, стор. 19. Звідси безпідставність і легковажність уступу д. Єварницького (Истор. запорожскихъ козаковъ, II, 127): „какъ разъ въ это время ихъ (козаків) привлекъ въ сѣверную Молдавію германскій императоръ Рудольфъ II, которому полеваніе было видѣть запорожцевъ въ Волощинѣ, нежели въ Крыму“.

<sup>2)</sup> Мабуть до них не дійшла ще тоді чутка про умову Арона з 5/XI.



Арона з пропозицією покинути султана і ліпше перейти на бік цїсаря. Коли - ж почули, що усі три правителі (Баторий, Михаїл і Арон) уложили між собою союзний договір, — вислали, на чолі з Оришевским, посольство в Волощину, обіцяючи брати участь в їх військових справах, коли тільки їм буде призначена на два місяці платня і удержане. Правителі згодили ся, і козакам послана була хоругов. Тепер для Рудольфа обставини склали ся на добре: тоді як одні з союзників будуть справляти ся на Дунаї, в Волощині, иньші — тимчасом — на Угорщині.

. Але Рудольф не залишав також надії ще й на поміч з боку московського князя. Ще в місяці серпні прибув у Москву висланий запорожцями відомий нам посол Станіслав Хлопїцький з грамотою Рудольфа II до царя московського, Арона воеводи молдавського, Яна Збаражського — воеводи браславського, і до лицарства запорожського; в грамоті сїй згадувало ся, що Хлопїцький зобов'язав ся служити йому (Рудольфу) з 8—10 тисячами козаків проти султана; що цїсар просить бути прихильними до згаданого Хлопїцького і дати вільний пропуск його військови. Окрім сього Хлопїцький прохав, щоб цар московський від себе додав до війська запорожського своїх людей („а тоть людъ запорожскій издавна есть слугами вашего цесарского величества“), і тоді ворог християнський буде настрашений.

В відповідь на се Хлопїцькому князь московський перш за все зробив закид, що царське імя поставлено поруч з литовським хлопом (Збаражським), але се він вибачає ради приязні з цїсарем. Потім оповів, що уже посланий наказ Богданови Микошинському і всьому війську запорожському, щоб ішли в поміч цїсареві<sup>1)</sup>. Хлопїцький виїхав з Москви на початку вересня, а в падолисті ми його уже бачимо з козаками в Барі. Кілька день по відїзді Хлопїцького прибув знову до Москви Микола Варкоч, з тим-же проханням: допомгти проти Турка і звеліти козакам виступити проти нх. Московський князь на сей раз характеризував козаків не дуже прихильно, мабуть щоб скомпромітувати їх в очах посла: „народ се дикий, без страху божого; на їх певність покласти ся не можна,

<sup>1)</sup> Арцыбашевъ, Повѣствованіе о Россіи, III, 33—35. Се остання звістка про гетьмана Микошинського.

можуть бути задоволені найнезначнішим удержанням, корисні для підприємств...“ „Але ви, ваше величество, все-ж приймаєте їх до себе охоче?“ — відповів Варкоч. Виїхав Варкоч з Москви лише 2 грудня, а в квітні 1595 р. до Рудольфа був висланий думний дворянин Веляминов з грамотою і „со всякей мягкої рухлядью“ вартости 44720 руб. і 8 денег, з дорученням віддати се Рудольфови на підмогу, а також уживати на иньші потреби. Але і на сей раз не був кінець просьбом Рудольфа; в грудні 1595 р. знова бачимо Варкоча в Москві з тою же цілею, що і ранійше — „просить вспоможенія товаромъ и казною“<sup>1)</sup>.

Попереду було згадано, що за напад козаків на Волощину скаржив ся Арон цісарєви, а сей польському королеві. Але разом з тим (на початку грудня) скаржились королеви на козаків і послали земель руських. Козаки, казали вони, дали ся їм взнаки гірше Татар; усі свої непотребства чинять несучи перед собою цісарські орли; через се трудно навіть розібрати, з ким власне треба воювати: з Татарами, Турками чи цісарем; була навіть чутка, ніби Максиміліян, полководець цісарський, обіцяв козакам подучити свої сили з козацькими і узяти в полон короля<sup>2)</sup>. Скрізь в Польщі підняв ся галас, що приватні люде зривають з сусідами мир; їх військо (козацьке), без відома „станів“ ходить в чужі землі, в Польщі з'явили ся чужі хоругви і чужі впливи. Сенат писав про се Рудольфови, але той відповів на се, що винен у сьому Хлопіцкій, бо він сказав йому, що козаки — незалежні від Польщі<sup>3)</sup>. Певно, в звязку з сими поголосками стоїть і королівський універсал від 1-го падолиста, в якому король велить покарати як міщан браславських так і Наливайка.

Коли козаки повернули ся з волоського походу і розмістили ся — Наливайко в Браславщині, а Лобода в Бару<sup>4)</sup>, до

<sup>1)</sup> Ibid., 35—36.

<sup>2)</sup> Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, 19. Опісля, коли Наливайко був в Варшаві в в'язниці, його допитували про сю справу (див. далі).

<sup>3)</sup> Heidenstein, II, 327; Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 33.

<sup>4)</sup> Лобода старшував, як каже Гайденштайн (II, 363), над старими, чистої води низовцями.

них почало прибувати множество „гультайства“, бідної, прогнаної шляхти, а також і маса „хлопства“, яке чинило напади на приватні маєтності і грабувало їх<sup>1)</sup>. Шляхта була дуже стурбована. В падолисті (25) Жолкевський сповіщає Замоїського: „староста браславський пише, що він не має спокою через сваволю та бунти клятих хлопів, — небезпечно навіть відправляти суд; козаки постановили не допустити на постій жовнірів. Сили їх слабі, але упертість велика“, — закінчує польний гетьман, висловлюючи надію, що йому удасться знайти спосіб „полагодити сю справу“<sup>2)</sup>. Лобода зразу пішов під Бар, куди згодом прибув і Наливайко. Се було 23 падолиста того-ж таки 1594 року, як се відомо з донесення Якуба Претвича; в той час каштелян каменецького, Жолкевському: „Лобода став в окопаній (обставленій парканом) Ляцькій частині міста<sup>3)</sup>, з Хлопіцким разом, де й міська артилерія, але окрім сеї (у них) і своєї досить; в Черемиській частині поставили Наливайка з кількома сотнями коний; на Руському, що під замком, коло двох тисячок люду стало“<sup>4)</sup>. Розташувавши ся в місті, репрезентанти козацтва (Лобода, Оришевський, Хлопіцкий) оголосили свою конституцію. Перша постанова — щоб жадна людина не вийшла і не вийшла з міста без їх відома. Потім поставили міську сторожу, а частину війська розмістили по сусідніх селах; вислали до околичної людности універсал, вимагаючи провіанту (між иньшим у міського підстарости попросили „реестру всіх провентів“). Балакали і про те, що не зле було б нагадати Речи посполитій і про платню. Всякі правничі справи узяв на себе Хлопіцкий.

Козаки поводили ся так, як цілком самостійне політичне тіло. Пробуваючи в Бару, вони пустили чутку, ніби

1) Heidenstein, II, 327.

2) Listy Żółkiewskiego, 39. Сей лист через помилку підписаний р. 1593 і уміщений не на своїому місці (серед листів з р. 1593, а не 1594, як се повинно бути). Через се деякі історики (напр. А. Єфименко, Очерки історії Правобережної України, Київ. Стар. 1895 р. і окреме вид., стор. 49) оповідають про події 1594 р. під р. 1593, хоч вони не могли мати місця, бо Наливайко в той час був ще на службі у Острожського.

3) Місто Бар поділяло ся в той час на три частини: ласька чи ляцька, черемиська — татарська і руська.

4) Listy Żółkiewskiego, 59.

знову підуть походом на Волощину<sup>1)</sup>, але справді, як побачимо, нікуди не ходили звідси аж до місяця лютого, тим більше, що того року була „така сувора зима, що і старі люде не запам'ятають“. Звідси-ж, з Бару козаки, як уже згадувалося, послали до Арона молдавського листа з пропозицією залишити підданство султанови і прилучити ся до Рудольфа, але Арон зробив се не дожидуючись їх листа. Тепер бачимо, що козаки висилають до нього сотника Демковича (із відділу Лободи) для присутности при присязі, яку господар давав разом з духовною і сьвітською „радою“ і гетьманом своїм в тому, що він, господар молдавський, справді скидає підданство султанови турецькому і приймає підданство цісаря християнського.

Тимчасом польська шляхта, з причини близости козаків, пережила не одну прикру хвилю. Кругом ніде по близу війська нема. Козаки чинять, що хотять. І кожний, хто міг, старав ся утїкти як найдалі. Згаданий вище Якуб Претвич, хоч і „давній приятель козацький“, почувши, що „*lotrowstwo*“ уже наблизило ся до Зінькова, 2 милі від нього (Шаравки)<sup>2)</sup>, поспішив вислати жінку, дітей і усе, що було коштовного, до Тереволі. Дехто з сусідніх старост оповіщали про все коронного гетьмана Яна Замойского в надії здобути у нього поміч проти козаків<sup>3)</sup>. Сам воввода волинський, кн. Константин Острожський, почувши, що козаки наближають ся уже до його маєтностей і не маючи відповідної сили для опору проти них, вислав тимчасом свого слугу в Межибож, щоб той слїдив за подїями в козацькому стані. Що правда, великої потреби в сьому для Острожського не було, бо в лавах козацтва були люде прихильні до нього, давні його знайомі, які розуміеть ся були не від того, щоб сповіщати про стан річей у них. Та і взагалі Острожському не було підстави бояти ся козаків: Наливайко не мав зла на нього, а Лобода — так той навіть прикладав особливі старання, щоб задержати з Острожським добрі відносини: старав ся не чїпати його маєтностей, сповіщав його про усякі новини, в листах звертав ся до нього з виразами вели-

1) Костомаров (Моногр. т. III) сю чутку прийняв за дійсний факт.

2) Listy Żółkiewskiego, 60.

3) Listy Żółkiewskiego, 59—60.

кого поважання. Острожський навіть хвалив ся зятеви своєму: (козаки) „залишили мене, задержують спокійні відносини супроти мене і моїх підданих, особливо пан Лобода, бажаючи приятні зо мною“<sup>1)</sup>. Але все - ж таки видно почував себе не дуже спокійно, бо просить Бога, щоб зберіг його від нападів козаків і віддалив їх як можна далі від його маєтностей<sup>2)</sup>.

Козаки просиділи в Бару до кінця р. 1594, і ще трохи на початку 1595. При кінці грудня (24/XII) Острожський писав зятеви про козаків, що їх ходило в Волощину коло 10.000, що вони за 3 дні починили показані шкоди, а нині розташували ся під Баром, з часом все прибирають сили і коли тут зазнають труднощі, мають намір іти на Білу Церкву<sup>3)</sup>.

Під час побуту козаків в Бару і його околиці з Лободою приключила ся романтична історія. Побачивши випадково у якоїсь пані Оборської (у Шервнях чи Серншенвцях (?))<sup>4)</sup> дівчину, сироту, вихованицю її, він постановив узяти її собі за жінку. Але коли заявив про свій намір пані Оборській і панночці, своїй нареченій, то, слід думати, не зустрів великого співчуття, бо дальша розмова увяла иньший напрям: „не дасте мені її, то я і сам візьму; не хоче любити, то я навчу її бути слухняною!“ І видно таки досяг свого, бо уже на початку лютого 1595 р. якийсь Кевлич<sup>5)</sup> доносив між иньшим Острожському з Бару: „сповіщаю також, що пан Лобода, гетьман запорожський, женив ся; узяв шляхтянку, мабуть родичку Оборської, що жила у Оборської і за того (Лободу) по неволі му-

1) Додатки до II т. „Ист. Возсоед. Руси“, стор. 435.

2) Ibid., 431.

3) Жуковичъ, Сеймовая борьба, 132, прим. Криштоф Радзівіл вислав навіть був 31 грудня лист до обивателів Ковенського повіту, радячи як запобігти татарським та козацьким нападам (Літопись занятій Археографич. комиссії, Спб. 1871. Хронологич. описъ историч. документовъ Несвижскаго Архива, стор. 20).

4) В Шершеневцях, державі Оборских. Про сих невірних свояків Лободи див. Źródła dziejowe V, с. 33. Ред.

5) Се мабуть Григорий Кевлич, шляхтич, якого ми зустрічаємо в р. 1595 в числі комісарів в справі розмежування Житомирського староства від маєтності шляхтичів Вороничів Кросині (Арх. Ю З. Р., ч. VII, т. I, 42). Він мав маєтність десь коло Острополя, як Наливайко в лютім 1596 р. хотів спустошити (післав сотні Татаринця і Дурного). (Додатки до Истор. возе. Руси, II, 437).

сіла йти, бо він так хотів. Піп quidem повінчав їх, але Бог відає, чи на довго“<sup>1)</sup>). Що до дальшої долі першої відомої нам гетьманьки, то про се не маємо відомостей. Певно, шлюб сей був не дуже щасливий і удатний, — можна навіть гадати, що жінка скоро покинула Лободу і вернула ся до Оборської, бо за рік бачимо, як Лобода спеціяльно являєть ся в відділом в 700 люда, щоб порохувати ся за щось з панею Оборською, але йому став на перешкодї Жолкевський, і Лобода відійшов<sup>2)</sup>).

(Далі буде).

---

<sup>1)</sup> Ibid., II, 431.

<sup>2)</sup> Listy Żółkiewskiego, 71.

# ПРЕДТЕЧА УНІЇ.

Критично-історична студія.

Написав

Олександр Сушко.

---

## ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

---

### I.

Як у багатьох людей своєї доби — так і у Бенедикта Гербеста. стрічаємо саме в найкрасшому розцвіті життя, в найбільшому розгарі їх громадянської діяльності один могутний граничний стовп. Коли глянемо — по тім боці — розкіш, по сім боці — аж не хочеться глядіти...

Се дві епохи життя... Перша доба — се погідні хвилі сповиті ніжним сявом відродження. Друга — се ледяна доба релігійного божевілья, час конфесійної ворожнечі та фанатизму. І як раз рік 1562 (З) — се той граничний стовп в життю і діяльності Бенедикта. Попращавши вже раз на все краківську Академію — розпращався Гербест на віки з своїм дотеперішнім світоглядом, з своїми мріями, стремліннями та ідеалами.

Гербест до р. 1562 (З) — се тип гуманіста в найповнійшій значінню цього слова. Цілим серцем і цілою душею закоханий в чудових креаціях старинного світа — не загроває ніде місця, а вештається по всіх усядах; — рухливий мов

те живе срібло учить то тут то там жадну науки молодіж, — вціплює в молоді серця ті самі ідеали, ту саму горячу любов до класичного світа, яка і в його серцю горіла; при тім амбітний — стремить неустанно до все висших і висших гідностей, дарма, що заслanyaєть ся нерав добре уданою скромністю.

Все-ж таки Гербест — як знавець і прикметник класичної старини, ніколи не зайшов так далеко, щоби цілим серцем та цілою душею потонути в чудовім морю класичного світа, заніміти в безконечній екстазі перед красою тіла та гармонією зовнішніх форм... Він любить заклинати ся на Геракля та на Юпітера — та се лишень доказ його пієтизму до класицизму більш нічого. І тіни паганізму деяких італійських гуманістів у Гербеста не знайдеш: у нього все гуманізм визначаєть ся гармонією християнізму в формах та поняттях класицизму. Очевидна річ, під мікроскопом сучасних літературних, артистичних та научних вимог можна легко закинути діяльності Бенедикта як професора і письменника не одно, — все-ж таки в тім не може бути найменшого сумніву, що була се людина віддана цілим серцем краківській *Almae matris*, що невтомно трудилася коло піднесеня її блеску та слави. Вкінці і в тім не може бути ніякого сумніву, що на усї змагання Гербеста в тій добі треба глядіти як на щирі, а тим самим шляхотні пориви молодого фантаста, зачарованого красою нового світа відродженя.

Оттаким то був Бенедикт Гербест в першій половині свого жита. В другій половині — він зміняєть ся до непізнання... Місце колишніх класиків займають тепер святі вітці католицької церкви, замісь в золотоустих реторах старини — розчитуєть ся Гербест в тяжких правовірних апольоґетах та їдких писаннях старших і модерних „еретиків“. І як перед тим побіч Якова Гурского був Бенедикт на краківському університеті одним із найгорячіших апостолів нової течії, так знова тепер стає він в ряді найбільш загорілих оборонців — католицької церкви... Таким сходить він вже й до гробу...

Чи отся зміна в житю, світоглядах та стремліннях Гербеста відбула ся зовсім несподівано, невинправдано, — може справді (*ut fama fert*) наслідком нещасливої полеміки з Гурским, — отсе питання, які лишити без можливої відповіди годі.

Здаєть ся не можна навіть припустити, аби так великі переміни в людському житю, як отсе в Гербестовім, відбували ся



зовсім несподівано та не виправдано. Навпаки — вони мусять бути вислідом глибоко відчutih, сказати-б — кривавих психічних страждань, мусять бути коньче виправдані елементарними психічними метаморфозами.

Так мусіло бути і в житю Бенедикта Гербеста.

Процес формовання в душі Бенедикта нового світогляду замічаємо доволі рано. Очевидна річ — зеркалом сього процесу служать для нас головно його тогочасні писання. І справді — в них лишив нам Бенедикт таке багатство своїх думок, настроїв і т. д., що перепровадити аналізу згаданого процесу — вже хочби на підставі сього матеріялу — можна з доволі означеною точністю.

Коли вглянемо в писання Бенедикта Гербеста, видані між 1559 і 1563 pp.<sup>1)</sup>, спостережемо зараз, що огнем, в якому він перетопив свій світогляд на новий, був рішучо його півторалітний побут в Скерневицях. Гляньмо ще глибоше, а запримітимо, що своє відроджене в скрайно католицькім дусі завдячує Бенедикт безпосереднім, інтимним взаєминам з горячим католицьким достойником, гнізненським арцибіскупом та примасом Яном Пшерембским, звісним вже фундатором скерневицької школи.

Ян Пшерембский — се одна із найінтереснійших постатий в поміж самих визначних напередовців польської контрареформації<sup>2)</sup>. В цілім значінню слова ревний католик — був він

1) Пор. 1) *Benedicti Herbesti Neapolitani, Compvtvs*, б. м. і р. д [1560, друк краківський; ч. бібл. ім. Оссол. 5.709]. *Ex dedicatoria itidem Epistola ad Reuerendiss. D. Johannem Prerembium, Gnesnensem Archiepiscopum scripta, pius lector discet: cuinam potissimum Ecclesiae in tot fidei opinionibus tuto adhaerere possit.* — 2) *Benedicti Herbesti Neapolitani, Aliquot Epistolae, quibus N. suum quendam amicum, in Ecclesiam Romanam iniquum, restituit Ecclesiae. Adiunctae sunt et eiusdem amici, quae non interciderant, Epistolae. Ex iis autem pius lector, quae vera sit Ecclesia Christi facile deprehendet...* Cracoviae..., MDLXI. [ч. бібл. ім. Оссол. 5.704]. — 3) *M. Tullii Ciceronis vita... opera et studio Benedicti Herbesti Neapolitani...* Cracoviae, 1561 [ч. бібл. ім. Оссол. 5.712], *Epistola dedicatoria.* — Прошу звернути теж увагу на се, що Гербест навіть в полеміці з Туреким стоїть на ґрунті християнської морали.

2) Про Пшерембского гл. крім Окольского, Дамалевича, Папроцкого, Несецкого, Бартошевича (*Wizerunki Arcybiskupów Gniezn.*) та

вже у сучасних в важкім підозрінню, неначе б він був прихильний новаторському рухови і взагалі був католиком дуже підозрілої правовірности<sup>1)</sup>... І хоч в обороні покритого Пшерембского виступив ще тоді чоловік такого авторитету в католицьких кругах як пізнійший кардинал Гозій<sup>2)</sup>, все таки стрічають Пшерембского в польській історіографії ще й тепер дуже поважні закиди нещирости, а навіть гіпокризії<sup>3)</sup>.

На арені громадянської діяльності з'являється Пшерембський вже дуже рано. Головна доба його діяльності впадає на час найбільшого напруження реформаційного руху в Польщі, — час самих блідих зачатків католицької контрареформації (50-ті роки XVI в.). Саме тоді отримав він одну із перших коронних гідностей: він став коронним підканцлером (від 1551 р.) та тим самим невідступним товаришем короля<sup>4)</sup>. Очевидна річ, що було се становище дуже впливове, якого Пшерембський — розуміється — не занехав відповідно вихиснувати. Та вжеж на некористь католицької церкви він не зробив нічого: навпаки, він вже тоді виступав нераз зовсім рішучо та вітверто в обороні католицької церкви й католицького духовенства<sup>5)</sup>. А одначе вже тоді не минули Пшерембского денунціації до Риму „від самих передових осіб в Польщі, денунціації — зовсім неприхильні канцлери“...<sup>6)</sup> І аж не хочеть ся вірити, яких то треба було заходів

---

короткої згадки в Енциклопедії Орґельбранда (ор. cit., вид. I, т. XXI, стр. 684—685) совісну (хоч і не зовсім повну, оперту майже виключно на капітульних актах) монографію кс. Яна Коритковського в його ціннім писанню п. з. Arcybiskupi Gnieźnieński..., т. III (Познань, 1889), стр. 229—271.

1) Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. helw. w Małej Polsce, ор. cit., стр. 16, — Eichhorn, ор. cit., т. I, стр. 303—305. — Korytkowski, ор. cit., т. III, стр. 234. — Любовичъ, Історія реформації въ Польщѣ, ор. cit., стр. 247, зам. 3.

2) Пор. Rykaczewski, ор. cit., т. I, стр. 72. — Korytkowski, ор. cit., т. III, стр. 237, теж Любович, л. с.

3) Маю на думці головно кс. Заленского, Jezuiti w Polsce, ор. cit., т. I, стр. 141—142. — Обширнійше полемізувати му з ш. ученим в спеціальній студії про перших єзуїтів на польській землі.

4) Korytkowski, л. с., стр. 233—234.

5) Ibidem.

6) Rykaczewski, л. с., стр. 76.

і зі сторони німецького Дзежговського і зі сторони короля, а навіть Гозія, щоби Рим затвердив Пшерембського коад'ютором гнізненського арцибіскупства з правом наступства <sup>1)</sup>).

18 січня 1559 р. умер примас Дзежговський <sup>2)</sup>, а вже 20 лютого того самого року на арцибіскупському престолі засів Ян Пшерембський <sup>3)</sup>. Та на с'їм першим після королівської влади державнім становищі Пшерембський не засідав довго: він умер вже з початком 1562 р. (12 січня) <sup>4)</sup>; всеж таки й за сей короткий час дав себе він пізнати як найгорячішим католицьким подвижником та непримиренним ворогом реформації. При тім виступив він з самого початку з такими далекосяглими плянами та з такою свідомістю свого післанництва як найвисшого єрарха захитаної в основах польсько-католицької церкви, що без всякого сумніву побіч найбільше передових діячів католицького відродження в Польщі займати ме Пшерембський все одно із перших місць, — не вважаючи на свою, як сказано, сиривді коротку діяльність.

З яким одушевленем витали Пшерембського на його високому становищі, про се свідчать самі такі сучасні католицькі діячі як ось прим. пізнійший кардинал Гозій та єзуїт Петр Канізій. А їх не можна чейже підозрівати в лести та підхлібстві.

„Доки жив ще попередній арцибіскуп“, писав в одному листі Гозій, „чоловік вправді добрий, одначе зовсім неосв'ічений, що при найліпшій охоті не міг нічому дати ради, ми втратили надію на всякі ліки, якими можна було-б зарадити недугам нашої вітчизни. Тепер *per Dei gratiam* маємо арцибіскупом та примасом королівства Пшерембського. А хоч він і не так дуже багатий літами, так за се багатий здібностями, замітний розумом, наукою, чесним житєм та читанем в св'ятім письмі. Я покладаю на нього найбільші надії, бо він певно напружить усі свої сили, усю свою енергію, — *vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis*

<sup>1)</sup> Нop. Korytkowski, l. c., стр. 236—238.

<sup>2)</sup> Ibidem, стр. 223. — Pius Gams [Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae, Ratisbonae, 1873, стр. 348] каже — очевидна річ — хибно, що Дзежговський умер 22. II. 1559 р.

<sup>3)</sup> Korytkowski, l. c., стр. 229.

<sup>4)</sup> Ibidem, стр. 266.

miseri cordiae suae respexerit, iamiam certissimus illi impendere videtur, eam vindicare possit“<sup>1)</sup>.

Ще горячийше згадує Пшерембського єзуїт Петр Канізий. Він як раз перебував саме тоді в Польщі<sup>2)</sup>, і мав хорошу нагоду пізнати особисто молодого коад'ютора а опісля й примаса. „Се єдиний муж“, писав Канізий в одному із своїх листів, „і розумний і поважний, „ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum“<sup>3)</sup>. — Покладаних на нього надій Пшерембський не завів. Він з самого початку взяв ся таки дуже горячо до праці около двигнення польсько-католицької церкви з її упадку, і лишень передчасна смерть перетяла пасмо його праці.

Звісна річ, що часи, в яких Пшерембський став гнізненським арцибіскупом, були для католицької церкви дуже сумні. На усіх полях прилишили ся католики позаду. Шкільництво було нужденне, а конкуренції з усякими протестантськими про-

1) *Hosii opera omnia*, op. cit., т. II, стр. 168. — Martino Zborowsky Palatino Posnaniensi, *Epistola XXIII*, Viennae X Julij, Anno MDLX. — „Quoad vixit Archiepiscopus ille prior, quem virum quidem bonum, sed litterarum rudem fuisse scimus, vt si maxime voluisset, et tamen quae fuerant sui muneris praestare minime potuisset, nihil erat quod aliquam iis morbis, quibus Patria nostra conflictatur, medicinam factam iri speraremus. Nunc per Dei gratiam talis est Archiepiscopus et Regni Primas nobis datus est D. Przembskij, qui quamvis non ita grandis aetate, grandis tamen ingenio est, in quo neque prudentia, neque doctrina, neque vitae honestas sacrarumque litterarum peritia desiderari queat, vt non possim non optimam de eo spem concipere facturum eum diligenter, vt memor suae vocationis, omnes quod aiunt neruos animi ingenijque sui in eo intendat, vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis misericordiae suae respexerit iamiam certissimus ille impendere videtur, eam vindicare possit“.

2) Поп. Załęski, *Jezuici w Polsce*, op. cit., т. I, стр. 136 — 150.

3) *Beati Petri Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta*. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger. T. I—II. *Friburgi Brisgoviae*, sumptibus Herder, 1896—1898, — т. II, стр. 334. Canisius Jacobo Lainio, *Piotrcovia*, 27. Novembris, 1558. „...profecti sumus ad Archiepiscopum Gnesnensem huius Regni Primatem, sed senem et aegrotum illum, cui nunc datus est Coadiutor (ut vocant) Regis Procancellarius, vir ut alius fere nullus, consiliis et auctoritate ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum“.

повідниками та педагогами не було ізза браку відповідно образованого католицького духовенства майже ніякої. Бачив се добре Пшерембский та щоби зарадити сьому, рішив сейчас на самім початку свого правління — впровадити в Польщу на ратунок католицької церкви орден єзуїтів. — З проектом впровадження до Польщі заграничного ордена стрінув ся Пшерембский, если не скорше, то на кожний спосіб ще будучи коад'ютором на дворі свого попередника, арцибіскупа Миколи Дзєжтовского: пропагував його там як раз згаданий вже єзуїт Петр Канізії<sup>2)</sup>. Та тим часом — як звісно — з початком 1559 р. Дзєжтовский умер. Очевидна річ, що проворний єзуїт не занедав звернути ся тепер зі своїм проектом до Пшерембского. І ось справді — проект внодобав ся новому арцибіскупови над сподіване самого Канізія. „Тим способом“, говорив Пшерембский до єзуїти, „я розпічну найкрасше своє архієрейське правління та надію ся, що тим робом найкрасше зарадить ся потребам молодіжи та клеру“<sup>3)</sup>.

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокризії, говорити, що він просто дурив Канізія,

1) Що заходи арцибіскупа були справді щирі, що підозрівати його в гіпокризії, як се вчинив кс. Заленский (І. с.), нема найменшої підстави, се не улягає найменшому сумнівови. Обширніше полемізувати му з ш. ученим в згаданій вже спеціальній роботі.

2) *Beati Petri Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta*, op. cit., т. II, стор. 334, 339 і т. д.

3) Дивна річ! Що іно замкнув очі арцибіскуп Дзєжтовский (18. I, 1559) а вже другого дня смерги (19. I) вислав Канізії до генерала Якова Ляйлія лист, в якому сповіщає його про смерть Дзєжтовского та з одушевленем пише про його наслідника. Лист сей так інтересний, що заслугує з кожного погляду на близьшу увагу. „Benedictus Deus“, пише Канізії, „qui nos abunde consolatur in hac sterili messe, dum indigni, operarii suis inexpectatum insperatumque fructum ostendit, et eum sane copiosum. Nouns Archiepiscopus idemque Primas regni huius et hucusque Procancellarius Regis, vir inter catholicos Episcopus summe commendatus et ad res bene gerendas aptissimus, qui post Regem omnino primas tenet, de suo in nos animo studioque sancto scribet“. Після такого „славословія“ — Канізії оповідає, як то несподівано запросив його до себе арцибіскуп та розпочав з ним бесіду про єзуїтські колегії в Польщі — дарма, що він (зн. Канізії) з ним про се широко не говорив ніколи та не мав нагоди поручити гаразд услуг свого ордена. — Се виглядає доволі чудно., та по мойй думці поясняєть хіба тим, що Канізії бажав показати в бажанню Пшеремб-

який як бачить ся „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коди аж благав генерала чим боршій спровадити в Італії спосібного теолога і кількох єзуїтів“<sup>1)</sup>). Аджеж як раз із листів Канізія довідуємо ся зовсім певно, що своє прохання повтаряв Пшерембский ще не раз опісля і то навіть дуже горячо<sup>2)</sup>).

ского — „палець божий“... Аджеж вже хочби з попередних листів Канізія можна здогадувати ся, що Пшерембский був дуже добре втаємничений (коли вважати се тайною...) в справу спровадження єзуїтів до Польщі і то як раз — завдяки Канізієви... — Ось як пише про се Канізіій: „Non fui equidem illi hactenus familiaris, non explicui, quae volebam, desideria mea, non commendavi nostrum hoc Institutum, de quo per scriptum eram illum utpote occupatissimum admoniturus. Et ecce ut soli Deo constet gloria, neque caro gloriatur (1. Cor. 1, 29) vocat ille me subito, solumque in conclavi amice compellat, nulla de re sollicitus magis, quam de Collegiis Societati(s) nostrae in Polonia constitutendis. Arbitratur enim Archiepiscopalis functionis, quam est aditurus, primitias alia re nulla foelicius posse consecrari: hac ratione potissimum sperat cum iuventuti, tum clero suo consultum iri, nihilque magis necessarium intelligit, quam ut nostrorum opera, doctrina et pietate adiutus, tum patriae tum Ecclesiae laboranti succurat. Itaque ad venturam mox aetatem adesse postulat nostros, quotquot ad constituendum integrum Collegium desideratur; neque unum, sed plura etiam fundare statuit, ac promittit, ita quidem opulentus, ut Ecclesiae si prouentus spectes annuos, uix ullo Episcopo Germanico (sic!) cedat“. — Ibidem, т. II, стр. 351, 352, Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19<sup>o</sup> Januarii, 1559. (Пригадую ще раз, що Дажговский умер 18. I...!)

<sup>1)</sup> Załęski, Jezuci w Polsce, l. c.

<sup>2)</sup> Пор. прим. Beati Petri Canisii, S. J., Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 362. — Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 10 Februarii 1559. „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi (sic!), constanter urget (sic!) institutum Collegii, quod ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare... spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturum...“ — В марті 1559 р. теж: Canisius Jacobo Lainio Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559. „Non repetam de rebus Polonicis nisi duo...“; між тим: „alterum expectari a Gnesnensi Archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio...“ — В липни зносини теж не були ще зірвані, пор. ibidem, стр. 486. Так само в жовтні (ibid., т. II, стр. 518) і в січні 1560 р. — Далше не треба забувати, що 1560 р. виїхав Пшерембский в посольстві від короля Жигимонта Августа до німецького цесаря Фердинанда (Turba Gustav, Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania), herausgegeben von der historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, t. III, Wien, 1895), а вже 12

Що одначе єзуїтів він не міг діждати ся, в тім чейже не його вина.

Як щиро та зовсім не облудно розумів Пшерембский своє післанництво „зарадити потребам молодіжи і клеру“<sup>1)</sup> — про се свідчить найкрасше се, що він зовсім не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католицизму завітають до Польщі єзуїти.. Не діждавшись сподіваних спасителів, з самого початку — ще того самого року, в котрім він засів на арцибіскупському престолі (1559 р.), отворив він із власних фондів в Скерневицях школу, в якій польські діти мали виховувати ся в строго католицькім дусі на будучих борців з ворогами католицької церкви. Професорів для своєї школи стягнув арцибіскуп зі всіх усюдів: що найліпші учительські сили, які лишень в вітчизні удадо ся роздобути<sup>2)</sup>. Що на управителя новооснованої школи запросив арцибіскуп Бенедикта Гербеста, ми знаємо.

Вражінне, яке на Бенедикта, а з всякою певністю й на прочих професорів скерневицької школи робив молодий та одушевлений перспективою своєї нелегкої праці арцибіскуп, було незвичайне<sup>3)</sup>. Він перебував дуже часто в Скерневицях<sup>4)</sup> та залюбки говорив з своїми професорами про сучасні відносини, звертав їх увагу на упадок католицької церкви та закріплював їх до боротьби з її ворогами<sup>5)</sup>. Слова одушеного арцибіскупа робили величезне вражінне. „Так! — писав під кінець 1559 р. Бенедикт, — ми добре бачимо, як в цілій Польщі шаліють ереси, бачимо всі ті нещастя, що хмарою на-

---

січня 1562 р. був він небіщик (Korytkowski. op. cit., т. II, стор. 266)!

1) *Beati Petri Canisii S. J. epistulae et acta*, op. cit., т. II, стр. 351.

2) Пор. іше MS. бібл. ім. Оссол. ч. 628, стр. 17, 37.

3) Клясичним доказом сього служить „*Epistola nuncupatoria*“ на чолі Гербестового писання п. в. *Benedicti Herbesti Neapolitani Computvs* (ч. бібл. ім. Оссол. 5.709), підписана „*Squeropticis XVI Calend. Januarii Anno Domini 1559 (17. XII. 1559 p.)*“.

4) Запримічу тут, що Скерневиці — се улюблена резиденція гвінпеських арцибіскупів, головно від початку XVII в. — Доволі просторий опис сього місточка написав Юл. Бартошевич в *Księga Świata* за р. 1859, т. II, стр. 45—117.

5) *Computus*, op. cit., стр. 28, 29, 30.

висли над нашим королівством, — і коли-б ти своїм розумом й чуванням не запобіг так великому нещастю — ми пропали... Ми всі на тебе одного глядимо, всі тобі дивуємо ся, бо ти один нам Богом даний на ратунок Христової церкви“...<sup>1)</sup> Палка душа Бенедикта топила ся під вражінням горячих слів арцибіскупа мов віск... „Ти знаєш, Владико“, писав він, „якою нині ганьбою видаєть ся декому називати ся сином римської церкви, — *mihi tamen nihil nobilius, nihil magis generosum esse potest, quam eius Ecclesiae veram progeniem esse*“<sup>2)</sup>. Що іно тепер отворили ся Гербестови очі: несподівано побачив він в цілій наготі безвихідне положене польсько-католицької церкви, побачив моральну й фізичну перевагу ворога та і спостеріг, що до розправи з таким ворогом — по стороні католиків — не буде кому стати... І з його груди вириваєть ся мимо волі горячий крик розпуки: „*utinam infelix nostra aetas, quae omnibus omnia impune facere licet, plures Hozios, hoc est tam sanctos et doctos habeat Episcopos: non utique ah in tantam licentiam nostri Poloni prolaberentur*“<sup>3)</sup>.

Не тим вернув вже Гербест зі Скерневиць... Бо хоч він і писав в одному місци „*ad studiosos, quos habet Academia Cracoviensis*“, що — мовляв — „*neglectis omnibus priuatis commodis, apud eum praesertim Archipraesulem, qui studiosorum amantissimus est, vestrae vtilitatis gratia (quam publicam fore mihi persuadeo) ad uos reuertor*“<sup>4)</sup>, — так отсе „*vestrae vtilitatis gratia*“

1) Ibidem. Повний цитат поданий висше.

2) Ibidem, стр. 4, 5.

„*Non ignoras, R. Archipraesul, quam detestandum facinus hodie quibusdam videtur, Ecclesie Romanę filios vocari, — mihi tamen...*“

3) Ibidem, стр. 116. — Очевидна річ, що слова сї свідчать аж надто вимовно, що Гербест був вже тоді під дуже великим впливом голосних в тім часі писань Гозія. Чи одначе Бенедикт знав ся з Гозієм особисто вже в тім часі — се річ дуже сумніва.

4) M. Tullii Ciceronis vita, op. cit., В. Herbesti Neapolitani ad studiosos, quos habet Academia Praefacio. Що — очевидна річ — краківська Академія була для енергічного Гербеста ширшим полем його діяльності — в тім нема ніякого сумніву. І чи се не було теж одним із мотивів Гербестового повороту до Кракова — „*neglectis omnibus priuatis commodis*“ — се теж не виключене.



треба вже хіба розуміти дуже спеціально... Нові — зовсім нові ідеали стали від тепер горіти в душі молодого та вельми надійного чоловіка... З тої хвилі бачить він все крізь призму католицької правовірності: про що він тепер не подумає, чого не скаже, не напише, — з кожної його думки, з кожного слова, з кожної стрічки, — одним словом зі всього — виглядає вже суворе лице budouчого загорілого католицького полемісти.

І в один момент пригадали ся тепер Гербестови давні часи молодечої неоглядності й нерозваги... Таж він сам, ось недавно тому — попав був в сіти єретика Станкара, він сам недавно тому був ворогом католицької церкви. І жаль огортав його горячу душу: се все треба було рішучо направити, відпокутувати...

І справді — зараз після свого повороту до Кракова — приймає Бенедикт з рук ляодицейського біскупна Станіслава Сломовського єрейські сьвященя та рівночасно оголошує незвичайно інтересну збірку листів, якими вже тоді удало ся йому повернути на „путь праведних“ одного із своїх приятелів, приклонника науки Цвінглі<sup>1)</sup>. — Очевидна річ, що в сїм писанню оплакує Гербест теж лихоліте hoc nostro infelici seculo... „Videmus enim“, нарікає він там, „quam multos haec bestia (значить сатана) breui tempore deuorauit, quam multos proximis fere XL annis in aeternum exitium pertraxit posteaquam innumerabilem Christianorum multitudinem, antea longum tempus concordem, in varias et diversas sectas dissecuit“<sup>2)</sup>. Правда — каже далі Гербест, до якогось часу була наша Польща вільна „ab huius belluae (зн. сатани) insidijs“ — та

<sup>1)</sup> Benedicti Herbesti Neapolitani, Aliquot epistolae, op. cit., Epistola dedicatoria. „...Tibi vero Reuerendissime Praesul eas Epistolas propterea maxime despondeo: ut et meam in te, qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus, tuam mihi indigno Manum imposuisti, obseruantiam tester: et in hoc sancto Ordine constitutus, quid oneris mihi sit a te impositum, hoc qualicumque scripto publico semper admonear!“

Запримічу при тім, що віщба Гербеста („qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus“) справді сповнилась: Сломовський став невдової львівським архієпископом.

<sup>2)</sup> Ibidem, Epistola dedicatoria.

тепер вже не мала частина Поляків відлучилась від одної Христової вівчарні — „non sine magno omnium dolore“<sup>1)</sup>.

Оттаким журив ся тепер той, що ще до недавна одушевляв ся лише безсмертними креаціями старини; він писав аполлоїї прімату св. Петра<sup>2)</sup> і т. и., — писав тому — щоб „in ista variarum haereseon colluue germanum ac syncerum Catholicae Romanae Ecclesiae filium me esse tester...“<sup>3)</sup> Та се вже не було звичайною відплатою за ті давні хвилі молодечої нерозваги, — а справдішнім огненним хрестом, відродженєм в огни доім католицької церкви — на її досмертного лицаря-оборонця. Се був рішучий вибір нового шляху, заповіт нового життя, відданого зовсім на оборону інтересів римського престоло.

По тім шляху зійшов Гербест в недовгим часі — в езуїтський орден.

## II.

Коли Бенедикт Гербест з'являеть ся в Познани на сталий побут — отсе питання, над яким позволю собі затримати ся троха довше.

Переглядаючи писання польських учених, а власне їх (що правда) дуже коротенькі замітки про Бенедикта, запримітимо сейчас, що відповіді на поставлене питання у них нам — не

---

1) Ibidem. — „Quamuis autem ab huius belluae insidijs, Polonia nostra aliquantum tempus libera fuit, hodie tamen non parvam Polonorum partem, ex vno Christi ouili, ab vnaque Ecclesia auulsam, suo deterrimo et grauissimo iugo subiecit, non sine magno omnium nostrum dolore. Vtinam vero nostri Poloni, et suo et vicinorum populorum malo iam tandem sapere incipiant, et vel haereticorum fidi- bus, quas singulis annis variari vident, admoniti ad Catholicam iterum Ecclesiam reuertantur“. Epistola dedicatoria. Присв. „Reuerendissimo in Christo Patri et Domino D. Stanislao Slomouio. Episcopo Laodicensi et Cantori Suffraganeoque Cracouiensi Benedictus Herbestus S. D.“

2) Computus, op. cit., Epistola nuncupatoria.

3) Ibidem, стр. 3, 4.

знайти <sup>1)</sup>). Правда — ми довідаємо ся, що Бенедикт Гербест кинув краківську Академию та переніс ся до Познаня по думці одних — 1561 р. <sup>2)</sup>, по думці других — 1562 р., — третих — 1563 р., а по думці ще иньших десь аж 1564 р. — та вжеж кождий мусить признати, що подібне „вгадуванне“ справдішної дати чейже не може вдоволити нікого. Воно лишень переконує нас наглядно, що справа Гербестового від'їзду до Познаня справді неясна, та що одробина світла її не зашкодить.

Сзуїтський компілятор Ржевніцький оповідає в одному місци оттак. Коли познанський біскуп Андрій Чарнковський вступив на престіл — шаліла в Познаньщині, а і в цілій Великопольщі новаторська буря мов зараза. Ось і тоді то прийшла біскупови до голови спасенна гадка: „Quare ut tanto malo iret obviam Benedictum Herbestum et Gregorium Samboritanum, insignio pietatis et eruditionis Viros Posnaniam Cracovia evocavit, illisque in Academia Lubransciana, quae ea tempestate exigua fuit, juventutem litteris et omni pietate instruendam commendavit. Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi“ <sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Прошу порівнати: Goezius, Otium Varsaviense, op. cit., стор. 14, — Sołtykowicz, O stanie akademii krakowskiej, op. cit. стр. 338, — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu, op. cit., стор. 61 et seq., — того-ж: O życiu i pismach Benedykta Herbesta, Archiwum teol., op. cit., т. I, стр. 466, — того-ж: Von den Kirchen der Böhmschen Brüder, op. cit., стр. 42 et seq., — того ж: Historya Szkół, op. cit., т. III, стр. 486, — того-ж: Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, т. I—III, W Poznaniu, 1838, т. II, стр. 14. — Wiszniewski, H. L. P., op. cit., т. VI, стр. 157, — Maciejowski, Piśmiennictwo polskie, op. cit., т. III, стр. 186—187, — Encyklopedia Orgelbranda op. cit., т. XI, стр. 617—619, — Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancyusza S., op. cit., стр. 23 et seq., — Morawski, Andrzej Patrycy Nidecki, op. cit., т. I, стр. 96, — Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 51, і т. д.

<sup>2)</sup> Так далеко назад посунув ся передовсім Лукашевич і Заленський (I. c.).

<sup>3)</sup> Rzepnicki Fr. S. J.: Vitae praesulum Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae res praecipue illorum temporibus gestae ad annum 1760. Typis posnaniensibus. T. I—III, 1761—1763, т. II, стор. 133—135.

Подібно читаємо і у сучасного Третера<sup>1)</sup>. „...Rebus postea compositis (Чарнковский) ex Academia Cracoviensi Benedictum Herbestum insigni pietate et eruditione virum et Gregorium Samboritanum professores, amplis stipendiis Ponsniam evocavit, qui adiunctis sibi egregiis nonnullis viris, in Collegio Lubransciano plene iam desolato, juventutem literis honestis et pietate simul imbuerant“<sup>2)</sup> Не треба мабуть додавати, з відкиля черпав згаданий висше Ржепніцький.

Та на тім ще не кінець... Що Гербеста не то, що запросив до Познаня, а таки спровадив біскуп Чарнковский — про се свідчить нам ще одно жерело: зсуїт Бембус в жалібній мові на похороні ленчицького воєводи і великопольського генерала Адама Сендзівоя Чарнковского (р. 1628).

„А тому nieśmiertelną v Boga zasługę, y v ludzi pochwałę ziednało, iż kiedy się za iego czasu nowa ewangelia z Niemiec wynurzona, w Polsce iako nagły ogień nabarżiey zajmowała y szerzyła, y прѣдким gwałtownym pozarem, szkodę wielką w duszach ludzkich czynić poczęła, światobliwy a dozorny pasterz, aby tak nagły y szkodliwy zapal, iako nabarżiey mógł hamował y gasił, z sławney Akademiey Krakowskiey dwoch vezonych y przykladnych Professorow Benedykta Herbesta, y Grzegorza Samborczyka do Poznania zaćiągnął, którzy w Lubrańskim Collegium lat onych mało nieopustoszałych młodź Wielgopolską znowu do kupy zebrali, ćwicz yli, w katholicą wiarę zaprawiali, nowym ministrom mocny odpor dawali“<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Vitae Episcoporum Posnaniensium per Ioannem Longini, sive Dlugossium Canonicum Cracoviensem conscriptae, nunc primum auspiciis Illustriss. et Reverendiss. Dni Joannis Tarnowski Archiepiscopi Gnesnensis et Regni Polonię Primatis etc. Opera Thomae Treteri Custodis et Canonici Varmiensis cum earundem supplemento in lucem editae A. D. MDCCIV. Brunsbergae typis Georgii Schönfels, 4.

<sup>2)</sup> В додатку пера Третера.

<sup>3)</sup> Pochwała pogrzebna Sławnej Pamięci Jasnje Wielmożnego Jego Męi Pana a Pana Adama Sędziwoia z Czarnkova Czarnkowskiego, Woiewody Łęczyckiego, Generała Wielkopolskiego ... którą w kościele Czarnkowskim przy Pogrzebie Jego Męi miał X. Matthevsz Bem-bus Soc. Jesv, 5. Aprilis Anno Dni 1628... W Krakowie, 1628 [ч. бібл. ім. Оссоп. 928], стр. 17, 18.

Коли-б дати віру наведеним отсе мною вісткам, то не уягало-б найменшому сумнівови, що Бенедикт Гербест з'являєть ся в Познани рішучо 1562 р., і то в першій його половині. Адже-ж се зовсім ясне діло, коли зважить ся, що Бенедикта „zasiągnął“ до Познаня біскуп Андрій Чарнковский, який 9 липня 1562 р. — вже небіщик<sup>1)</sup>. Що се не могло стати ся 1561 р., ані тим більше перед тим, — про се видаєть ся зайвим говорити<sup>2)</sup>. Та вжеж не вдовзі побачимо, що на сталий побут завитав Гербест до Познаня (а тим самим й розпрацав ся раз на все з краківським університетом) не 1562 р., а 1563 р.

Невжеж би отже вістки Третера, Бембуса, Ржепніцького та цілої плеяди новітших польських письменників, що пішли їх слідом, мали бути неправдивими?

Безперечно — певно і долі правди в свідощтвах Третера Бембуса та Ржепніцького заперечити не можна. Що одначе інтерпретація сих вісток у цілої плеяди польських письменників, для яких сї вістки були до тої хвилі одиноким інформаційним жерелом, від початку до кінця хибна та крайно баламутна, се річ очевидна. Головна причина сього — з одного боку брак поважнішого доказового матеріялу, з другого одначе боку — крайно безкритичний та поверховний спосіб розсліджування. Тим лише пояснюють ся такі помилки як ось, що Бенедикт кинув краківську Академию та переніс ся до Познаня 1562 р., хоч се й стало ся 1563 р., або що Бенедикт пішов до Познаня на запросини біскупа Чарнковского — десь коло 1563 або 1564 р., хоч в тім не може бути хиба найменшого сумніву, що Андрій Чарнковский умер вже в половині 1562 р. і т. д.

„Коли Гербест побачив, що його повага на краківському університеті унадає — *sese abdicavit, ad Stanislaum Castellani Sandomiriensem concessit, a quo gymnasio, cuius sena-*

<sup>1)</sup> Біскуп Чарнковский (по каталюгу Длугоша: Андрій IV, — по думці д. Ліковського: Андрій V) род. 1507 р. — 1553 р. став біскупом познаньським, умер — як сказано. — Пор. *Encyklopedia Orgelbranda*, т. VI, стр. 177—180, — *Likowski, Przegląd kościelny, Poznań, rok II, 1880, стр. 65, 74.*

<sup>2)</sup> На який підставі могли твердити так Лукашевич та кс. Заленский — не знаю. Правдоподібно завели їх баламутні вістки Третера, Бембуса та Ржепніцького,

tor ille autor exstitit, praefectus est... Опісля повандрував до Познаня — на запросини біскупа Чарнковського...<sup>1)</sup> Оттак пише один із перших поважніших Гербестових біографів, автор монографії про звісну вже нам літературну полеміку Гурського з Гербестом. Коли одначе се стало ся, про се Гезій не згадує. Все-ж таки зваживши се, що „упадок“ своєї поваги міг Бенедикт запримітити що іно десь коло 1562 р.<sup>2)</sup>, а „префектом гімназії“ каштеляна Мацейовського міг бути (з огляду на хронологію) 1562 або 1563 р., — виходило-б отже з оповідання Гезія, що Бенедикт Гербест виїхав до Познаня десь коло 1563 або 1564 р. — на запросини біскупа Чарнковського... Якже ж одначе погодити се з тим, що Чарнковський 9 липня 1562 р. вже небіщик? Аджеж в тім явне противенство...

Я б не затримував ся на выводах Гезія, коли-б не се, що своєю помилкою Гезій „зробив епоху“. Його слідами пішли вже инші письменники, між ними навіть учені такого авторитету як Вішневський<sup>3)</sup>. А що наслідники Гезія вкорочували або й розширювали його виводи після впадоби — з того повставали нові помилки, нові баламутства. До совісної одначе ревізії матеріялу, що кинув би на усе правдиве світло, — ніде правди діти — не приступив ніхто.

Із оповідання Гезія вражає нас передовсім одно: ми завважаємо, що він ніяк не може собі дати ради з отсим учительованнем Гербеста в домі маршала Мацейовського. Воно-ж чейже мусіло тривати якийсь час... Коли отже припустити, що Гербест кинув краківську Академію 1562 р., то в домі Мацейовського міг він учителювати 1562 р., або радше 1563 р. Тим то і вражає нас не мало, коли дальше читаємо, що опісля (значить після 1563 р.) візвав Гербеста до Познаня — біскуп Чарнковський... А таку саму пісню почувемо від початку до кінця і у Гезиевих наслідників...

Як отже бачимо — справа від'їзду Бенедикта Гербеста до Познаня справді неясна. Та вжеж мені видить ся, що прояснити її при помочи декількох сучасних вісток легко.

1) Goezius, op. cit., стр. 14.

2) Вершок непорозуміння між Гербестом а Гурским.

3) Wiszniewski, H. L. P., op. cit., т. VI, стр. 157.

Після свого повороту зі Скерневиць опинився Бенедикт в доволі прикрім положенні. Правда — він був „collegiatus Collegii minoris“ преславної краківської Академії, одним із найпопулярніших її професорів, та однак ніде правди діти — жити не було з чого...

„...Miseraque omnino esset conditio magistrorum apud Academiam nostram, nisi quis maiore illo, quod aeternum est, praemio moueatur...“<sup>1)</sup> Оттак веселив свою долю голодний професор.

В таку то пору стрінуло Бенедикта велике щастє. Саме тоді королівський маршал Станіслав Мацейовський урядив був собі в своїй палаті в Кракові домашню школу<sup>2)</sup>. В ній мали виховувати ся його сини та кривняки<sup>3)</sup>, сам цвїт великопанських родів, усе — многонадійні молодці, — що в їх жилах плила „шляхотна“ кров...

Вони-ж чейже не могли „валати ся“ по „нікчемних“ міщанських школах, сидіти разом на одній лавці з плебеями.

Станіслав Мацейовський був на свій час людиною навіть дуже образоаною<sup>4)</sup>. Він був чоловік бувалий та славився чималою освітою та вимовою; а й поет був з нього несогірший, коли згадки про се стрічаємо у сучасних, — як у Іурніцького, Гербеста і інших...<sup>5)</sup> Природна річ, що чоловік такого типу

1) M. Tullii Ciceronis vita... opera et studio Benedicti Herbesti, 1561 [ч. бібл. ім. Оссол., 5712], Epistola dedicatoria.

2) Пор. Гербеста: Periodica Disputatio, op. cit., (Cracoviae, 1562, ч. бібл. ім. Оссол. 5715), Epistola dedicatoria: Magnifico Domino D. Stanislao Maceiovio, Castellano Sandomiriensi, Serenissimi Regis Poloniae Marsalco, etc. Benedictus Herbestus Neapolitanus S. D. — Це була зовсім приватна, домашня школа, уряджена в палаті маршалка. Гербест кінчить згадану присвяту словами: „Valé Cracoviae, in Aedibus Magnificentiae tuae“.

3) Ось як писав Бенедикт: „...speroque futurum, Dei munere et gratia, vt et Samuel cum Gasparo, filii tui, et Bernardus, ex fratre tuo nepos, caeterique tui cognati nostri hoc tempore discipuli, Reip. in posterum Poloniae futuri sint ornamento singulari“. Ibidem.

4) Пор. Encyklopedya Orgelbranda (вид. I), т. XVII, стр. 744. — Його листи гл.: Baliński, Pamiętniki o królowej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta, Warszawa 1837, т. I—II.

5) Гербест присвятив маршалови свою розвідку п. з. Periodica Disputatio (op. cit.) тому, „quod te et Ciceronis amantem et Poëticae

старав ся дати своїм синам о скілько можливо найкрасше образование, та оглядав ся за як найвідповіднішими учительськими силами.

Бенедикт Гербест не був маршалови чужий: його увагу звернув був на себе Бенедикт ще півдесятка літ тому з накладом, саме після свого повороту зі Львова. „Poteram sane mihi adiungere clarissimum Regni nostri Senatorem“, згадував сі часи Бенедикт <sup>1)</sup>, „Stanislaum Maceiouiium, qui die nostro Aristotelico <sup>2)</sup>, qualicunque mea (quam et uos audistis) oratiuncula, imo potius explicata Quaestione delectatus, certum se mihi Mecoenam exhibere studebat“. На очах Мацейовського росла слава Гербеста, — не дивниця отже, що вибір ученого маршала впав як раз на нього.

Оттаким то чином став Гербест великопанським домашнім учителем, — як читаємо у однім із його писань — „clarissimo Domino Rectore Academiae Cracoviensis permittente“. <sup>3)</sup>

Стало ся то вже під кінець 1561 р.

studiosum esse sciamus. Frequenter enim ex te audivi, quantum Ciceronis te scripta delectent, quod etiam si pro tua modestia dissimulare velis: ipsa tamen, quae in te est Eloquentia, te dictionis Ciceronianae amatorem esse confirmaret. Huius nanque testimonium, a Summo etiam Pontifice Paulo IV, quum ante annos quinque, Serenissimi Regis nostri Sigismvndi Augusti fueras Romam missus Orator, cum magna tua laude retulisti. In Poëtico etiam studio te versari, vel ex tuis Carminibus ne scire non possumus...“ (Ibidem).

<sup>1)</sup> Benedicti Herbesti Neapolitani, Orationis Ciceronianae, quam ad Quirites post suum ab Exilio reditum habuit, Explicatio, (Cracoviae) M. D. LX. — Oratiuncula Gratiarum actionis, стр. 24.

<sup>2)</sup> Aristotelici dies, quibus vacant scholae Philosophicae. Lobinellus tom 3. Hist. Paris. in Glossario: Praeter lectiones ordinarios bonum erit habere aliquem praeceptorem pro diebus Dominicis, Festis et Aristotelicis, qui certis horis legat aliquid de Moralibus, vel de Grammatica, Rhetorica vel Poëtis. — Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo Du Fresne Domino Du Cange... Niort, 1883, т. I, стр. 385, 386.

<sup>3)</sup> Orationis Ciceronianae... Explicatio, op. cit. „Postquam et enim Scholam tuam, clarissimo Domino Rectore Academiae Cracoviensis permittente, docendam suscepi . . . .“



Добавка Гербеста „C. D... Rectore Academiae Cr... permittente“ для нас незвичайно цінна. Виходить з того, що Бенедикт учителював в домі Мацейовського не після свого відходу з краківської Академії, але учив його діти не перестаючи бути разом і й професором університету. І правдоподібно аж 1563 р. кидаючи раз на все краківську Академію, розпращався Бенедикт теж й зі школою свого протектора та добродія <sup>1)</sup>.

В оттакім то світлі представляється учительованне Гербеста в домі Мацейовського.

Думаю, що не зашкодить, коли на кінець згадаю ще, яких то „спудеїв“ мав Гербест в домашній школі Мацейовського? <sup>2)</sup> — Було їх отже усіх сімох: двох синів маршала і п'ятох свояків. Сини звалися Самуїл і Іаспар, імена иньших такі: Бернард Мацейовський, Микола і Яків Лясоцкі, Еразм Ольбеньський і Мартин Лесновольський <sup>3)</sup>. З них один передовсім звертає нашу увагу: Бернард Мацейовський.

Так! се той самий, що чверть століття опісля так видно засвітив на овиді польсько-католицької церкви, той самий, що в історії польсько-руської церковної унії відіграв так визначну ролю, — кардинал Мацейовський, біскуп луцький (до 1600 р.), опісля краківський (до 1606), а в кінці арцибіскуп гнізненський... <sup>4)</sup>

Яка-ж то чудна та химерна тота доля... Якими-ж то манівцями вона не ходить... Ось і чотирнайцять-літний хлопчина прислухується до слів свого учителя, а вони мов ті краплі олова падають на молоду душу та глибоко впливають на хлопця... <sup>5)</sup> Ми побачимо, що він звертався і опісля до свого

<sup>1)</sup> Бенедикт присвячуючи Мацейовському згадане своє писання — каже: „Volebam et tibi ipsi declarare pro tua in me benevolentia et humanitate, meam vicissim in te singularem observantiam“. Ibidem.

<sup>2)</sup> Гл. Epigrammata discipulorum, e schola Magnifici Domini, SM. C. S. [Periodica disputatio, op. cit.].

<sup>3)</sup> Ibidem.

<sup>4)</sup> Пор. мою студию: Святи в заведеню Унії на Руси в доберестейській добі, op. cit., стр. 71.

<sup>5)</sup> Бернард Мацейовський род. 1548 р., значить мав 1562 р. 14 літ. — Пор. Енциклопедия Орґельбранда (вид. I),

учителя: Гербестові гадки та ради оділи його ученика в кардинальську пурпуру...<sup>1)</sup>

Зайвим видасться додавати, як дуже стало в пригоді Бенедиктови отсе учительованне в великопанському домі. Йому не приходилося вже так дуже журитися насušним, лєкше стало на світї жити. І коли-б не несподівана сварня з Гурским — Гербестів побут в Кракові після повороту зі Скерневиць треба було-б вважати одним із найкрасших, одним із найпогіднійших моментів в його житю. Та тим часом зложилося инакше. Завдяки напастям та обмовам Гурского, завдяки його звісному пасквілю — дальше пожити в Кракові видалося Бенедиктови неможливим. Природна отже річ, що від тепер він ждав лишень догідної нагоди, аби з гідністю та з честю вирвати ся з отього пекла.

Нагода не дала себе ждати: були нею як раз запросини біскупа Чарнковского. Бенедикта Гербеста разом з Григорием зі Самбора запрошував біскуп на професорів завмерлої, славної одначе ще в недалекій минувшині, колегії Любраньского в Познани. В часі, сказати можна, найбільшого напруженя реформаційної горячки в Польщі, мали вони справді поважну задачу — „młódź Wielkopolską znowu do kury zebrać, ćwiczyć, w katolicką wiarę zaprawiać i nowym ministrom mocny odpor dawać“<sup>2)</sup>. Проханнєм немічного старця приятелі не відмовили. Очевидна річ — для Гербеста — отсей „nowym ministrom mocny odpor“ був лєдві чи не найбільшою принадою... Аджеж ми знаємо, яку психічну крізу переживав саме тоді Бенедикт.

### III.

Шістьдесяти роки XVI столітя — се вершок релігійного руху в Польщі, — час найбільшого занепаду католицизму та рівночасно — й час наймогутнійшого роццвіту протестантизму. Се була хвиля, коли усім здавалося, що для като-

т. XVII, стр. 744. — Korytkowski, Arcybiskupi gnieźniński, op. cit., т. III, стр. 559—592.

<sup>1)</sup> Пор. мою студию, стр. 71.

<sup>2)</sup> X. Mattheusz Bombin, Pochwała pogrzebna, op. cit., l. c.

лицької церкви нема вже справді ніякого ратунку<sup>1)</sup>. Шляхта зачарована новими ідеями<sup>2)</sup> відбирала католикам один за другим костели, будувала нові та горячо опікувала ся усякими „міністрами“, людьми нераз дуже здібними та великої науки, супроти яких католицькі „недоріки“ мусіли за кожним кроком капітулювати...<sup>3)</sup> А одначе легко запримітити, — що ось саме тут й починав ся вже для акаатолицького руху перецьвіт. Легко спостережи, що се вже останні проблески пригаслої ватри, громи страшної, та вжеж завмираючої тучі.

Серед польського духовенства, а навіть серед усього польської суспільности проявляють ся як раз тепер ночатки реакції, дають себе чути чим раз голоснійші протести против протестантського руху. Крім капітул, які вже давно перед тим виступили були в обороні католицької церкви<sup>4)</sup>, чи там радше в обороні своїх власних інтересів, стають тепер до рішучої розправи ще й біскупи, які — звісно — перед тим не дуже там визначали ся надзвичайною печаливістю о добро та цілість католицької церкви. Тепер — вони воскрешають старі та будують нові католицькі школи, виховують собі молоді покоління в строго католицьким дусі, окружають себе талановитими проповідниками й теологами та заохочують їх до словної та письменської боротьби з новаторами. Таким чином стають вони першими подвижниками католицької контрареформації в Польщі, — очевидна річ — не згадуючи вже виїмкового впливу такого Гозия, або й Кромера та навіть Комендоне<sup>5)</sup>.

---

1) Eichhorn, Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius, op. cit., т. II, стр. 208 et seq. — Любовичъ Н., Начало католической реакции и упадокъ реформации въ Польшѣ, op. cit., стр. 26, 27.

2) „Jam fere tota nobilitas, paucis exceptis, peste hac infecta est...“ Лист Станіслава Домбровского до Гозия, в дня 20 мая 1564 р. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 209, зам. 4.

3) MS. бібліотеки ягайлонської в Кракові, ч. 5198 fol., т. I, Annales Collegii Posnaniensis S. J.: „magnumque creabatur scandalum, cum (Parochi) pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“. — Пор. теж: Hosii opera, op. cit., т. I, стр. 490, 657, 660 і т. д.

4) Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 257 et seq., т. II, стр. 208 et seq., — Любовичъ, op. cit., стр. 27 et seq.

5) Пор. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 208 et seq.

Між біскупами такого типу, побіч примаса Пшерембського — займає не посліднє становище й познанський біскуп Андрій V Чарнковский. Оба вони бачили добре сумне положенє католицької церкви та оба промишляли горячо над способами заради. Що одначе в тім найцікавійше — се те, що оба вони глядаючи відповідних людей до плянованої кампанії против акаатоликів, звернули свою увагу на нікого иньшого, а як раз на Бенедикта Гербеста. Се безперечно один із вимовних доказів того, як голосною славою тішив ся в тім часі Бенедикт.

Запросини до Познаня стрінули Гербеста з боку біскупа Чарнковского правдоподібно з початком 1562 р. Певна річ, серед иньших відносин ледви чи були-б звабили Гербеста біскупські ласки, — та тоді, саме підчас найбільшого напруженя відносин між Гербестом і Турским, отсі запросини були для Бенедикта справдішним спасенєм: йому усьміхнула ся можливість вирвати ся з честю з краківського пекла.

З подвійним запалом забирав ся тепер Гербест до праці: він занедбує навіть свої виклади на університеті, вертує за той час учені книги, студіює, пише... Надія сподіваного ратунку із краківського гамору підбадьорує його дуже: байдуже йому тепер усі напасти Турского... Невдовзі усьому буде кінець.

І справді Бенедикт Гербест та Григорій Вігілянцій не дали довго себе ждати: як побачимо — в червни 1562 р. вибрали ся оба приятелі в дорогу.

Таким отже чином — усе до тепер сказане годить ся в повні з оповіданнєм Трєтера, Бембуса та Ржепніцкого. Бенедикта Гербеста запросив до Познаня справді біскуп Чарнковский. Ба що більше... Бенедикт Гербест та Григорій Вігілянцій прибули до Познаня ще за життя біскупа, значить рішучо перед 9 липня 1562 р. В тім не може бути найменшого сумніву... Та вже-ж воно стільки й правди в оповіданню згаданих письменників та тих що пішли за ними... Бо на дальше їх оповіданнє, ніби то Бенедикт Гербест саме тоді й розпрацав ся вже раз на все з краківською Академією та переніс ся до Познаня вже на сталий побут, — як зараз побачимо — згодити ся годі.

Вже зимового семестру 1561/2 р. Бенедикт не кінчив <sup>1)</sup>. Вправді читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“,

<sup>1)</sup> Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit. (edidit Wisłocki), стр. 345.

що в сім півроці читав Гербест про „листи Цицерона“, — та вжеж невеличка дописка „ante Letare (8 Martii) cessavit“ (розумієть ся вже 1562 р.) каже нам здогадувати ся, що до самого кінця семестру Гербест не читав<sup>1)</sup>, хоч і як воно було вже не датечко<sup>2)</sup>. — Яка-ж сьому причина? Не вжеж би саме тоді мав Гербест вибрати ся до Познаня, а дата „ante Letare“ мала бути автентичним (приблизним) речинцем його відходу з краківського університету?

Перший з поміж польських учених, що кинув гадку, ніби то Бенедикт Гербест попращав краківський університет в марті 1562 р., був — здаєть ся — Солтикович<sup>3)</sup>. Його слідами пішло вже багато иньших письменників, дарма хоч се й як не згідне з правдою. Бо й справді — як може бути дата 8 марта 1562 р. кінцевим речинцем Гербестового учительовання на краківському університеті, чи там хоч би й приблизним часом його від'їзду до Познаня, — коли не підлягає найменшому сумніву, що Бенедикт невдовзі опісля, того самого таки року, по дуже короткій перерві — розпочав особисто літний семестр (1562 р.) викладом цицеронівської мови „de prouinciis consularibus...“ Стверджують се сучасні акти краківської Академії<sup>4)</sup>.

Вістка про се, що Бенедикт Гербест задумує невдовзі кинути Краків, — розійшла ся зараз по усьому місті. І тут стрічаємо прегарний доказ тої симпатії, якою Гербест тішив ся між академічною молодіжкою. Коли він власне розпочав

<sup>1)</sup> Ibidem.

<sup>2)</sup> Рік шкільний складав ся як і тепер з двох семестрів: довшого зимового і коротшого літнього. Два рази отже до року відбувала ся т. зв. *innovatio studii*: в зимі *in crastino s. Lucae* (себ то 19 жовтня), а в літі другого дня по св. Марку (себ то 26 цвітня). Короткі фєрії були підчас свят різдвяних й великодних. Великі припадали на *dies caniculares* себ то на липень і серпень (говорило ся: *diebus canicularibus seu tempore vindemiarum*). Звичайно трівав зимовий семестр до 4 неділі посту (*Laetare*) або пальмової; літній — від кінця цвітня до жовтня (очевидна річ — з перервою великих фєрій). На факультеті артистів маїстри свої виклади вели після фєрій від 15 серпня до 29 вересня. — Гл. Morawski K., *Historia uniwersytetu Jagiellońskiego*, op. cit., т. II, стр. 399 (*Rok uniwersytetu i jego połowy*).

<sup>3)</sup> Sołtykowiez, *O stanie Akademii krakowskiej*, op. cit., стр. 338.

<sup>4)</sup> *Liber diligentiarum facultatis, artisticae*, op. cit., стр. 348. — Саля Сокрара: „19 mgr. Benedictus Herbestus orationem De prouincijs consularibus, prima die incepit, ad finem per alium legit“.

новий семестр викладом „de prouinciis consularibus“, — горнула ся молодіж на виклади улюбленого професора так численно, що найбільша аудиторія краківської Академії ім. Сократа не могла змістити усіх слухачів<sup>1)</sup>.

Та тим часом біскуп Чарнковський непокоїв ся: він був вже немічний старець, що — мовляв — стояв вже одною ногою в гробі. Дальше зволікати було вже годі. Ось і забезпечивши собі вступними викладами місце в колегії, взяв собі Бенедикт заступника (або як читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“ — „ad finem per alium legit...“<sup>2)</sup>) та разом з Вігілянцем полишили невдовзі Краків<sup>3)</sup>.

1) „Secutos autem illos (auditores) fuisse Periodos nostras hoc vnum confirmat, quod in explicanda Ciceronis Oratione De Pronui. Consul. tantam auditorum omnibus horis habui multitudinem, ut eam vix capere non potuerit amplissimum Gymnasii Cracouiensis auditoriorum Socratis“. (Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V. L. V, при кінці). Як отже бачимо — оповідання Гербеста годять ся з хронологічного погляду зновні з офіційними записками в Liber diligentiarum.

2) Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit., l. c. — Таку саму примітку стрічаємо й при записці викладу Вігілянця. Поет читав власне „Ouidium De tristibus“ (secunda die incepit). Дописка одначе „per alium ad finem legit a IX. Junii“ каже нам догадати ся, що Вігілянцій не лишень що перервав свої виклади в порозумінню з Гербестом, але що й вибрав ся з ним до Познаня рішучо не скорше як 9 червня. — [Пор. Liber diligentiarum, op. cit., стр. 347]. — По моїй думці в виданню др. Віслоцкого вістка про згаданий виклад Вігілянця вийшла рішучо хибно: причиною сього — здасть ся — друкарська похибка. На перший погляд се річ дрібна, бо обертаєть ся ціла справа коло переставлення знаку перетинки (,), та на ділі — воно річ дуже важна. На стороні 347 згаданого видання д. Віслоцкого читаємо: „16. mgr. Gregorius Sambor Ouidium De tristibus, secunda die incepit per alium, ad finem legit a IX Junii“. — По моїй думці повинно бути так: „Gregorius Sambor Ouidium De tristibus secunda die incepit, per alium ad finem legit a IX Junii“. В першій разі — поет не розпочав би викладу сам (per alium!), лишень кінчив би його (ad finem legit a IX. Junii). Зваживши одначе, що як раз від червня перебував Вігілянцій в Познані, треба конче читати цитовану записку так, як отсе я її справив. В таким разі показуєть ся, що поет розпочав свій виклад сам та кінчив його — „per alium“. Дата „IX Junii“ буде приближеним часом від'їзду до Познаня, що зновні годить ся з датою повороту поета до Кракова, теж в червни другого року. Та про се низше.

3) Вже в повисних вістках, які читаємо в Liber diligentiarum, можемо сказати з всякою певністю, що оба приятелі поїхали до По-

В дорогу вибрали ся оба приятелі з початком червня 1562 р.<sup>1)</sup> Можемо догадати ся, як дуже втішив німечий Чарнковський їх прибутем, які то пляни не снував він тепер в товаристві славних гостей.. Він не сподівав ся, що тим часом судило ся инакше, — і не сподівав ся, що се вже останній акт його завзятої боротьби з познанськими „еретиками“, яких він так сердечно цілий час свого правління переслідував..

9 липня 1562 р. біскуп Андрій V Чарнковський був вже небіщик<sup>2)</sup>).

Смерть біскупа була для краківських гостей дуже немилою несподіванкою: невдовзі після його смерти вертають вони назад до Кракова, — дарма хоч і запрошено їх до Познаня „*amplis stipendiis*“.

Бенедикт Гербест вернув скорше: в Познани гостив він що найбільше кілька місяців (до 4)<sup>3)</sup>. Григорій Вігілянцій лізнаня разом; — що в тім не може бути найменшого сумніву, на се маємо ще автентичне свідощтво самого Вігілянція. В елегії до другого свого сердечного друга, Андрія Барґеля, пише поет так:

„*Post Maior tecum, Benedicte, Polonia Vatem  
Collegam ad Posnam fecerat esse suum*“.

Отсі слова коментарів — здасть ся — не потрібують. — (*Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pollvx et Castor [ч. бібл. ім. Оссол. 14.906], Reverendo Domino Andree Bargelo Neosamboritano, Ecclesiae Calissiensis Decano et cet. Vigilantius Gregorius Samboritanus S. P. D)* — На маргінесі, побіч зацитованого двостиха, читаю: „*Posnaniam commigratio*“. Слово *commigratio* — включає всякі сумніви. Хибно отже говорить за Солтиковичом Туркавський, що „*oddalenie się Herbesta wywarło boleśne na Wigilancyuszu wrazenie; tak był do niego przywiązany, iż w r. 1562 — tego samego jeszcze roku, poszedł za nim (!) do Poznania..*“ — *Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancyusza, op. cit., str. 23.*

1) Пригадую ще раз згадану дописку при Вігілянцієвім викладі в літнім семестрі 1562 р. „*per alium ad finem legit a IX Junii*“. Вкінці пригадаймо собі, що з початком липня біскуп Чарнковський вже небіщик.

2) Низше буде ширша бесіда про Чарнковського та його боротьбу з познанськими „еретиками“. Вже тут одначе пригадаю із життя отсього вічно хоровитого біскупа один із його вчинків, який його імя окрив пятном нестертої ганьби. Отсей то власне біскуп причинив ся ледви чи не найбільше до нелюдського видання замуж княжни Гальшки з Острога за Лукаша з Іурки.

3) До Познаня прибув Гербест (з Вігілянцієм) в червни; — що ж знова в Кракові стрічаємо Бенедикта вже в жовтні того самого року, в тім не може бути найменшого сумніву...

шив ся довше: до Кракова вернув він аж по році свого учительовання <sup>1)</sup>).

Хоч і як скупі вісти стрічаємо у польських письменників (вчисляючи сюди навіть такого Третера, Бембуса та Ржелніцького) про Гербестів побут в Познани, то — як бачимо — і ті неясні та баламутні незвичайно. Я не згадую вже сього, що усі ті письменники, почавши від найдавніших, а скінчивши на найновіших, пважають згідно отсей коротенький Бенедиктів побут в Познани (байдуже — котрого року він по їх рахунку припадає...) — й остаточним вірванем з краківською Академією та його виїздом до Познаня вже на сталий побут... Найцікавіше одначе в тім се, як невідповідно оцінюють ся у них кількома шумними та нічим не попертими фразами отсей побут Бенедикта Гербеста в Познани, та як наївно-романтичні та солодково-сантиментальні погляди стрічаєть ся з нагоди згаданої спільної познанської „коммітрації“ Бенедикта з поетом Григорієм Вітілянцем :

Коли в Познаньщині, а й в цілій Великопольщі, — взяли протестанти надто яскраву перевагу — тоді біскуп Чарнковский „ut tanto malo iret obviam“ — спровадив до Познаня мужів, які мали стерти голову сторукий гидрі... Були ними як раз Бенедикт Гербест і Григорій Вітілянцій. „Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi“ <sup>2)</sup>. — Тут (в Познани) поручено їм обновити від основи колегію Любраньского, — двигнути на ново її колишню славу... І справді — в короткім часі „сим двом ученим і ревним в своїм званю“ професорам удало ся двигнути колегію так, що вона належала до найліпших шкільних інститутів в Польщі, а добу ту їх проводу зачисляє сей ліцеї „do najświetniejszej epoki swego istnienia“ <sup>3)</sup>.

Отсе би була квінтесенція вислідів згаданих письменників. Що одначе подібні погляди се найчистіші фантазії — се річ

<sup>1)</sup> В Познани учительовав Вітілянцій не цілих дванадцять місяців. Згадує він про се сам (в звісній вже елетії до Варґеля) словами :

„Hinc Vladislai duodeno mense Palaestram  
Per mea communi fata reuiso bono...“

<sup>2)</sup> Rzepnicki, Vitae praesulum, op. cit., l. c.

<sup>3)</sup> Turkawski, op. cit., стр. 23, 24. — Лукашевич називає добою розцвіту колегії Любраньского период учительовання братів Бенедикта: Івана й Станіслава. (Н. Sz. т. III, стр. 483—4). З тим згодити ся можна.



очевидна. Годі заперечити, аби обом тим справді здібним професорам не бракло талану та енергії до могутного двигнення колегії Любранського, та вжеж й годі повірити, аби в так короткім часі свого спільного учительовання удало ся їм поставити лицей в ряді „найліпших шкільних інститутів в Польщі“. Се-ж при найліпшій охоті переходить границі можливости. Природна річ, дармувати — оба приятелі в Познани не дармували, — щоб одначе їх реформаторські усьпіхи в колегії Любранського були аж так величні, як про се читаємо у польських письменників, — се річ просто неможлива, вже хочби з огляду на просто хвилеве перебування їх в Познани, незгадуючи вже невимовно трудних обставин, що серед них прийшло си обом приятелям працювати.

Та вжеж найбільш фантастично-казочним пухом сповили польські письменники сю пригоду, що Бенедикт Гербест вибрав ся був до Познаня в товаристві свого приятеля ще давніх літ, звісного Григорія Вігілянція. Отже по оповіданню тих учених, Гербест прочуваючи пріграну, капітулює перед „арґументами“ Їурского іде вперед на домашнього професора до дому Мацейовського, а опісля кидає Краків, а там — і утікає до Познаня. Коли таке стало ся — поет (Григорій Вігілянцій) засумував дуже... Йому стало жаль сердешного друга (він жеж так дуже до нього привязав ся...) та не стерпівши великої туги — „пішов за ним до Познаня — неначе на добровільне вигнання, — він — нерозлучний Гербестів приятель...<sup>1)</sup>“ Оттаке читаємо у цілої плеяди польських письменників. На самий кінець наводять вони ще солодкаво-сентиментальний висказ Радиміньского, що порівнує обох приятелів з Орестом та Пілядом<sup>2)</sup>.

Без сумніву — оповідання отсе незвичайно чутливе та поетичне. Та вжеж кілька в нім правди — ми знаємо: говорити про се більше видасть ся мені зайвим.

Як я вже згадав — після смерті Чарнковского — Бенедикт Гербест не довго гостив вже в Познани. Небагато довше забавив й Вігілянцій: неповних дванайцять місяців<sup>3)</sup>. Правда — читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticæ“, що ще в зимовому півроці 1562 р. зголосив він виклад „Arithmetica

1) Пор. Sołtykiewicz, O stanie Akademii krakowskiej, op. cit., стр. 338, Turkowski, op. cit., стр. 23, 24.

2) Ibidem.

3) Гл. цитовану елґію до Барґеля, I. с.

Prisii“ (?), одначе читати його не читав. Замість нього читав „Albertus Scebrzesin geographiam“<sup>1)</sup>: Григорій учителював в Познани. В Кракові з'являєть ся поет що іно в червни 1563 р. (вже після „innovatio studii“), щоби тут розпочати літний семестр викладом про „штуку поези“ (artem poeticam XXI Junii incepit ad quartale legit)<sup>2)</sup>.

Що було причиною так скорого повороту Вігілянція і чи не стоить він в генетичній звязи з запросинами Гербеста на його місце — отсе питанне, на яке тепер не легко відповісти<sup>3)</sup>. Що небіжчик Чарнковский запросив обох голосних тоді педагогів тому, аби вони оживотворили школу Любраньского, про се годі мабуть й сумнівати ся. Та вжеж, здаєть ся — веселий поет не вподобав собі свого незвичайно тяжкого післанництва: ми-ж знаємо, що він ще в свого дволітнього учительовання у Львові не виніс красших споминів, як згадки про веселі пировання в товаристві зовсім не жалібно настроєних львівських каноніків та про розкішні гостини по домах львівських патрицій. Він — здаєть ся — бачив добре, що праця над реформою школи Любраньского — переходить його сили... Ще-ще коли би Гербест не був лишив його самого — воно би вже якось там було... А так — самому — шкода було й брати ся до діла... Природна отже річ, що поет знеохотив ся таки дуже та бажав щиро вирвати ся як найборше з тої матні, в яку так несподівано попав ся<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Зимовий семестр 1562/3 р. „Gregorius Sambor Arithmetica Prisia (!) XXVI Octobris incepit (особисто ??), et pro isto legens (!) Albertus Scebrzesin geographiam“. — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 349.

<sup>2)</sup> Як отже бачимо — усі наші дати годять ся в повні: в червни 1562 р. вибрали ся оба приятелі до Познаня, — в червни 1563 р. вернув Вігіляний до Кракова, щоби розпочати тут літний семестр. Тепер ось і бачимо, як точну вітку лишив нам про се сам поет говорячи :

„Hinc Vladislai du odeno mense Palestram  
Per mea communi fata reuiso bono“.

<sup>3)</sup> Туркавский каже, що „z niewiadomego nam powodu podążył... do Krakowa“. Опісля кидає дуже наївний та як зі сказаного у нас виходить, зовсім неможливий здогад, що — мовляв — поет „zamierzał oddalić się na pewien czas z Krakowa, aby tem prędzej uśmierzyły się umysły rozgorączkowane sporem Herbesta z Górskim, a gdy widział pomysłny obrót rzeczy, powrócił nazad“ (op. cit., стр. 24).

<sup>4)</sup> Зрештою які були занятя Вігілянція про се згадує Яноцкий : „Deinceps Posnaniae vocatu Andreae Czarnkovii Antistitis iuventuti lectori et nobiliori rhetorice atque poetice, aliasque

І справді — як сказано — в червні 1563 р. стрічаємо Вігіліяція вже в Кракові<sup>1)</sup>. В Познані не затримував його ніхто. Та тим часом коли поет вернув вже до Кракова на сталий побут, — Бенедикта Гербеста тут вже не було: — він вибрав ся з Кракова ще чимало перед тим — вже раз на все до Познаня..

Як сказано — смерть біскупа Чарнковського була для Гербеста тяжким ударом: йому не лишало ся нічого иньшого, як вертати назад до Кракова, знова животіти серед страшної атмосфери та зносити дальше з лицарською рівнодушністю напасти та інтриги Гурского. І справді читаємо в „*Liber diligentiarum facultatis artisticae*“, що в зимовім півроці (1562/3 р.) зголосив був Гербест виклад про „*Georgica*“ Віргілія та читав його аж до кінця семестру<sup>2)</sup>.

Так і настав 1563 рік. Тепер зложив Бенедикт Гербест в руки *Clarissimi Domini Rectoris* свою професорську гідність та в короткім часі завитав до Познаня<sup>3)</sup>. Та тим разом полишив він Краків та його Академию вже раз на все.

*litteras humaniores tradidit*“. — Janozki Johan Daniel: *Nachricht von denen in der Hochgräflich-Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern*, Zweiter Theil, Breslau, 1849, стр. 54, — і *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae Auctorum Maecenatumque memoriae Miscellae Volumen I. Varsaviae et Lipsiae A. R. S. 1776*, стр. 93.

<sup>1)</sup> Як више. *Liber diligentiarum*, op. cit., стр. 351.

<sup>2)</sup> 1562/3 comm. hiem. *Lectorium Galeni. Herbestus Georgica Virgilio, tertia die incepit, legit ad finem commut(ationis)*“.

<sup>3)</sup> В літньому семестрі 1563/4 р. — імени Гербеста в *Liber diligentiarum* вже не стрічаємо: є се найліпший доказ його відходу. — гл. *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., стр. 351 et seq. — Вкінці годить ся запримити, що говорити, ніби то Бенедикт Гербест попращав краківську Академию членом колегії більшої, — на се нема найменшого доказу. [Ilor. прим. Туркавський, op. cit., стр. 22, 23. „*Odtąd oddawali się obaj razem swym zajęciom nauuczycielskim, Herbest w Collegium większem, Grzegorz w miejszem*“ (значить після Гербестового повороту зі Скерневиць!...); а дальше читаємо, що Гербест в марті 1562 р. (!) зложив в ступінь колеги більшого і професорську гідність та удав ся до Познаня... Туркавський відкликаєть ся до Солтиковича (op. cit., стр. 338)]. Передовсім зверну увагу на се, що згадки про се нема в Гербестових писаннях ніде, хоч натомісь вісток про своє членство меншої колегії Бенедикт не жалував. Зрештою в актах краківського університету нестрічаємо на се теж ніякого доказу. Навпаки — *Liber diligentiarum* свідчить зовсім певно, що Бенедикт Гербест полишив краківську Акаде-

## IV.

Гербестів побут в Познані<sup>1)</sup> — се одна із найсвітліших карт в історії польсько-католицької контрареформації в перед-езуїтській добі. Вперід одначе нехай буде мені вільно зробити декілька уваг.

мию рішучо як *collegiatus Collegii minoris*. (Пор. *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., стр. 351, 417).

<sup>1)</sup> Від тепер дороги обох приятелів розходять ся зовсім в противні сторони. Імя поета почуємо в дальшім оповіданню ще може раз-два. Годі отже на самім кінци минути мені мовчанкою деякі епізоди з часу спільного пожиття Вігілянця з Гербестом (до їх остаточної розлуки вн. 1563 р.), епізоди, що у Вігілянцевих біографів представлені хибно. — Як в житю Бенедикта Гербеста так і в житю Вігілянця речіпець покликания до „колегії меншої“ — се одва із важійших хвиль. Коли одначе се стало ся — про се Вігілянцевих біографів не питаймо. По їх думці поет став „*collegiatus collegii minoris*“ ще 1553 р. (значить після повороту зі Львова, евентуально з Угорщини). „Він отримує ступінь магістра“, читаємо у Туркавского, „та тепер і вибирають його одноголосно колегією меншим, а як такий вчив поезії в т. зв. *Collegium Minus*. Розпочав „*ten zawód*“ враз з Гербестом“ і т. д. Що до Гербеста — ми вже знаємо. Подібно й скажемо про Вігілянця. Не перечу, що як раз саме тоді отримав поет (й очевидна річ Гербест) ступінь магістра. Про се-свідчить вже не лишень звісний панеґірик Григорія „*Reverendis Patribus, Dominis Doctoribus et Magistris, Cracoviae in Collegio Maiori manentibus*“ (ч. бібл. ім. Оссол. 14.906 *Ad patres elegia II*, датована: *Cracoviae e Collegio Minori, pridie Nonas Julii, Anno Domini MDLIII (1553)*; пор. мої замітки на стор. 58, 59), але ще й се, що у Львові учили оба приятелі рішучо як бакалаври (на відповіднім місци я се означив). Та вжеж членом колегії меншої став Вігілянцій рішучо що іно 1561 р. В тім не може бути найменшого сумніву (пор. Віслоцкого *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., ст. 346 і 489). — З моїми виводами на основі автентичних університетських грамот годять ся вповні власні слова Вігілянця. Згадавши про свій поворот зі Львова до Кракова — каже :

„*Huc ad te redij, terra Polona Minor.  
Hic alia rursus redimitus tempora Lauro  
Sum mihi Fortunam uisus habere bonam.  
Et Collega Minor communi voce creatus,  
Condita Castalidum sacra professus eram:  
Hic ubi stant Jagiellonis pallatia Diui,  
Istula, quae lentis alluit altus aquis.*“

Як отже бачимо — поет оповідає про почеси, які стрінули його після повороту зі Львова та дальше означає, щó стало ся опісля, коли він

І так видасть ся мені чудним говорити, неначе-б Бенедикт Гербест став познаньським каноніком ще за життя біскупа Чарнковського, значить ще десь 1562 р.<sup>1)</sup> Се гіпотеза більше як сьмілива. Адже-ж в тім не може бути найменшого сумніву, що до Познаня вибрав ся Бенедикт рішучо як бувший член колегії меншої й професор краківської Академії. Щоби одначе він прощав ся з краківською Академією як канонік познаньської капітули, — про се не стрічаємо в сучасних грамотах ніякої згадки.

Так само до фантазій треба зачислити й сю гіпотезу, неначе-б Бенедикт Гербест вславив ся за час свого вісімлітнього побуту в Познани своїм учительованнем в колегії Любранського<sup>2)</sup>.

Початок „Neacademiae Lubranscianaе“ сягає 1519 р.<sup>3)</sup>. Оснував її познанський біскуп Ян Любранський, від чого й пішла назва колегії. В Великопольщі мала вона стати тим, чим в Малопольщі була краківська „Alma mater“. Першим ректором колегії був Тома Бедерман (Tomasz z Poznania), — доба най-

став „Collega minor“. Із получення не виходить зовсім, неначе би се стало ся рівночасно. Навпаки: дальше сьвіває поет так:

„Post (sic!) Maior tecum, Benedicte, Polonia Vatem  
Collegam ad Posnam fecerut esse suum“ і т. д.

Отсе „post“ говорить багато. Коли зважимо, що членом колегії меншої став Вігілянцій 1561 р., а до Познаня виїхав вже в половині 1562 р., тоді й зрозуміємо, що слівце „post“ ужив поет дуже зручно. Так само треба заперечити й Вігілянцієве учительованне хоч би навіть в колегії меншій (очевидна річ: виклади публичні) вже від р. 1553: в краківській Академії став Вігілянцій викладати що іно в р. 1561. Розпочав учительську кар'єру як і Бенедикт Гербест — як *magister extraneus*, викладом „Theoreses“ (Gregorius Sambor Theoreses (!) feria quinta post Pentecosten (29 мая) inceptit, post dies Caniculares Aeneida Vergiliі ad finem legit. — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 343). — Цит. місця у Туркавського, op. cit., стр. 19 et seq., цитовані стихки Вігілянція: цінна збірка бібл. ім. Оссол. ч. 14.806, елегія до Баргеля. — На тім і кінчу лишаючи справленє иньших многих похибок будущому більше совісному біографови тої симпатичної людини.

<sup>1)</sup> Енциклопедія Орґельбранда (виданнє I), т. VI, стр. 179. Говорить ся виразно, що каноніком заіменував Б. Гербеста біскуп Чарнковський.

<sup>2)</sup> Пор Wiszniewski, op. cit., т. VI, стр. 157. — Turkawski, op. cit., стр. 24.

<sup>3)</sup> Гл. Łukasiewicz, Historia szkół, op. cit., т. III, стр. 483. — Того-ж, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, W Poznaniu, 1835, т. II, стр. 12—22.

більшого розвою тривав за ректорату Томи Бедермана та Григорія зі Шамотул (ок. 1530—1535 р.). В колегії замічаємо під ту пору незвичайний рух, імена таких професорів як Антоній Галюс (Gallus) та Христофор Гегендорфінус (Christophorus Hegendorphinus) звісні й за границями Польщі<sup>1)</sup>. Та розцвіт тривав дуже коротко. Згодом-перегодом стала колегія чим раз більше підунадати, не можучи ніяк достроїти ся до сучасних вимог. Оттоді то — по згідній думці польських учених — з'являється в Познани Бенедикт Гербест, а побіч нього Іже-тож Вітілянцій, — нерозлучний його приятель. „З молодечим запалом забирають ся вони до праці — і ось завдяки їх трудам — колегія знов знімається на ті вишини, на яких стояла й перед тим, а може й ще вище“<sup>2)</sup>.

Нема найменшого сумніву, що до приходу Бенедикта Гербеста (та Григорія Вітілянція) до Познаня, колегія Любранського була вже справді над берегом загуби. „*Collegia Cracoviense et Posnaniense reformatanda*“ — оттак гомонить польсько-католицьке духовенство, зібране на синоді в Познани ще навіть 1561 р.<sup>3)</sup>. Теж нема найменшого сумніву, що отся загально бажана реформа колегії Любранського починається як раз від приходу до Познаня обох приятелів. Щоб одначе говорити, неначе-б уся вага, усе значінне Гербестової діяльності за весь час його познанського побуту лежало як раз в реформі колегії Любранського, а радше в його учительованню, — так говорити — се не лишено безпідставно, але й несправедливо.

Передовсім мушу запримітити, що Бенедиктове учительованнє в Познанн тривало дуже коротко (кількамісячного побуту Б. Гербеста в Познани ще 1562 р. не згадує), найправдоподібнійше лише до приїзду до Познаня наступника Чарнков-

<sup>1)</sup> Ibidem. Про Гегендорфїна див. нарис. д. Коссовського п. з.: Christophorus Hegendorphinus in der bischöflichen Akademie zu Posen (1530—1535). Sonderabdruck vom Jahresberichte des k. k. II Ober-Gymnasiums in Lemberg für das Jahr 1902/3 Lemberg, 1903.

<sup>2)</sup> Се безперечно — відгуки писаня такого Третера, Рженніцкого і ин. І так — звісно — писав Третер, що Гербест учив „in Collegio Lubransciano plene iam desolato“ (l. c.).

<sup>3)</sup> Акти познанського синоду з дня 13 січня 1561 р. Mandata Dominis Nunciis commissa. — Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 224. — Сьвідоцтв Третера, Бембуса, Рженніцкого і т. д. вже й не згадує.

ского, біскупа Адама Конарского, себто до половини 1564 р.<sup>1)</sup> Безперечно за той час завів Бенедикт в школі відповідні реформи, розстарав ся для неї відповідних учителів (своїх таки братів: Яна і Станіслава, на той час бакалаврів краківської Академії) і т. д., — та вже-ж на тім і кінець<sup>2)</sup>. Як мало цінив він сам ті свої кількамісячні занятя, — про се свідчить найкрасше то, що згадки про се не лишив нам ніде в своїх писаннях. Зрештою — се зовсім певна річ, що і опісля відносини в школі Любраньского займали Бенедикта не менше як і всіх иньших, хто лишень розумів значінне та й задачу колегії, та вже-ж що Бенедикт почавши від половини 1564 р. не був вже управителем (ні тим більше професором) колегії Любраньского — в тім не може бути найменшого сумніву.

Передовсім мушу піднести з натиском, що згадки про учительованне Бенедикта в Познани не стрічаємо ніде в його писаннях. А одначе нагода до сього надавала ся нераз. Тут нагадуєть ся мені передовсім один епізод. Коли власне около 1564(5) р. відповідав Бенедикт в фіналі<sup>3)</sup> звісної літературної полеміки на зовсім не наукові напасти свого соперника Гурского, — писав він між иньшим так: Ти глузуєш собі із мого учительовання в Скерневицях, та ще одно згадуєш. Та прости! „*Vtrumque mihi non paruo fuit honori...*“ Коли би жив Ян Пшерембский, гнізненський арцибіскуп, тоді почув би

<sup>1)</sup> Як звісно — 9 липня 1562 р. біскуп Чирковский умер. Його наслідником став Адам Конарский. Саме тоді в вітчизні його не було. Святочний візд до Познани відбув ся аж „*vltima Augusti*“ 1564 р. На дієцезальнім синоді в Познани 26 жовтня 1564 р. був вже Б Гербест каноніком та катедральним проповідником. Пор. MS. бібліотеки ім. Оссолінських у Львові ч. 623 п. в. *Statvta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis*, стр. 162, 163. — Теж *Archiwum teologiczne*, op. cit., т. I, стр. 80, 82. Низше говорять ся про се обширнійше.

<sup>2)</sup> Около 1564(5) р. говорив Бенедикт до Якова Гурского так: „*Deus... duos dedit fratres, prima iam laurea (vt scis) redimitos Ioannem et Stanislaum...*“ *Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V*, op. cit., L. V. — Пор. теж: *Muczkowski Josephus, statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849* (Краків, 1849), стр. 202. „*Decanatus Mgri Martini Rarciasz. Eodem anno, commutatione aestiuali, in decanatu primo Mgri Martini Rarciasz pro quartuali Sanctissimae Trinitatis, bonarum artium studiosi ad lauream baccalaureatus promoti sunt*“; між иньшими: *Stanisl. Herbest Neapolitanus*.

<sup>3)</sup> Згадувані нераз *Periodicae responsionis libri V*.

ти від нього правдиве, та тепер тобі не миле свідощтво про мене! А яке було се „друге“ моє учительованне — про се теж усі дуже добре знають на краківському університеті. Бо й що ж може бути красшого та гіднішого, як бути управителем „*scholae Nobilium iuvenum — apud Episcoporum in Polonia principem*“ — та виховувати синів Станіслава Мацейовського, „*clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris?*“<sup>1)</sup> Оттак писав Бенедикт, гамуючи свої почування, а ми — річ природна — по такій потопі горячих слів гамованого обурення амбітної людини — сподівали-б ся чогось більше. Адже-ж се було би зовсім оправданим та консеквентним психольогічним моментом, коли би як раз тепер до живого діткнений молодий та при тім амбітний письменник почванив ся перед своїм соперником ще й тим, що ось — бач — і тепер мене люди поважають та нікому иньшому не поручають проводу і в познанській школі, а як раз мені! Бач! не так люди мене судять, як ти...

Та Гербест сього не вчинив: природна річ — професором колетії Любранського він вже не був.

Та не лишень при тій нагоді, але й при всяких иньших опісля, за цілий час Бенедиктового побуту в Познани, — не стрічаємо ся ані раз бодай лишень з нятяком про його учительські занятя. Між иньшим позволю собі навести ще одно. Коли власне порівнаємо Гербестові писання з перед 1564 р. з тими, які Бенедикт написав підчас свого побуту в Познани, від разу

---

<sup>1)</sup> „*Exprobras mihi Squirneucense paedagogium: mox et alterius paedagogij meministi: vtrumque mihi non paruo fuit honori. Si viveret Ioannes Prerembius, Gnesnensis Archiepiscopus: audires ex illo verum, tibique nunc ingratum, de me testimonium; sed habes istic Cracoviae ornatissimum virum Syluestrum Rogucium, artis Medicae Doctorem, ex quo etiam, qualis ego Squirneucijs fuerim, vbi voles, certo poteris discere. Proferrem hic plures tibi testes: nisi tu ipse, quid olim de paedagogio Squirneuciano senseris probe meminisses. Alterum etiam paedagogium meum quale fuerit — omnes apud Academiam Cracoviensem norunt. Quid autem honestius fuerit, quam scholae Nobilium iuvenum apud Episcoporum in Polonia principem, primum praefuisse, deinde vero clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris, Stanislai Maceioui, liberaliter liberos instituisse? Neque vero (vt arroganter quippiam scribere non videar) haec ego nunc commemorarem, nisi tu ipse, Gorsci, meorum eorundem paedagogiorum in Periodica Refutatione faceres mentionem*“. Ibidem.



паде нам в вічі передовсім одно: у всіх Гербестових писаннях з перед 1564 р. не стрінеш ні одного, де би не було бодай дрібного натаку про його учительські клопоти, бодай одної критичної думки на адресу поганого домашнього шкільництва, одної ради — з уст досвідного педагога на основі довголітних помічувань. Та вже-ж після 1564 р., нам за чимсь подібним не шукати. Ба що більше! Усі ті писання з перед 1564 р. зазначував Бенедикт все з певним вдовolenем, що ось автором їх був ніхто иньший, а як раз він — учитель чи там управитель тої або иньшої школи. Тепер — подібних стереотипових приміток як „Cracoviae e schola vestra“ і п. т.<sup>1)</sup>, „Squernovicijs in aula et Schola D. Archipraesulis“<sup>2)</sup>, „Cracoviae, ex Minore Collegio nostro“<sup>3)</sup> і т. д. — нам вже не глядіти. Та вже-ж за се від тепер ми дуже часто будем стрічати ся при Гербестових писаннях з значущим „Dano przy Tumie Poznańskiego Kościoła“<sup>4)</sup>, „Z Tumu naszego Poznańskiego“<sup>5)</sup> і т. п., одним словом ми спостережемо, що Бенедиктови як познаньському канонікови та катедральному проповідникови<sup>6)</sup> було вже річею просто неможливою учителювати дальше

1) Пор. прим. Cracoviensis scholae apud S. Mariae templum Institutio, Epistola dedicatoria.

2) Прим. Arithmetica linearis (якого будь видання), epistola dedicatoria.

3) Прим. Aliquot epistolae... epistola dedicatoria. Також: „Cracoviae, ex Minore Collegio“ (Compendium prosodiae, op. cit., стр. 33, обор.), або „Cracoviae, e nostra domo Minoris Collegij (M. Tvllii Ciceronis vita, Epistola dedicatoria) і т. д.

4) Rożany Wianek przy Zdrowe przeciw Szkodliwie zaniebdanym Powinnosciam Chrzeszcijańskim Lekarstwo... op. cit.

5) Ibidem. Або: „Z Tumu Kosciola Poznańskiego“ (Chrzescijańska porządna Odpowiedź, Przedmowa do I. K. Miłosci), „Dan z Tumu Kosciola Poznańskiego“ (Wypisanie drogi), „S Tumu Poznańskiego Kościoła“ (Zdrowe przeciw szkodliwie zaniebdanym Powinnosciam Chrzeszcijańskim Lekarstwo... Przedmowa).

6) Свої нові титули він випиує теж на своїх писаннях після 1563(4) р.: „Synodica Benedicti Herbesti Neapolitani, Canonici Ecclesiastae E(cclesiae) C(athedralis) Poznaniensis oratio...“ (1564 р.); „Nauka Prawego Chrzescijanina przez Benedicta Herbesta Kaznodzieię y Kanonika Poznańskiego napisana“ (1566 р.); „Chrzescijańska porządna Odpowiedź... przez Benedicta Herbesta K(anonika) Poznańskiego“ (1567); „Zdrowe Lekarstwo albo Cerimoniey Krztu... Wykład pobozny Przez X. Benedicta Herbesta, Poznańskiego K(anonika) vczyniony“ (1568 р.) і т. д.

в колегії Любранського. При тім повторяю одначе ще раз, що нові високі почести не перешкаждали йому зовсім глядіти пильним оком на відносини в колегії: то буде для нас тим більше зрозумілим, коли пригадаємо собі ще й се, що управителями та професорами зреформованої школи були як раз його рідні братя Ян і Станіслав<sup>1)</sup>.

Ми бачили вже, як тепло опікував ся Бенедикт своїми молодшими братами. Під його доглядом учать ся вони в Кракові, він бере їх з собою до Скерневиць, ратуючи себе і їх перед грозою морового повітря, а вибираючись до Познаня він теж на них памятає, бере їх з собою та вироблює їм хороші становища учителів та управителів колегії Любранського. Певна річ, що і в Познани Бенедикт не перестає помагати молодшим братам своєю досвідною думкою, радою. Як вірні діти краківської Академії — і в Познани кладуть братя Гербести найбільшу вагу на науку реторики<sup>2)</sup>. Вони учать своїх студентів складати

1) Станіслав Гербест був якийсь час й професором школи в Калішу (пор. Wiszniewski, H. L. P. t. VI, str. 142, примітка 170). — Бібліотека Пулавських мала кілька примірників писання Яна Гербеста п. в. *Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis...* (Cracoviae, 1568), з них один з власноручними замітками автора. З записок тих довідуємо ся, що саме тоді (около 1568 р.) був Ян Гербест учителем познанської колегії (пор. Jocher Adam, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, op. cit., t. I, str. 58, nr. 521. — Вкінці гл.: Łukasiewicz, H. Sz., t. III, str. 483 et seq., та його-ж: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., t. II, str. 12—22). В Познани з'являють ся братя Гербести рішучо 1563 р. — Про се свідчить зовсім певно й згаданий вже переклад Яна Гербеста п. в. *Książki Wincentego Francuza o Dawności u o Szerokości Powszechney Wiary Krześciańskiey...*, виданий 1563 р. — „Przedmowa ku ich M. Panom Barzym“ підписана: „Dan z Poznania Mieścia Lipca: Roku od Narodzenia Pańskiego, Tysiącnego Pięćsetnego Sześćsetnego Trzeciego. W. M. we wszem powolny: Jan Herbest z Nowego Miasta“.

2) Розцвіт гуманізму на краківському університеті (Яків Гурський, Шимон Марицький, В. Гербест) — се доба панування там реторики: думали, неначе б вимови можна вивчити ся з всіляких формул. В тій то цілі стали тепер залюбки видавати та коментувати писання Цицерона з риторики, стали писати оригінальні формули (нераз дуже чудернацькі) на основі муравлиних студій над текстом писань римського бесідника. О скільки „zasłużiv ся“ на тім полі Бенедикт Гербест — ми знаємо. З поміж цілої плеяди нинішних письменників сього рода згадаю тут ще Яна Гербеста, брата Бенедикта. Крім звісного вже нам перекладу „Książki Wincentego Francuza o Dawności i o Szerokości

„вірші“ та komponувати гучні та бомбастичні орації, панеїрики, епіграми, епіцедія і т. п.<sup>1)</sup>). Се зрештою для шановних професорів було не без користи. Нераз велили вони молодіжи, з якої будь пустої нагоди, величати познаньських каноніків пишними „славословіями“, очевидна річ — на спеціяльно уряджених спектаклях. За се запрошувала славетна капітула проворних учителів на багаті обіди, а нераз і обдаровувала їх грішми<sup>2)</sup>). І так знаємо, що 13 жовтня 1568 р. ухвалила капітула для братів Гербестів по кілька талярів — за орації, якими капітулу звеличали спудеї колегії Любраньского<sup>3)</sup>). Очевидна річ — не треба здасть ся й згадувати, що симпатію, якою брата Гербести тішили ся між познаньськими каноніками, завдячували вони чимало, Бенедиктови.

Powszechny Wiary Krześciańskiej .“ написав він ще, вже підчас свого перебуту в Познані: 1) *Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis: verbis eiusdem collecta opera Joannis Herbesti Neapolitani. Cracoviae in Offic. Mathiae Siebeneycher. A. 1566, 8°.* — Бовни і Бакер иривисують отсе писання мильно Бенедиктови Гербестови. [Пор. Brown Józef, *Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego, Poznań, 1862, стр. 193—196.* — Backer, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, Liège, 1853, т. III, стр. 353—355;* — Wiszniewski, *H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170;* — Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 521* (зазначає, що бібліотека Пулавських мала кілька примірників сього писання, з них один з вясноручними примітками Яна Гербеста); — Estreicher K., *Bibliografia polska XV—XVI st. Kraków, 1875, стр. 46, 151;* — його ж *Bibliografia Polska XIX stolecia przez..., т. II (G—L), стр. 121 і т. д.]*. — Витяг зі згаданого просторого писання Яна Гербеста вийшов другого року (1567) під таким заг.: *Rhetoricae Compendium ex M. Tullio Cicerone, verbis ejusdem collectum opera Joannis Herbesti (б. м.) 1567, 8°.* [Пор. *Miesięcznik Półocki, 1818, т. I, стр. 54 et seq.,* — Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 522;* — *Kopera Feliks, Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hrabiego Hutten-Czapskiego w Krakowie, 1900, стр. 214]*. Останню брошурку видали єзуїти в друге вже в XIX в., 1817 р. в Полоцьку (Polociae). [Пор. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 522* (каже, що полоцький передрук появил ся „около 1815 р.“); — Wiszniewski, *H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170* (каже, що р. 1818); вкінци: Estreicher, *Bibliografia Polska XIX stolecia, op. cit., т. II, стр. 121* (каже, що 1817 р.).

<sup>1)</sup> Пор. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 21.*

<sup>2)</sup> Ibidem.

<sup>3)</sup> Ibidem.

Час учительовання братів Гербестів в Neacademia Lubransiana — се доба її найбільшого розцвіту. Справедливо отже запримітив вже Лукашевич, що в тім часі колегія Любранського була славна в цілій Польщі<sup>1)</sup>. Та вже-ж і тепер час розцвіту минув таки дуже скоро. 1573 р. основано в Познани єзуїтські школи<sup>2)</sup>. Для колегії Любранського було се засудом смерті<sup>3)</sup>: вже під кінець 70-тих років XVI в. сьвітить колегія пустками. А вже-ж — ніде правди діти — упадок колегії Любранського замітний й ще перед приходом єзуїтів до Познаня, а радше перед отворенем там єзуїтських шкіл. Можна сказати, що не єзуїтський сприт, не єзуїтська конкуренція підконала колегію Любранського. Neacademia Lubransiana переживала той самий процес, який переходили під ту пору усі подібні інституції: побіч гучних єзуїтських полемічних інститутів — вони мусіли, скорше чи пізнійше, змарніти зовсім. Всякі-ж подібні „світлі“ періоди, як ось прим. учительованне в колегії Любранського братів Гербестів, треба вважати зовсім штучно викликаню появою, після чого наступав звичайно ще більший занепад. Так було й з колегією Любранського; зараз ось і побачимо, що вже 1571 р. була вона в дуже нужденнім стані.

Тут пригадаю один дуже цікавий сучасний документ, а власне опис колегії Любранського підчас ревізії познанських шкіл 1571 року. „Колегія Любранського“, читаємо в згаданім описі, „її ректором Шимон Леополіта, magister artium. Є в ній 6 огріваних сьвітлиць; з них одна склеплена, яку треба відновити, призначена для професорів, — друга, доволі велика, спільна. Верх вимагає направи, бо став вже рисувати ся: філяри потерпіли ізза повени так дуже, що можна надіяти ся вкінци руїни, коли в час не зарадить ся. Є в тій будівлі на долі і на горі чимало сьвітлиць для учеників, одначе більша їх частина не замешкана, а у дверей повідривані замки. Сьвітлиці ті ще за управи Яна та Станіслава Гербестів були в добрім стані“<sup>4)</sup>.

1) Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 483 — *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., т. II, стр. 12—22.

2) Ibidem. Пор. теж Załęski, *Jezuici w Polsce*, op. cit., т. I, стр. 201—211.

3) Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 486.

4) Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., т. II, стр. 14, 15.

Так звучить офіційальна реляція про стан колегії Любранського в р. 1571. Як отже бачимо — вже тоді колегія ледви що веґетувала: більша частина свѣтлиць, призначених для учеників, стояла пустою, хоч за управи братів Гербестів було инакше. І отсе — як я вже запримітив — було зовсім звичайною появою після її хвилевого, зовсім штучно викликаного розцвѣту<sup>1)</sup>. Та при тім тут ще одно паде нам відразу в вічі: згадки про Бенедикта Гербеста в наведеній реляції вже нема. Певна річ — його коротке учительованне в колегії Любранського на початку 60-тих років — в 1571 році вже й призабули<sup>2)</sup>. Під той час імя Бенедикта Гербеста стало голосним не лишень в Польщі, але й за границею, не з поводу його заслуг около оживлення колегії Любранського.

## V.

Діяльність Бенедикта Гербеста в Познані аж до його вступлення в єзуїтський орден 1571 р. — се, як я вже згадав, одна із найсвѣлійших карт в історії польсько-католицької контрареформації в передєзуїтській добі, історії будь-що-будь<sup>3)</sup> до тепер нам ще не дуже добре знаної. Не помилю ся, коли скажу, що в Познані з'являєть ся Бенедикт саме в час найбільшого розгару діяльності велико- і малопольських сектантів, в час ледви чи не найбільш критичний для католицької церкви в Польщі. В середині поодиноких сект повстає бажанне порозуміння та злуки — для тим могутнійшої та успішнійшої боротьби з католицізмом, нові науки заливають мов та нотопа усю Польщу та Литву, а навіть Україну<sup>3)</sup>. Серед того Бенедикт Гербест почи-

<sup>1)</sup> Животіла ще колегія Любранського аж до 1780 р. Того року знесла її т. зв. едукацийна комісія (Łukaszewicz, op. cit., т. II, стр. 20).

<sup>2)</sup> Спис ректорів колегії Любранського подав Лукашевич. Очевидна річ — він дуже недокладний. Між иньшими іменами стрічаємо й Бенедикта та Яна Гербестів (Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 19 і 21).

<sup>3)</sup> Пор. Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 16, 20 et seq. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit. і т. д.

нає зі своїм приходом до Познаня з великопольськими сектантами найзавзятішу боротьбу, організує в Познані кружок здібних полемістів та стає пострахом діссидентського табору. Таким чином став Бенедикт справді в ряді самих перших визначніших представників католицького відродження в Польщі, що розпочали боротьбу з усякими сектантами ще чимало перед приходом та діяльністю єзуїтів, — стає предтечою єзуїтського ордена, що десять літ опісля забираєть ся вже до остаточної розправи з ворогами Риму.

Познань — *aemula Cracoviae*<sup>2)</sup>, — або як читаємо у Григорія Вітілянція — *Posnania pieta*<sup>3)</sup>, як столиця Великопольщі, в XVI в. славила ся заможністю та ученістю. Бенедикт Гербест ставить Познань на рівні з Краковом, Львовом та Варшавою, називаючи його „*vrbs Maioris Poloniae clarissima*“<sup>4)</sup>. Ядро інтелігентного й найзаможнішого населеня становили головно німецькі купці та ремісники. Вони стояли в живих торговельних зносинах з такими німецькими містами як Липськ, Ниренберґ, Вітемберґ і т. и.<sup>5)</sup> та тим і поясняєть ся се, що відгомін голосніших західно-європейських кличів даєть себе чути в Познані вже дуже рано.

Не звісно, чи гуситизм мав в Познані своїх прихильників ще в XV та з початком XVI в., хоч нема найменшого су-

1) Кромер в своїм писанню „*Polonia*“ (1578). Передрук своєї дуже інтересної пам'ятки зладив проф. Чремак 1901 р., накладом Академії Наук в Кракові.

2) *Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pol-lux et Castor, op. cit., Ad Andr. Barg. Elegia III, Somnium: „Cum me Collegam Posnania pieta uideret“.* — Сучасний наочний свідок, леґат Комендоне описує Познань так: „Се місто, дуже заселене й майже рівне Кракові, за ласкою Божою — доволі здорове в справах віри! Є тут много гарних костелів...“ і т. д. — *Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Commendonii..* вид. М. Malinowski. Wilno, 1851, т. II, стр. 291, лист, до кардинала Альтеме з дня 1 жовтня 1565 р.

3) *Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V, op. cit., Prooemium.*

4) *Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII wieku, porządkiem lat zebrana, w Poznaniu, 1832, стр. 8* — Його-ж: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. I, стр. 43 і 44, 68 і 69.* — По обчисленю Лукашевича було в Познані (з передмістями) 1567 р. около 30.000 душ. (*Obraz histor. stat., op. cit., т. I, стр. 60—62.*)

мніву, що між великопольською шляхтою їх не бракло<sup>1)</sup>. За се загально звісна річ, що наука Лютра прийнялась в Познани вже дуже скоро: з початком двайцятих років XVI столітя<sup>2)</sup>. Головними опікунами та можними заступниками нової науки стає великопанський рід Гурків. Під їх могутною рукою та й серед иньших прихильних обставин ширить ся лютеранство зовсім вітверто — навіть в церкві (Ян Секлюциян) та в школі (Христофор Гетендорфінус). Виїзд познанської молодіжи до Німеччини на науку та неустанні торговельні зносини познанського міщанства з німецькими містами причинаєть ся до тим більшого розголосу Лютрових доктрин<sup>3)</sup>.

Менше щастя мали в Познани ариани<sup>4)</sup>, за се незвичайно гостинно прийняло познанське міщство чеських братів.

Лютерани й чеські брата — отсе головні секти в Познани та взагалі в Великопольщі. Ось як писав про се 1565 р. папський легат Комендоне до кардинала Марка Альтемпс (Sittich

<sup>1)</sup> Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 34 et seq. — Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 6, 7. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 8 et seq. — Prochaska W obronie społeczeństwa, op. cit., Kwart. hist. 1901.

<sup>2)</sup> „Audio pullulare istic in civitate posnaniensi in dies magis sectam luteranam et omnia impune geri. Dnus palatinus cum civibus cracoviensibus et prelati sapierunt diligenter et magno vigore hanc insolentiam, mandato regio accepto, quod pariter et ad Mgciam. vram. ac cives posnanienses fuit missum quare vero adhuc impune et ducantur ustuc libri prohibiti et sermonibus licentiosis ac blasphemis in sacra Dei plena sint istic omnia in computationibus et consessibus hominum nescio. Itaque rogo vram. Mgciam. apponat auctoritatem ac diligentiam suam cum civibus“. — Petrus Tomiczki, Ep. Posn. Vicecancellarius, Luce de Gorca, Castell. Posnaniensi et Majoris Polonie Capitaneo generali, 1522 p. Acta Tomiciana, т. VI.

<sup>3)</sup> Bidlo, l. c., Łukasiewicz, l. c.

<sup>4)</sup> В другій половині 40 вих років „працював“ в Познани й „апостол“ Кальвіна (Андрій Пражмовский). Завдяки одначе енергії познанського біскупа Ізбенського — його прогнано дуже скоро. (Пор. Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 22, — O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce, W Poznaniu, 1835, стр. 26 et seq.). Всеж таки в Великопольщі кальвінізм ширив ся. — Арианізм являєть ся в Польщі як витвір ферменгу в таборі кальвінів. Були різні відтінки арианізму. Вихідною точкою є все давня наука Арія о ст. Трійци. Ариани звісні були в Польщі під ріжними назвами (прим. Антітрійтарій, Унітарій і т. д.); поодинокі секти мали теж всілякі відтінки) Пор. Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 201 et seq. i 234 et seq. Теж: Любовичь, Історія Реформації въ Польшѣ, op. cit., стр. 270 et seq.

Altemps v. Hohenems): „загніздило ся тут дві секти відступників; одна зложена з німецьких купців та ремісників — лютерська: ті сходять ся в домі гнізенського каштеляна (Яна Томіцкого). Друга секта — пікардів або вальдензів, як себе самі називають. Прогнані з Чех найшли наслідком байдужности познаньських біскупів (!) пристановище в богатях селах та доколичних замках, звідкиля наслідком такої самої байдужности та браку ревности біскупів втиснули ся ті нікчемні люди перед десятима роками й до Познаня“<sup>1)</sup>.

Хто-ж то були отсі „нікчемні люди“, якими так бридив ся Комендоне?

Братя чеські, пікарди, чи там вальдензи<sup>2)</sup> — се все епігони Гуса<sup>3)</sup>. Коли після смерти короля Людовика під Могачем став

<sup>1)</sup> Лист легата Комендоне до кардинала Альтемпс з дня 1 жовтня 1563 р. — Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy Jana Franciszka Commendonі вид. М. Malinowski, Wilno, 1851, т. II, стр. 291, 292.

<sup>2)</sup> Згадані сектанти звали себе чеськими братами або Ђднотою (Unitas). Католики й иньші диссиденти звали їх пікардами („quo nomine Fratres vulgo tum ab adversariis tum ab aliis rerum ignaris appellabantur“. Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, Amstelodami, MDCLXXXIX, стр. 112), або вальдензями (так звав їх прим. Павло Вергерий, звисний апостата. Гл. його передмову до Конфесії чеських братів, виданої Tubingae 1557 р.). — „Nie będą zwać Pikarthy, mogą zwać chociaź beggarthy. Na to się Panowie wnet ozwali. Tu wiele było mówiono o słowie Pikarthy, jako ze złości na potwarz Braci to nazwisko im dano, a jako się Bracia zawzdy od wszystkich sekt odmawiali bo do nich nie przystawali, ale osobliwą jednotę zaczęli“ (Дневник синоду в Пінчові 1556 р. Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 157).

<sup>3)</sup> „Secessionem a Calixtinis nonnulli ab Anno 1450 meditabantur et moliebantur: iique Fratres postea dicti“. Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, continens historiam ecclesiasticam ecclesiarum slavonicarum, imprimis: polonicarum, bohemicarum, lithuanicarum, russicarum, prussicarum, moravicarum etc. Amstelodami Apud Jansonio-Waesbergios MDCLXXXIX, стр. 25, caput VIII, De posterioribus Hussi Sectaribus, in Bohemia, et quidem primo Fratribus sic dictis, Anno 1450 exortis, eorumque Unitate. — Пор. теж: Johannis Lasitii, nobilis poloni Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum, Liber Octavus qui est De Moribus et Institutis Eorum. Anno MDCXLIX (ч. 616. ім. Осол. 9.253), Caput II, Protestatio nihil hic scribi hyperbolice. Et de nomine Fratrum cur eo utantur: sicut et unitatis Fratrum. В першій книжці говорить ся про різницю між братами а вальдензами.



чеським королем Фердинанд австрійський, настало для чеських братів „время люте“. Се-ж звісна річ, що горячим бажанням короля було допровадити за всяку ціну до полагоди конфесійних непорозумінь в Чехії та на Мораві. Очевидна річ, що король не розумів тої полагоди инакше, як просте піддане утравкістів другій пануючій конфесії, себто церкві католицькій. Та тим часом уніонні заміри короля розбивалися зовсім як раз о чеських братів: вони розвивалися та кріпшали з дня на день, як каже історик „na úkor obou církví zákonem uznávaných“<sup>1)</sup>). Певна річ, що вперед треба було упорати ся з чеськими братами, а що іно опісля міг король приступити до здійснення своїх мрій. Плян такий був королеви не чужий, а то тим більше, що король з самого початку свого пановання мав проти *Jednotě bratrské* підозріння, неначе-б „*proti vrchnosti povstávati, jí se vspěčovati i jiné podle sebe bouřiti a s nimi se puntovati hotova byla*“<sup>2)</sup>). Королівська неприхильність не була для братів без наслідків: закінчила ся вона остаточно трьома едиктами [5 жовтня 1547, 20 січня і 4 цвітня 1548 рр.<sup>3)</sup>], що їх силою мусіли „єретики“ протягом шести тижнів продати своє майно та опустити на все границі рідного краю („*aby v šesti nedělích napořad zběhlých ode dne té vejpovědi propadnouc statek svojoj i z ženami i s dětmi ze všech krajin a zemí JMKé pod propadením hrdla i statku se vystěhovali*“<sup>4)</sup>). Коли не помогли ніякі прохання — ось тоді і ви-

<sup>1)</sup> Jaroslav Bidlo, *Jednota Bratrská v prvním vyhnání* (1548—1561). V Praze, 1900 (Bibliotheka historická doplňkem k českému časopisu historickému vydávají Jaroslav Goll a Josef Peřar), стр. 1.

<sup>2)</sup> *Život Augustův* (Česko-bratr. bibl. č. 3), цит. *ibidem*, стр. 2, зам. 3.

<sup>3)</sup> *Ibidem*, стр. 1—19.

<sup>4)</sup> Едикт з дня 4 цвітня 1548 р., *ibidem*, стр. 18. — Пор. *Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae*, *op. cit.*, стр. 58, 59: „*Anno 1548 Pars Unitatis Fratrum, a Ferdinando I e locis quibusdam, praecipue ditionibus Regiis, pulsorum aliquot centeni numero, una cum aliquot Verbi divini Ministris, sedes alibi extra Patriam, quaerere coacti sunt. Ac nonnulli in Majorem Poloniam, Posnaniem, Curnicum, Cosminum et Samotuliam cum suis Pastoribus... circa 25 Junii appulerunt*“. — Lasicki, *De origine*, *op. cit.*, liber V i VIII, стр. 355 et seq. [De prima Ecclesiarum Unitatis Fratrum in Polonia Origine succincta narratio. Authore Martino Grat(iano)]. Теж: Łukasiewicz, *Wiadomości historyczna*, *op. cit.*, стр. 16, 17, — його ж: *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, w Poznaniu*, 1835, стр. 30, 31.

брали ся в дорогу. Було їх всіх около тисяча люда. Шлях провадив у одних просто до королівської Прусії, друга частина, коло 400 душ, привандрувала в червні 1548 р. до Познаня. Отсе і були головні завязки нової науки в Познани<sup>2)</sup>, яка мимо усяких переслідувань з боку короля та познаньського біскупа Бенедикта Іздбеньського приймаєть ся в короткім часі так, що побіч лютерської секти стають чеські брата найчисленнішою сектою не лишень в Познани, а й в цілій Великопольщі<sup>3)</sup>.

Як перед тим приклонниками Лютра так тепер і чеськими братами заопікував ся головно великопольський маїнатецький рід Гурків<sup>4)</sup>. Крім того не меньше прихильних опікунів нашли собі сектанти і у иньших великопольських дуків як у Остророгів, Зборовских, Томіцких, Ласких і иньших. Згодом проповідники нових наук перебігають села й міста, скрізь голосять нову науку та єднають собі з кождим днем чим раз то більше вірних. З часом закладають вони й свої школи та відправляють публично свої богослуження<sup>5)</sup>.

1) Ibidem. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 29 et seq.

2) Очевидна річ, що відгомін науки чеських братів доходив до Познаня й перед 1548 р. Теж не завмерла ще зовсім й давня гуситська традиція. Інтересні до сього спостереження д. Відльо (Jednota bratrská, op. cit., стр. 34, 35), що полемізує з проф. Любвичом, а власне з його поглядом: „говорить о томъ, что польская шляхта времени реформации воспитывалась въ традиціяхъ гуситизма, нѣтъ никакого основанія“. Любвичъ, Исторія реформацій въ Польшѣ, op. cit., стр. 44.

3) Ще 1555 р. писав якийсь „nobilissimus vir“ про успіхи чеських братів в Познани так: „Caeterum quod Vrae Dni hinc esset scribendum? — Nouerit hactenus hic novi nihil ortum esse, quam quod Piccardi more suo crescunt numero et prosperantur, et sacra peragunt ut ante nemine prohibente. Contionantur Posnaniae duo: unus bohemice, alter germanice, baptsant, exigunt iuramenta, circumeunt familias et domos nobilium“. Uchansciana, czyli zbiór dokumentów wyjasniającego życie i działalność Jakóba Uchańskiego, areybiskupa gnieźnieńskiego... wydał Teodor Wierzbowski, т. II (Варшава, 1885), стр. 47, 48. — Лист з дня 15 надолсца, 1555 р.

4) Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 25, 26, 77, 89. — Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 17 et seq., — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 31 et seq., — Finkel, Konfessya na sejmie piotrkowskim w r. 1555. (Kwartalnik historyczny, 1-96, стр. 273).

5) Більше про се див. цит. писання Відльо та Лукашевича. Тут згадаю лишень, що богослуження відправляли Брата в Познани тайком вже від 1550 р. В чотирнаїцять літ опісля урядили вже собі публичний дім молитви, хоча публичні богослуження відправляли в палаті Остророгів

Природна річ, що так могутний та несподіваний зріст сектантів, явна та горяча опіка акатоликами зі сторони великопольських маґнатських родів — усе те викликало серед католицького табору найбільше занепокоєнє. Правда — папський нунцій неомиляв ся, пишучи, що, мовляв, „між тими двома сектами (в Познани) лютрів і пікардів горять невпинні сварні та незгоди“, одначе як раз сесі голосні бучі в середині діссидентського табору найпаче неспокоїли католиків. Вони були для них страшним memento, що допроваджувало їх до розпуки.

Оттоді то й великопольським католикам з познанським біскупом на чолі отвирають ся очі; вони починають чим раз енерґічнійше протестувати проти надто сьміливим виступам сектантів, шукають виходу з розпучливого положеня, оглядають ся за підмогою <sup>1)</sup>.

А тої підмоги католикам було справді потрібно: між великопольськими правовірними не було просто кому ставити опору сектантам.

Головною недугою не лишень тодішної Познаньщини, але й усеї тодішної Польщі, був передовсім брак осьвіченого та морального духовенства. Нарікання на се стрічаємо в богатях сучасних памятках: скрізь брак здібних душпастирів, скрізь нема кому стати до гідної боротьби з „еретиками“. А й та горстка католицького сьвященства, яка тоді тиняла ся по се-

---

уже від 1555 р. Приватна школа чеських братів була в Познани вже від 1553 р. В три літа опісля основано публичну. Спис костелів братів чеських і влученої в ними конфесії гельвецької в Великопольщі подає Лукашевич (O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 265 et seq.). Пор. теж: Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 48, 166, 189.

<sup>1)</sup> Про переслідування чеських братів познанським біскупом Бенедиктом Іздбеньским гл. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 32, 42, 44. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 18 et seq., теж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 32, 33. — Пор. теж MS. бібл. ім. Оссол. під ч. 623 (Statuta Ecclesiae cathedralis Posnaniensis), стр. 152, 154, таке сьвідoctво біскупської ревности: „Contra Bibliopolas Decretum. In (!) Anno Domini 1547 Lunae 1. prima Dominica Aduentus, alias 28 Fbris Rudmus Dominus Episcopus vna cum suo Capitulo decrevit, ne Bibliopolae libros vndecunque quos aduexerint auderent aperire nisi praesente Domino Officiali et Procuratore Venerabilis Capli sub poena Centum marcarum et amissione omnium librorum huius modi“. — Andreae Wengerscii, libri quattuor Slavoniae reformatae, op. cit., стр. 218, Caput XIV, Persequutio Reformatarum Ecclesiarum, speciatim, in Majore Polonia.

лах — се звісно — було „сметья людское“, посьміховище усіх, а що-ж вже акатоликів?

„Ecclesiae quoque huius Dioecesis (зн. познаньської) non paucae Parochis et Sacerdotibus fuere destitutae, rarique inueniebantur Pastores, quos et vitae probitas et sufficiens pro suo munere obeundo eruditio commendaret“ — так читаємо в анналах єзуїтської колегії в Познані<sup>1)</sup>. „Nam plerisque uel unum ex his, uel simul utrumque deerat, magnumque creabatur scandalum, cum turpiter uiuerent et periculum — cum pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“<sup>2)</sup> — оттак то діяло ся в Познаньщині, діяло ся в цілій Польщі, та отсе і вважає єзуїтський хронограф найважнійшою причиною основания в Познані єзуїтської колегії (1572 р.). „Multa inuenimus, quae nec oculis nec auribus meis placuerunt. Omnia reformationem clamant. Sed quid de ea credam, nolo in presenti sententiam meam aperire. Clamans iam raucus factus sum super hoc negotio“. Оттак жалить ся нунцій Ліппомано в листі до Гозія в часі своїх оглядин великопольських епархій<sup>3)</sup>.

Та познаньські біскупи сього, здаеть ся, й не запримічали. Їм здавало ся, що на непростених гостей найліпший середник — репресалії. Отаким робом бачимо, що біскуп Бенедикт Іздебський виступає проти „Єдноти“ саме зараз після а радше від самого приходу братів до Познаня [умер 1553 р.]<sup>4)</sup>, а його наступник, Андрій Чарнковський бореть ся з „єретиками“ теж як мога: він потягав їх перед свій суд, замикав до тюрми, засуджував на смерть та на підставі королівських гра-

<sup>1)</sup> MS. Annales Collegii Posnaniensis Societatis Jesu (бібл. Ягайл. в Кракові ч. 5198), т. I.

<sup>2)</sup> Ibidem.

<sup>3)</sup> 1 липня 1556. Cypriani E. S., Tabularium Ecclesiae Romanae saeculi XVI. Francofurti et Lipsiae, 1743 (ч. бібл. ім. Осол. 25.097), стр. 67.

<sup>4)</sup> „In (!) Anno 1553 Rndmus Dnus Benedictus Isdbieński mortuus est die Martis 17 Jan. Administrabat R. D. Franciscus Wysocki Cantor et Canonicus Posn. Successit in Epatum R. D. Andreas Czarnkowski, qui electus est Lunae 6 Martij post Dominicam Oculi in eodem Anno“. MS. Statuta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis. — Поп. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 92. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 41, 42.

мот замикав їх „збори“<sup>1)</sup>. Та дарма! „Єретики“, а передовсім наймогутнійші з великопольських сектантів — чеські братя — завдяки своїм впливовим опікунам, все виходили з біскупських „гоненій“ побідно. Все-ж таки перевага та вплив біскупської влади був дуже великий та для диссидентів вельми небезпечний. Природна отже річ, що вони вже доволі скоро починають промишляти над злукою чи там спільним порозумінням поодиноких груп для тим успішнійшої самооборони. Змагання сі замітні в Велико- і Малопольщі вже 1552 р.<sup>2)</sup>, а перші з'їзди ініціаторів такого порозуміння між прихильниками гельвецької конфесії а чеськими братами датують ся вже від 1555 р.<sup>3)</sup>.

Отсей зловіщий рух в акатолицьким таборі занепокоїв біскупа Чарнковского дуже, та тим часом кождий його протест ще тим більше підбадьорував сектантів та пер їх до злуки та до згідного ділання. Так настав 1560 р. В тим то році відбув ся в Ксьонжу (Książ) синод великопольських диссидентів (кальвінів) та чеських братів (були теж відпоручники великопольських Лютрів), а невдовзі опісля, в падолисті, величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та міністрів всіляких конфесій в Познани<sup>4)</sup>.

Просто подивляти треба ту желізну витривалість та енергію біскупа Чарнковского, немічного старця<sup>5)</sup>, з якою він до тепер

1) Чарнковский виступив проти чеських братів теж з самого початку свого правління „*mox post assecutum episcopatum...*“ Пор. Korytkowski, *Areybiskupi gnieźnieńscy*, op. cit., т. III, стр. 181, — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 92, — Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 42 et seq., його-ж: *O kościołach Braci Czeskich*, op. cit., стр. 37. — Пор. теж Wengerscii, op. cit., стр. 218 et seq.

2) Пор. Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 49, зам., — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 107.

3) Ibidem, стр. 49 et seq., — Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, op. cit., стр. 29 et seq., Любавичъ, *Исторія реформації въ Польщі*, op. cit., стр. 151 et seq., Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 109 et seq.

4) Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 59. — *O kościołach Braci Czeskich*, op. cit., стр. 54, — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 243.

5) На кождий спосіб була се старість дуже рая, коли зважимо, що Чарнковский родив ся 1507 р. — Сучасний Станіслав Горский свідчить про нього дуже непохвально називаючи його „*homicida*“ і непогамованим. Зрештою Чарнковский, каже Горский, „*pecuniam colligit; de reformatione vel morum, vel ecclesiarum desolataram nec somniat*“. Лист Горского до Гозия в дня 12 марта 1562 р.

все виступав в обороні католицької церкви. А хоча й він добре бачив, що йому рішучо не веде ся, — він не унадав, не махнув рукою на очевидний зріст акатолицької сили. Ось і тепер, зараз після з'їзду сектантів в Познани 1560 р., в січню другого року (1561) відбув ся тамже дієцизальний синод — католицького духовенства.

Із горячкового поспіху Чарнковського, з яким він скликав отсей синод (природна річ — в порозумінню з гнізненським архиєпискупом, звісним нам Яном Пшерембским), можемо вносити, яка тривога налягла його серце: і хоча він „ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est... eidem Synodo sua praesentia interesse non potuit“<sup>1)</sup>, синод все таки відбув ся.

Наради отього синоду, до недавного часу незвісні ще зовсім, се незвичайно цінні причинки до історії католицької церкви не лишень в тодішній Великопольщі, але взагалі в цілій річипосполитій<sup>2)</sup>. Вони дають нам яркий образ сумних відносин тодішньої католицької церкви, немочі біскупів, виясняють нам здебільша причини так несподіваного, а могутного зросту сектантів.

Синод розпочав ся 13 січня 1561 р.<sup>3)</sup> „Quandoquidem indies invalescunt mala, quae Ecclesiam in provincia nostra perturbant, et ordinem Ecclesiasticum subruunt, neque ullum remedium, quod ad eam diem tentatum est, profuerit neque ulla consilia successerint, dubitare nemo potest, quin digitus Dei sit hoc, cujus furor exarsit, et indignatio effusa est super nos. Quamobrem quaerendae erunt causae tantae indignationis, et inveniendus modus earum tolerandarum, ac placandi Dei, forte conversus respiciant nos et iram suam avertat a nobis“<sup>3)</sup>.

Вже з тих слів можемо здогадати ся, над чим то мав синод радити: зібране духовенство мало задумати ся 1) над причинами

1) Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 217.

2) Акти познаньського католицького синоду з січня 1561 р. видруковані в цит. „Archiwum teologiczne“ pismo czasowe, poświęcone oświeceniю i zbudowaniu religijnemu. Wydawane przez ks. Jabczyńskiego. R. II, W Poznaniu, 1837, стр. 216 226 і 359—368. — Передрук тих преінтересних синодальних постанов виїде в додатку до моєї агадуваної вже розвідки про перших єзуїтів в Польщі.

3) „Anno Domini 1561, die Martis tredecima Januarii, alias post octavas Epiphaniarum Domini...“ Ibidem.

4) Ibidem, стр. 217.

занонаду католицизму та 2) над способом заради. В тій то цілі поставлено під обрадованнє ось такі точки <sup>1)</sup>:

1) Яким способом можна-б на ново приєднати церкві (роз. католицькій) тих, що від неї відступили?

2) Що робити з упертими, „blasphemis“, рабівниками церков, з тими, що профанують тайни, та будують нові „синагоги“, коли в законах та урядах не має оборони?

3) Розелідити, чи не заведено яких надужить або забобонів, противних католицькій науці, та яким способом можна-б їх усунути без перешкід та соблазни?

4) Застановити ся, яким способом приступити до реформи клеру, щоби одначе не дати тим слабодухам нагоди перейти в табор єретиків?

5) Коли помічаєть ся так великий брак сьвящеників та клериків (clericorum), що багато церков опущених, розважити, яким би способом можна вибудувати для клеру семинар, або чи не красше було би заснувати в славнійших місцях як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вильна, „aut saltim in aliquibus horum“, — єзуїтських колеїій?

6) Чи не добре було би скликати перед найблизшим соймом (він відбув ся 1562(3) р. в Пйотркові) синод, на яким оба стани, шляхта й духовенство, могли би радити разом „amice et fraterne — de omnibus istis controversiis, quae nobis cum ordine equestri intercedunt“?

7) Застановити ся, яким робом ми можемо та повинні за-тримати права й вольности церкви та двигнути надто придавлене духовенство?

8) Розважити, чи і з наших владик має хто бути присутним на вселенськїм соборі, „quandoquidem a summo Pontifice requisiti sumus“, та чи годить ся лишити нам наші церкви „hoc periculoso tempore“?

9) Застановити ся над реформою „краківської школи“<sup>2)</sup>.

Над тим то мав радити синод. Як отже бачимо, вже сама, сказати-б, програма синодальних нарад дає дуже сумне сьвідоцтво стану тодішньої польсько-католицької церкви, в данім разі в Познаньщині, а радше в Велкопольці. З другого одначе боку

1) „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti“. Ibidem, стр. 217.

2) Ibidem, стр. 218 - 219.

годі не запримити, що се вже чималий крок вперед: саме з тої свідомости власної немочи, свого страшного занепаду, а консеквентно з тої зрілої та холодної розваги над способами заради (*quaerendae erunt viae*) — віє будуче обновлене католицької церкви, надія її недалекої нобіди... Від тепер починають по цілій Польщі гомоніти чим раз голоснійше нові кличі, католицька церква будить ся з свого дотеперішнього сну. По містах починає духовенство радити велику раду, організуєть ся. Промисляють навіть над тим, чи не добре було би спровадити в підмогу єзуїтів (1561 р.): тоді будуть і семинарії, буде духовенство, буде кому стати до розправи з протестантами. Вкінці — на чолі духовенства стають й біскупи.

Незвичайно інтєресно, які були постанови отсього синода<sup>1)</sup>. Передовсім вражає нас згідне наріканне усіх присутних на страшну деморалізацію в самій середині католицького духовенства. Присутні домагають ся отже, що-б у першим ряді *domini episcopi* змінили своє дотеперішне житє (*vitam suam corrigere*), стали справдішними пастирями Христової церкви, не гнобили та не обдирали своїх підданих і т. д., одним словом: щоби народови світили добрим приміром, а не як до тепер — скандальним житєм<sup>2)</sup>. Не менше інтєресно, як прийняли присутні згаданий проєкт спровадження єзуїтів. Природна річ, біле, а взагалі домашне духовенство дивило ся кривим оком на якихсь там прибулів, та дало рішучу відмову; красше вже беречи давнього ладу, казали вони, ніж вводити непевні новини. Зрештою, коли вже комусь там конче хочеть ся спровадити єзуїтів, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок<sup>3)</sup>. За се усі присутні домагали ся згідно реформи краківської Академії та колетії

1) *Ibidem*, стр. 220—226, 359—368.

2) Взагалі, вважало присутне духовенство першим кроком до ліпшого — поправу дотеперішнього свого неуміреного життя. „*Modum vero placandae irae Dei et digni hujus gravissimi ab Ecclesia avertendi, arbitramur opportunum inprimis aversionem omnium nostrorum a gravissimis flagitiis et scandalis, ac vita prorsus peculi et mundana, et integram, intimam ac perpetuam ad Dominum Deum nostrum conversionem*“. *Ibidem*, стр. 220.

3) „*Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere, immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promoveri ac defendere. Hi vero sacerdotes, qui serviunt secularibus, suis Ecclesiis restituantur et omnes revocentur, ac tandem, si placet Jesuitas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum instituere*“. *Ibidem*, стр. 222.



Любранського<sup>1)</sup>, в чім треба й бачити вихідний момент для Гербестового покликання до Познаня.

Над усіми-ж ухвалами згаданого синода домінував один голосний клич — реформи усього і на всіх полях<sup>2)</sup>!

Так отже католики лагодили ся. Сьвідчили про се вже не лише часті та горячі наради на провінціяльних та дієцезальних синодах, організованне нових та відновлюванне старих шкіл в католицькій дусі, але й голосні та пристрасні спори на соймах. Та рівночасно — акатолики не спали теж, а передовсім згадані вже та спеціально інтересні нам чеські братя. Велико- і малопольські сектанти працювали далше над якимсь більш тривким порозуміннем, що давало-б запоруку тим успішнійшій боротьби з противником, конферували безустанно на частих спільних нарадах — рішаючись виступити вже раз рішучо проти калюшній та інсинуацій католицького табору та проголосити *urbī et orbī* свою „конфесію“.

Справа спільної конфесії велико- і малопольських груп приходила на дневний порядок нарад від цілого ряду літ все з одним і тим самим результатом: обі сторони приходили на наради з своїми окремими конфесіями, не маючи ніякої охоти зробити противній стороні хочби й як дрібної уступки. Подібне повторило ся й на з'їзді в Буженіні 1561 р. Передовсім

1) „Schola Cracoviensis reformanda“. Ibidem стр. 223. „Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“. Ibidem, стр. 224.

2) Тут запримічу, що познанський синод з 1561 р. замітний дуже як раз згаданими нарадами над спрвадженням єзуїтського ордену до Польщі. Се (о скільки удало ся мені дослідити) перша проба польського єпископату поставлена такого проекту під обради синоду. Перед тим не стрічаємо подібного проекту на жаднім синоді, дарма що польські учені й пишуть, неначе-б з проектом впровадження єзуїтів до Польщі виступали на синодах польського духовенства ще в 40-вих роках XVI століття гнізненські арциєпискупи Гамрат та Двезжтовський [Ostrowski, Fabisz, Dzieduszycki, Buliński, Załęski (навіть Харлампович etc.)]. Згадаю вже тут, що жерелом таких поглядів був Райнальд, що допустив ся фатальної помилки, цитуючи під 1542 р. документ з р. 1561. Документом тим було ніщо иньше, а як раз „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti“, себто програма познанського синоду з січня 1561 р. — Більш просторо про се гл. згадану мою розвідку про впроваджене єзуїтів до Польщі [Заголовок Райнальдового писання: *Annales Ecclesiastici, ab anno, quo desinit Card. Caes. Baronius MCXCVIII (1198), usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo. Tomus XXI. Agripinae, Anno MDCCXXVII., стр. 189].*

горячо промовляв тепер за спільною конфесією суперінтендент малопольських церков Фелікс Круцігер. „Як зачувати!“ — казав він, „невдовзі має з'їхати ся коронний сойм і тоді треба вручити королеви конфесію. Треба теж, щоби вона була одна від братів велико- і малопольських, щоби неприятелі не тішили ся та не кріпили ся нашою незгодою“. По його думці найліпше прийняти готову вже конфесію, а власне польський переклад латинського видання конфесії чеських братів з незначними змінами<sup>1)</sup>. Та тим часом чеські братя навіть не хотіли слухати готової вже конфесії малополяня, говорячи, що вони пришлють їм свою власну конфесію, яка приготовляеть ся вже до друку, а яку вони переклали з чеського на польське.

Чеські братя обітницї дотримали. З початком 1562 р. переклад був вже готовий й його вислано зараз малополянам на руки суперінтендента. Та вжеж не оглядаючись зовсім на стереотипову нерішучість малопольських союзників оголосили братя свою конфесію друком і — відкриваючи сьміливо шелома — вручили згадану конфесію королеви, прохаючи його заопікуватись ними, вірними горожанами вітчині та короні, а так завзято переслідуваними. Стало ся се на варшавському соймі 1562 р. та викликало між католиками величезне вражінє — тим більше, що королівська відповідь була — можна сказати — несподівано прихильна<sup>2)</sup>. І хоч між католиками можна й запримітити під ту пору певне зовсім зрозуміле пригнобленє та занепокоєнє, на кождий одначе спосіб в Великопольщі побачили тепер усї, що будь-що-будь чеські братя се вельми небезпечно та могутне не лише релігійне, але й політичне сторонництво, якого легковажити годї, а тим більше приглядатись з заложеними руками їх нечувано бистрому та могутному розвитку. Рішуча та дуже енергїчна противакція з католицького боку була неминуче потрібна: инакше кінець міг бути дуже сумний.

І справді — противакція почалась, і то енергїчна та завзята як ще ніколи дотепер може й в цілій річипосполитій в тій досзуйтській добі. Душею та верховодом в сїй завзятій боротьбі по боці католиків був-як раз Бенедикт.

*(Далі буде).*

<sup>1)</sup> „Jedurny tylko artykuł o stanie wolnym z niej wyrzucon, insze wszystkie zostały“ — Дневник з'їзду в Буженіні 1561 р. опублікував Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 224 — 233.

<sup>2)</sup> Про се буде ще мова низше.

# Нові причинки

до історії відносин російського правительства до України  
в 1720-х і 1730-х рр.<sup>1)</sup>

НА ПИСАВ І В А Н Д Ж И Д Ж О Р А.

*Протоколи, журнали и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг. (Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, тт. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101, pp. 1886—1898).*

*Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны 1731—1740 гг. (Сборникъ имп. русскаго историческаго общества тт. 104, 106, 108, 111, 114 і 117, 1898 - 1904).*

Поява в 1886 р. 55 тома одного з найповажніших російських наукових видавництв „Сборникъ имп. русс. истор. общ.“ знаменувала щасливий плян, який очевидно задумало се видавництво: оголосити з черги акти поодиноких російських державних інституцій. Від 1886 до 1898 р. опубліковано в Сборнику „Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта“ в 8 солідних томах. За сим пішли „Бумаги кабинета министровъ имп. Анны Іоанновны“, що служать продовженням „протоколів“ і тісно з ними вяжуть ся, бо „кабинетъ“ майже безпосередно заняв місце В. Т. Сов. Доси появилось 6 томів „Бумаг“, що містять акти до 1737 р. включно. Матеріал в висшій мірі цікавий і для дослідника української історії. Та заки приступлю до докладнішого обговорення сього матеріалу, скажу ще кілька слів про чисто-формальну його сторону, а потім про його значіне для нашої історії.

По регуляміну в В. Т. Сов. ведено протоколи з усіх його засідань. Протоколи були двоякі: властиві, підписувані всіми членами В. Т. Сов., що мали заразом силу указів, і так звані „журнали“, в котрих нотовано підношені на засіданнях

<sup>1)</sup> Ся праця написана була з початку для семінара проф. Грушевського на львівськім університеті, на предложену ним тему, а тут друкуеть ся в переробленій формі, по вказівкам зробленим Вп. п. професором на семінарі.

справи і дискусію над ними. Редактор „протоколів“ (Н. Дубровін) подав в „Сборнику“ також як прилоги укази, видані Вер. Т. Сов. або через його посередництво, і різні донесення підвласних В. Т. Сов., сената і колегій, а то навіть і приватних одиниць. Ті донесення звичайно були предметом нарад і друкувано їх під дотичними протоколами. Редактор „Бумаг“ (професор дорнатовського університету Філіппов) придержувався в порядкуванню матеріялу, о скільки сей не різнився від попереднього (були тут лишень журнали не підписувані і реєстри актів, що входили до „кабінета“, з коротким змістом) такої самої норми, як редакція „Протоколів“, теж містячи в відповідних місцях укази і донесення до „кабінета“. Та на жаль в двох останніх томах (114 і 117) редактор, аби не розширювати надто видавництва, всіх актів, які виходили в тім часі з „Кабінета“, не помістив, а робив між ними, хоть, як він говорить „осторожний“<sup>1)</sup>, але все таки вибір, поміщаючи лишень важніші. Поминаючи вже те, що обережність в такім виборі, хочби як старанна, все таки річ суб'єктивна, я вкажу лишень на те, що якась резолюція, чи указ міністрів з огляду на загальний характер видавництва може не мати значіння, але прим. спеціально для історії нашої може бути дуже цінною звісткою. Так „Протоколи“, як і „Бумаги“ в „Сборник-у“ поділено на літа, до котрих вони належать, і „Протоколи“ з одного року містять ся в двох томах, а „Бумаги“ в однім томі, з виїмком 101 т., де побіч матеріялу з другої половини 1729 подано також протоколи В. Т. Сов. за час від 1 січня до 4 марта 1730, себто до хвилі знесення сеї інституції, і 104, що окрім актів „Кабінета“ з 1732 р. містить в собі також й акти з 1731 р. від 10 падолиста, від хвилі установа „Кабінета“.

Так з огляду на свій характер, себто тому, що відносить ся до двох найвисших інституцій державних в Росії, як і з огляду на час, має сей матеріял для історії відносин України до Росії першорядне значіння. Він дає нам пізнати властиві і правдиві пляни, з якими носило ся правительство, що до української автономії; в В. Т. Сов. і кабінеті засідали самі „свої люди“, що на сїм пунктї були з собою щирі і говорили те, про що Україна в тім часі ніяк не могла довідати ся; а що сї люди мали власть, отже те, що постановили, могли чи скорше чи пізнійше впровадити в жите. А був то час, коли українська автономія кінчила боротьбу за своє істнованє з мо-

<sup>1)</sup> Т. 114, с. LV.

сковським централізмом — і та боротьба випала на її некористь. Се була важна хвиля і тому то, як кажу, згаданий матеріял має таке значінє. З другого знова боку в першій причині цінности сього материялу лежить його неповність. О В. Т. Сов. і Кабінет опирали ся лишень справи найважнійші та і то лишень в найбільш скороченій формі, иньші справи залагоджувано в сенаті й по колеціях; проте вони не змогли ввійти в се видавництво. Україна за часів Апостола була в „вѣдомствѣ кол. ин. дѣл“, отже тут концентрували ся її справи, а по Апостолі знова в сенаті „въ особой конторѣ“, так що, як я зазначив, лишень найважнійші доходили до Сов. і Каб.

Вкінці ще мушу зазначити, що і „Протоколи“ і „Бумаги“ в деякій мірі використав, ще заки вони були видані, пок. російський історик Соловйов. І так навів він у своїй „Исторіи Россіи“ наради В. Т. Сов. 1726 р. над вибором гетьмана і над увільненєм Апостола<sup>1)</sup>, указ Петра II з 12 мая 1727 про знесенє податків, наложених мал. кол., і про вибір гетьмана і старшини<sup>2)</sup>, а вкінці також указ з 31 січня 1734, в котрім уставлено нову управу на Україні по смерті Апостола і припоручене кн. Шаховському прихилати Українців до своячення з Великоросами.<sup>3)</sup> Згадаю тут ще про реферати Василенка в „Кіевській Старині“ з „Протоколів“<sup>4)</sup> і Матушевського з 3 тому „Бумаг“ (108) тамже.<sup>5)</sup>

Переходжу до річи. Першу записку про українські справи знаходимо під 11 падолиста 1726, в звязку з перспективою турецької війни: „Еще розсуждали, дабы о Малой Россіи ея императорскому величеству донести мнѣніе ихъ: 1) что пока еще съ турки до разрыва не дойдетъ, до тѣхъ мѣсть ради удовольствія и приласканія тамошняго (українського) народа выбрать персону годную и вѣрную изъ нихъ малороссіяны въ гетманы. 2) Подати нынѣ собираемыя всѣ сложить, и брать неотмѣнно только тѣ, какъ собирались при гетманахъ на войска, а войско содержать по прежнему, какъ было при гетманахъ и въ пунктахъ<sup>6)</sup> о томъ изображено. 3) Суды между народомъ малороссійскимъ отправлять имъ самымъ, только аппеляцію, или переносъ дѣлъ опредѣлितъ до коллегіи малороссійской“.<sup>7)</sup>

1) История Россіи, т. IV, ст. 923. 2) *ibid.* ст. 1050. 3) *ibid.*, ст. 1523—5. 4) Кіевская Старина, 1900 р., кн. 7. 5) *ibid.*, 1901 р., кн. 1.

6) Під „пунктами“ розуміють ся договірні статі Богдана Хмельницького з 1654 р.

7) Ся точка, як видно, далеко не годить ся з „пунктами“, де застережено повну незалежність від російського правительства в судах.

Се був лишень загальний нарис тих реформ, які рішив В. Т. Сов. „ради приласканія народа“ невести на Україні. Близше оброблене сього проєкту відложено на пізнійше, аж коли сей проєкт дістане апробацію від цариці.<sup>1)</sup> Над приверненем гетьманства дискутовано дальше незадовго потім на засіданю 23 лютого. Тепер одначе ся справа стрінула ся з сильним протестом одного з „птенців“ Петра Великого, графа Петра Андрієвича Толстого. Він заявив, що не може цариці дораджувати привернення гетьманства, „понеже блаженныя памяти Его императорское Величество (Петро) въ томъ намѣреніи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ и старшинъ власти убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать, и чрезъ тотъ способъ полковники и старшины съ подданными пришли уже въ немалую ссору. И ежели нинѣ тамо гетмана учинить и оному такожь и старшинамъ власть по прежнему дозволить, то при нѣстоящемъ состояніи дѣлъ между Россією и турками, весьма небезопасно какихъ противныхъ слѣдованій“.<sup>2)</sup> Отсей в високій мірі характеристичний вислів Толстого містить у собі всю українську політику Петра В. і наглядно показує, яких способів він уживав, „дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать“. Та я про се буду говорити низше. На разі справа про відновлене гетьманства на тім стала, бо память Петра і його замірів була ще надто свіжа, а його „птенці“ говорили своє memento.

Цікаво, що ті члени В. Т. Сов. (на жаль в протоколі не подано їх, чи його імени<sup>3)</sup>, що подали проєкт поробити уступки на користь української автономії, вказували на війну з Туреччиною, як причину сих уступок. Толстой стоячи на зовсім противному становищу рівнож вказував на війну; значить, небезпека зі сторони України сяк чи так була.

І так зле і так не добре, та вкінці конечно треба було щось зробити „для удовольства и приласканія“ України. Найбільшим може зі всіх тягарів, які Україна з ласки Петра Великого поносила, були безперечно „роботи на лінії“, а потім та-

---

„Въ судахъ чтобъ ни Воевода, ни Стольникъ въ Суды Войсковые не вступались: гдѣ три человекъ козаковъ, тогда два третьяго должны судити“. (Источники Малоросс. Истор., Москва 1858, ст. 63.) <sup>1)</sup> Ibid. <sup>2)</sup> Т. 55, ст. 60.

<sup>3)</sup> Можна одначе догадувати ся, що се був князь Меншиков, на що вказують його пізнійші відносини до українських справ (про се я буду говорити низше). Зрештою тут цікаве ще й се, що проти сього проєкту виступав як раз Толстой, ворог Меншикова.

кож „низовий поход“ проти східних диких орд. З донесення сената до В. Т. Сов. з 16 марта 1726 довідуємо ся, що було в 1724 р. в Дербені і кріпости св. Хреста занятих 10.521 Українців під полковником Милорадовичем. З того числа в 1725 р. було коло робіт в згаданій кріпости 6.790 люда. Отже з того числа „отъ цынготной и другой тяжкой болезни — як голосив рапорт — повалились и отъ татарь... на бояхъ и нападеніями въ разныхъ мѣстахъ побито и умерло **5183** человекъ“. 961 хорих відпущено до дому. Значить з 6790 лишило ся здорових лишень 646 людей і ті, як доносить сенат, попали в крайну нужду, так що крім хліба жадної иньшої поживи, ані одіжи і обуви не мають.<sup>1)</sup>

Можна собі уявити, з яким серцем зносив український народ такі походи. Щоби отже чимось „тамошний народъ приласкати“, підніс В. Т. Сов. 18 марта гадку, щоби в кріпости св. Креста Українців замінити донськими козаками.<sup>2)</sup> 28 марта порішено сю справу в той спосіб, щоби з 5.000 козаків, котрі в сїм році мали іти до тї кріпости на заміну попередно висланим, взяти по 3 рублів від козака, а за ті гроші наняти добровільних робітників.<sup>3)</sup> Сю справу порушувано ще пару разів, остаточно затверджено 1 цвѣтня<sup>4)</sup>, а 6 того таки місяця післано про се указ президенту малорос. кол. звісному Велямінову.<sup>5)</sup> Тих козаків, які поки-що були ще в кріпости св. Хреста, наказано в вересні пустити до дому, а до того часу визначено їм платню по 30 коп. місячно.<sup>6)</sup> Щоб сій полекші надати вид великої ласки, постановив В. Т. Сов. не відразу голосити, що в заміну за службу положено ціну 3 руб., а запитати вперед козаків, кільки вони самі будуть давати. „И когда они, какъ безъ сумнѣнія чаемо, представляютъ въ дачю со всякаго человекъ болѣе 3-хъ руб., то имъ въ то время объявить, что ея имп. вел. милосердѣя о нихъ, повелѣла съ нихъ взять только по 3 руб., дабы они тѣ деньги симъ способомъ безъ озлобленія или еще и съ охотою заплатили“.<sup>7)</sup> Після донесення Велямінова справді козаки годились давати значно більше гроша, ніж було устанавлено, прим. ніжинський полк годив ся давати по 8 руб. за козака, а полтавський навіть 10 руб., і в жаднім полку не предкладано меньше 3 руб.<sup>8)</sup>

1) Т. 55, ст. 119—150.

2) Ibid., ст. 115.

3) Ibid., ст. 149.

4) Ibid., ст. 176.

5) Ibid., ст. 200.

6) Ibid., ст. 180.

7) Ibid., ст. 149.

8) Т. 56, ст. 110—111.

Перша точка проекту, поставленого на засіданню В. Т. Сов., іменно що до вибору нового гетьмана, як ми бачили, не була прийнята; не сповнено те-ж і третьої, себто не привернено Україні самоуправи в судівництві, бо се так як і привернене гетьманства противило ся засаді „убавленя власти старшинамъ“. Зіставала ся ще друга точка: знесенє податків, наложених Петром, чи то малоросійською колегією в 1723 р. Згадана колегія невпинно винаходила чим раз більше нових промислів, котрі радила оподаткувати. Те саме, лишень значно обережнійше і в меншій мірі пропонував сенат в докладі з 27 мая.<sup>1)</sup> Та В. Т. Сов. не тільки що не згодив ся на ті пропозиції, але указом з 1 червня наказав знести всі податки, наложені в 1723 р.<sup>2)</sup> При таких полекшах „тамошнему народу“ подумали також і о „приласкані“ спеціально старшини. 1 цвітня В. Т. Сов. заявив ся за відпущенєм на Україну миргородського полковника Данила Апостола, який разом з иньшими сидів в Петербурзі з причини, що був замішаний в справу Полуботка. Цариця поки що відложила сю справу, обіцяючи нарадити ся ще про се з В. Т. Сов.<sup>3)</sup> Очевидно не могла відразу рішити ся на випущенє чоловіка, котрого уважали спільником Полуботка, — пустити його тепер, коли зближав ся „разрывъ съ турки“. Ся квестія затягнула ся на довший час, аж 5 мая цариця дала свою згоду на увільненє Апостола<sup>4)</sup>, в котрого по всій правдоподібности були сильні заступники, а головно всемогучий тоді Меншиков. Притім одначе полковник мусів лишити свого сина в Петербурзі в запоруку вірности батька, а від нього самого приказано відобрати „крѣпкую присягу“ вірности.<sup>5)</sup> В ній зобовязував ся Апостол бути цариці і її наслідникам „вѣрнымъ, добрымъ и послушнымъ рабомъ“, всякі права царські „узаконенные и впредъ узаконяемые предостерегаютъ и обороняютъ“, а передовсім покляв ся на час свого побуту на Україні без указу „съ турки, съ крымцы, съ поляки, съ запорожцы и съ другими некоторыми народами посторонними корреспонденцій не имѣть“.<sup>6)</sup> Кілька місяців пізнійше (21 жовтня) В. Т. Сов. порішив увільнити иньших старшин: Лизогуба, Чарниша і Жураковського. Їх сини мали те-ж позістати в Петербурзі.<sup>7)</sup> Та над усяке сподіванє, коли сенат запитав, що з тими

<sup>1)</sup> Т. 55, ст. 325—6.

<sup>2)</sup> Т. 55, ст. 322.

<sup>3)</sup> Т. 55, ст. 178.

<sup>4)</sup> Т. 55, ст. 263.

<sup>5)</sup> Т. 55, ст. 263.

<sup>6)</sup> Т. 55, ст. 294.

<sup>7)</sup> Т. 56, ст. 290.



закладниками робити, чи їм будувати доми, чи ні, В. Т. Сов. був змушений відповісти, що не тільки сини старшин, але й вони самі мусять нозістати в Петербурзі. „Ея Величество не только не соизволила (на від'їзд), но повелѣла, чтобъ они (старшини) по прежньому указу жили здѣсь въ Санктъ-Петербурхе“.<sup>1)</sup> Як видно, цариця взагалі чомусь менш радо годила ся на увільнюванє старшин, як В. Т. Сов.

Для України в тім часі зроблено лишень маленьку уступку в виборі старшини. По указу Петра I з 9 січня 1715 р. на всі старшинські місця не виключаючи мали вибиратись лишень кандидати, а пізнійше одного з них затверджувало правительство. Тепер В. Т. Сов. виеманципував полковників з сього правила, лишень зажадав, щоби виборці давали писемну записку, що пропонований ними на полковника „персона добрая, заслуженная и въ вѣрности неподозрительная“.<sup>2)</sup> Всі ті одначе уступки, так сказати, нічого правительства не коштували. За те що иньше було зі знесенем податків наложених в 1723 р. Правительство не могло з легким серцем зрезигнувати з таких значних доходів, які давала Україна<sup>3)</sup>, а які мало у власному заряді, себто в руках малорос. колегії. При тім небезпека

<sup>1)</sup> Т. 56, ст. 601.      <sup>2)</sup> Т. 56, ст. 325.

<sup>3)</sup> Податок на Україні був двоякий: з промислів (з куреня горівки і пива, з пчіл, тютюну і т. д.), з торгів, шинкарства і т. д. плачено грішми і так сказати „від ґрунту“ в натураліях. По донесеню малорос. кол. Верховному Т. Сов. (в цвітні 1727 р.) в рр. 1724, 1725 і 1726 загальна сума податків на Україні виносила в грошах: 114.495 руб. 20 коп. (1724), 98.559 руб. 20<sup>1</sup>/<sub>2</sub> коп. (1725) і 92.391 руб. 35 коп. (1726); в натураліях (збіже, борошно, крупи і т. и.): 30.578 чверток 4 четверики (1724), 24.559 чверт. 1 четверик (1725) і 19.531 чверт. 6 четвериків (1726), окрім „припасів“ як меду, соли, тютюну, олію, горівки, якої за 1725 і 1726 рр. вибрано 1638 відер і 13 кварт. Запрованженє малорос. колегією нових податків, яких перед тим не було, принесло в 1724 р. 42.366 руб. 95 коп. більшє, як можна булє зібрати на підставі давнійшого оподаткованя, а в натураліях 19.813 чверток „разнаго хлѣба“. Значить, грошевий податок зріс о <sup>1</sup>/<sub>3</sub>, а натуральний більш як о половину. На підставі отсього справозданя малорос. кол. можна обчислити, що козацька і посполита людність вносила до загальної суми грошевого податку 57·5%, старшина і духовенство разом тільки 12%, а решту, себто 30·5% близше неозначена в справозданю катеґорія „приезжихъ разныхъ чиновъ людей“. Т. 63, ст. 486—501. Для інформації додаю, що по переписи в 1721 р. в десяти українських полках людність (крім старшини і духовенства) винесла 142.469 душ, з чого на козаків випадало 53.849, на посполитих 88.620. Соловьевъ, Исторія Россіи, IV, ст. 938.

війни з Туреччиною минула. Проте В. Т. Сов., одержавши відповідний указ цариці 21 липня того таки року, без церемонії відкликав своє розпорядженє з 1 червня і наказав малорос. колегії збирати дальше податки „отъ вишнихъ до нижнихъ чиновъ“.<sup>1)</sup> Указ з 1723 р. навіть розширено на людність, переписану на імя цариці, яка перед тим була від сього вільна.<sup>2)</sup> В другій половині 1726 р. не тільки не думали про вибір гетьмана, але постановили таки на добре загніздити ся на Україні та цілу управу взяти в свої руки. Малорос. кол. просила, щоб дозволено їй перенести ся з Глухова куди подальше, як до Ніжина або Прилук, щоб „за дальною пересылкою во всякихъ дѣлахъ не чинилось продолженіе“, як се було до тепер тому, що Глухів лежить майже на границі України й Росії. Дальше просила колегія правительство, щоб воно побудувало доми для членів кол. і її канцелярії. Сенат в своїм докладі до В. Т. Сов. попер сї просьби.<sup>3)</sup> В. Т. Сов. першому жаданю відмовив, на друге згодив ся, поручаючи Велямінову донести, кільки таких домів потреба і що така „постройка“ буде коштувати.<sup>4)</sup> На разі кол. мусіла містити ся, як доси, по кватирах.

Малоросійська колегія готова була справді розложити ся на Україні на „власну хату“, коли-б дальші випадки не були тому перешкодили. Першим таким випадком було її зіткненє з Меншиковим. Кн. Меншиков мав на Україні великі маєтности: місто Почеп (в стародубськїм полку) і Ямпіль (в ніжинськїм), даровані йому ще гетьманом Скоропадським в 1709 р. Всі податки з тих місцевостей, які збирали ся на гетьмана, йшли тепер до кишені Меншикова по „жалованій грамоті“ Петра Великого. Заведена по смерти Скоропадського малорос. кол., не відаючи про сей привілей, пробувала була збирати з тих маєнностей податки, та мусіла сього потім занехати. Одержавши одначе звисний указ з 21 липня 1726, в котрїм наказувало ся стягати податки навіть з місцевостей переписаних на царицю, вона з'їгнорувала привілей Меншикова і приложила той указ і до його волостей<sup>5)</sup> і тим нажила собі не аби якого ворога. „Свѣт-

1) Т. 55, ст. 488. 2) Ibidem. 3) Т. 55, ст. 326. 4) Т. 55, ст. 324.

5) Які доходи мав кн. Меншиков зі своїх українських маєнностей, свідчить хотьби виказ стягнених податків, по які була колегія витягнула свою руку, а які на підставі жалованної грамоти належали Меншикову. І так в 1724 р. колегія з тих волостей мала доходу в грошах 2.344 руб. 73 кон., а в натураліях 957 четверток і 4 четвєртики ріжного хліба. В 1725 р. до листопада стягнула колегія з тих маєнностей 928 р.

лїйшій князь“, звїсний з свого замилуваня до накопичуваня багатства якими би там не було способами, дуже озлобив ся тим учинком мал. кол. і подав на неї жалобу.<sup>1)</sup> Розуміє ся, що В. Т. Сов., в котрім жалобщик займав перше місце, рішив справу в користь Меньшикова, а від колегїї зажадав виясненя, чому вона так поступила.<sup>2)</sup> Се було з початком 1727 р. в марті.

Меньшиков, зайнявши вороже становище супроти мал. кол., мимоволї мусїв стати по сторонї тих, що бажали собі знесеня сеї зненавидженої інституції, себто по сторонї українського населеня. 6 мая 1727 умерла Катерина I, а царем приголошено Петра II малолїтка, під формальною опікою Меньшикова. На Україну посипали ся як з рога обильности ласкаві розпорядженя. 12 мая В. Т. Сов. знов рішив знести податки, наложені малоросійською колегїєю, а збирати лишень ті, „которые надлежатъ по пунктамъ Богдана Хмельницкаго збираня при бытности потомъ бывшихъ гетмановъ“. <sup>3)</sup> Того самого дня видано заборону Великоросам купувати які небудь посїлости на Україні, „чтобъ отъ того малоросійському народу обиды не было“. Тим, що вже переднїйше закупили тут маєтности, наказано звернути гроші, а тим, котрі на будуче купували-б на Україні землю, zagrożено відобранем купленого без звороту заплаченої суми.<sup>4)</sup> Зараз таки вислано на Україну указ, в котрім побіч згаданого знесеня податків подано надїю, „что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина<sup>5)</sup> будутъ опредѣлены впредъ вскорѣ, какъ прежде было по договору Богдана

---

83 коп. і 836 черт. „провіянта“, не вчисляючи в се податку з соли і тютюну. Се, як кажу, був лишень податок, який ішов на Меньшикова, що одначе не виключало звичайної панщини, яку відбували йому піддані в тих маєностях. Т. 63, ст. 502. <sup>1)</sup> Т. 63, ст. 413. <sup>2)</sup> Т. 63, ст. 412.

<sup>3)</sup> Т. 63, ст. 480 і 484. Поки збиранє податків було в зарядї малор. колегїї, всякі полекші податкові, в родї наведеної в горі, були дуже сумнівної вартости, а головно полекші що до податків in natura. На Україні не було якоїсь сталої системи податкової, не було те-ж прелїмінаря бюджетового, так, що зборщики „гдѣ сколько могутъ собрать“ — як говорить ся в донесеню малорос. колегїї — то беруть. Значить, що при „добрій волї“ колегїя і її органи по всяких полекшах могли стягнути стільки, скільки їм було потреба. Т. 63, ст. 503. <sup>4)</sup> Т. 63, ст. 510.

<sup>5)</sup> На Україні за часів мал. кол. дуже давав ся чути брак старшини. Половина генеральної старшини, як звїсно, сидїла в Петербурзі. В 1726 р. доносила колегїя, як писав сенат до В. Т. Сов., „что въ малоросійскихъ полкахъ многихъ сотниковъ и другой полковой старшини нѣтъ, и затѣмъ въ полковыхъ и протчихъ правленїяхъ учинилась оставка, да и прошеморїями въ ту коллегїю изъ генеральной войсковой

Хмельницького<sup>1)</sup> Рівночасно Велямінова покликано в Петербург з „приходними и расходными книгами“<sup>2)</sup>

Непевні з початку обіцянки привернення автономії Україні почали прибирати чим раз конкретніші форми. 16 червня того таки року В. Т. Сов. ухвалив перенести українські справи з сената в колегію „иностранныхъ дѣлъ“, де вони давнійше були.<sup>3)</sup> Два місяці пізнійше (18 серпня) переведено також всякі справи українського духовенства, крім „самыхъ духовныхъ дѣлъ“, з синода до тої колегії.<sup>4)</sup> Вкінці приступили до вибору гетьмана. На засіданю 17 червня наказав В. Т. Сов. „одну булаву серебрянную для посылки къ гетману отослать въ иностранную коллегію“<sup>5)</sup>, а 20 того місяця постановив вислати тайного совітника Федора Наумова на Україну, щоб був присутній при виборі гетьмана.<sup>6)</sup> Наумов одначе ще не зараз виїхав, бо аж при кінці липня виготовлено йому інструкцію про вибір гетьмана і старшини, на котрій то інструкції Меншиков зробив дописку при точці о виборі старшини: „кромѣ жидовъ“.<sup>7)</sup> Велямінова раз пораз звивали до Петербурга, тимчасом малорос. кол. поки що все формально не була знесена. Дперва на два дни перед вибором гетьмана, який відбув ся 1 жовтня 1727 р., В. Т. Сов. постановив „Малороссійской коллегії членовъ взять въ Санктъ-Петербургъ“.<sup>8)</sup> Між тим зроблено ще пару дрібніших уступок для України, з котрих найважнійше занехане стягання по копійці на день від кожного на полки розложені на Україні.<sup>9)</sup> Одначе місцева людність мусіла дальше, як і перед тим, удержувати своїм коштом 9 російських кінних полків.<sup>10)</sup> Наумов по-

канцелярії объявляють, что за неимѣніемъ при полкахъ старшины... въ войсковыхъ и челобитчиковыхъ дѣлахъ чинится многое неисправление“. Т. 55, с. 328. Про те саме доносил сенат в 1727 р. Т. 63, ст. 593. Се донесене дає сумний образ того неладу, який повстав на Україні підчас боротьби російських порядків з українським автономічним устроєм. <sup>1)</sup> Т. 63, ст. 484. <sup>2)</sup> Ibidem. <sup>3)</sup> Т. 63, ст. 747.

<sup>4)</sup> Т. 69, ст. 257.

<sup>5)</sup> Т. 63, ст. 270.

<sup>6)</sup> Т. 63, ст. 779.

<sup>7)</sup> Т. 69, ст. 129.

<sup>8)</sup> Т. 69, ст. 394.

<sup>9)</sup> Т. 69, ст. 11.

<sup>10)</sup> На Україні в 1727 р. стояли отсі російські драгунські (кінні) полки: 1) Київський, 2) Троїцький, 3) Тобольський, 4) Новотроїцький, 5) Олонецький, 6) Ямбургський, 7) Хлопов, 8) Владимірський і 9) Вятський. Т. 69, ст. 19. Полки ті, як доносила воєнна колегія В. Т. Сов., „довольствовались какъ провіантомъ, такъ и фуражемъ отъ тамошнихъ жителей, съ нихъ же (жителей) собираются на драгунъ и харчевые и копѣчныя деньги“. Ibid., ст. 12. Згадана в горі реформа, яку пропонувала в. кол., мала бути по її представленю така: „Надежить для

зістав при гетьмані в характерѣ „министра для государевыхъ дѣлъ“, а в дійсности займав становище рівнорядне майже з гетьманом, а крім цього додано йому ще помічників. Та правительству титуловане Наумова „міністром“ при гетьмані видало ся невідповідним — за багато, мовляв, чести. Проте вже з початком 1728 р. (22 марта) В. Т. Сов. велів „Наумова не писать министромъ, но писать только чинъ его тайный совѣтникъ, разсуждая, что при гетманѣ министра государю держать не надлежитъ“. <sup>1)</sup> Остаточно цілу ту історію з приверненем гетьманства закінчено тим, що гетьмана 22 липня 1728 піддано в військових справах фельдмаршалови кн. Голіцину як кожного иншого генерала, але за те сей указ одержав гетьман — через колегію „иностранныхъ дѣлъ“. <sup>2)</sup> Від того часу аж до кінця свого істнованя В. Т. Сов. не підносив жадних принципіальних питань <sup>3)</sup> що до політичного становища України тай взагалі мало нею займав ся, з виїмком хіба річий меншої ваги, як: жалобами на російських офіцирів, як також на бувшу малорос. кол. і т. и.

охраненія України поселить въ Малой Россіи при каждомъ полку гетманского регимента по одному полку драгунскому (дотепер вони стояли по кватирах), выключая изъ того числа оденъ стародубскій полкъ за недовольствомъ хлѣба и конскихъ кормовъ. И ежели сіе мнѣніе — писала колегія дальше — въ В. Т. Совѣтѣ за благо принято будетъ, то надлежитъ объявить прежде тамошнымъ жителямъ, что сіе чинится для ихъ общей пользы, дабы свободны они были отъ постоевъ и отъ тягостей, которые имъ отъ квартиръ происходят, и чтобъ въ мѣсто того при каждомъ Малороссійскомъ полку отведены были на поселеніе девяти драгунскихъ полковъ удобныя мѣста и на конскій выпускъ довольные луга. А какъ въ тѣхъ мѣстахъ тѣ полки построятся, то уже малороссійскіе жители отъ постоевъ увольнены будутъ, къ томужъ и самымъ имъ удобнѣе на тѣ драгунскіе полки доставить провіантъ и фуражъ, а полкамъ (козацькимъ) свободно всегда для содержанія форпостовъ... въ компанты вступать. *ibid.*

<sup>1)</sup> Т. 79, ст. 232.

<sup>2)</sup> Т. 84, ст. 147.

<sup>3)</sup> В тім році підчас побуту Апостола в Москві правительство видало для України т. зв. „рѣшительные пункты“ — документ засадничої ваги, де надано правне значіне усім тим виломам в українськім автономічнім устрою, яке поробило російське правительство за Петра Великого, а що найважнійше, сформувало генеральний військовий суд так, що половина його членів (3) мала бути обсаджена Великоросами. Сього документу нема в протоколах В. Т. Сов., бо його видано через кол. ин. дѣлъ, проте я ширше про нього не говорю. В цілости видрукований він в дод. до IV ч. Истор. Малор. Бантиша-Калянського (вид. в 1822) ст. 271.

З початком 1730 р. (18 січня) помер Петро II, а на російський престід покликано Анну Іванівну. Нове правительство з початку не робило ніяких змін в розпорядженнях дотично України, виданих попереднім правительством. Гетьманство поки що позістало і на дальше, та з иньших жерел знаємо<sup>1)</sup>, що гетьманство на Україні лише толеровано до часу, — до незадовго сподіваної смерти Апостола, який був уже старцем. На се зрештою вказує й пізнійша поведінка правительства. Як лишень розійшла ся вість, що Апостол „заболѣлъ жестоко параличемъ“, правительство зажадало „миѣнія о Малой Россіи“ від кн. Олексія Шаховского, який тоді перебував на Україні вже від часу, зайнятий упорядкованем слобідських полків. З тої рації уважали його знавцем українських справ, яким він дійсно був. „Хотя въ бытность В-го Сіятельства здѣсь въ С. Петербургѣ“ — говорило ся в указі з 18 мая 1733 р. — „по указу Ея И. В-а за извѣстіемъ Вамъ въ малороссійскомъ порядкѣ имѣлось разсужденіе, какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетьмана съ Малороссією поступать и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежитъ, токмо онаго (разсужденія) за отбытіемъ В-го Сіятельства и по нынѣ не окончено; а понеже нынѣ объ ономъ разсужденію быть весьма погречно, того ради благоволите для всеподданнѣйшаго о томъ Е. И. В. представленія, посовѣтовать... написавъ объ ономъ свое разсужденіе съ миѣніемъ, прислать въ кабинетъ съ нарочно посланнымъ безъ замедленія.“<sup>2)</sup> Я навмисне навів той указ, бо з нього доволі ясно, що правительство Анни вже давно носило ся з думкою перемінити дотеперішній порядок на Україні. Коли зважимо, що Шаховский їдучи на Україну з Петербурга вже 9 січня 1733 був в Москві<sup>3)</sup>, то побут його в Петербурзі, а з тим і „разсужденія“ його з міністрами „о новомъ порядкѣ въ Малой Россіи“ припадають на кінець 1732 р. Та готового пляну, як належить той „порядок“ запровадити, правительство видно поки що не мало. Отже коли прийшла відомість, що гетьман 28 цвѣтня тяжко захорував<sup>4)</sup>, міністри зажадали від Шаховского ради. Відповідь Шаховского на згадане візванє надійшла в половині червня, та на жаль в журналі кабінета її не подано, лишень занотовано під днем 16 червня, що „получено письмо

<sup>1)</sup> Соловьевъ, Ист. Росс., IV, ст. 1206.

<sup>2)</sup> Т. 106, ст. 222.

<sup>3)</sup> Т. 106, ст. 21. <sup>4)</sup> Т. 108, ст. 187. Маркович, Записки I, ст. 406.

князя Шаховського вь отвѣтствіе съ разсужденіемъ о гетманѣ<sup>1)</sup> Здасть ся не помилю ся, коли скажу, що для нарад над українськими справами покликано до Петербурга команданта „українського корпусу“ генерала Вайсбаха, який те-ж від довгого часу перебував на Україні. В журналі кабінета під 11 серпня занотовано, що на нараді, на котрій був Вайсбах, хоч не входив в склад кабінета, „имѣли расужденіе обь украинскихъ дѣлахъ“.<sup>2)</sup> Тут не від річи буде сказати, що в Польщі в тім році розпочала ся так звана сукцесійна війна між двома кандидатами до польської корони: Станіславом Лещинським і сином бувшого короля Августом Ш. Росія на рівні з иньшими в польських справах інтересованими державами брала в тій війні участь, а в числі російських військ був також одинайцятьтисячний відділ козаків під наказним гетьманом Лизогубом. До річи лишень зазначу, що з українськими військами російські военні власти поводили ся зовсім без церемонії; на доказ вистарчить хочби й се, що згаданий відділ козаків віддано під команду російському полковникови.<sup>3)</sup>

В Польщі війна, на правім березу Дніпра увихають ся агенти Лещинського і манять на свою сторону Запорозжів<sup>4)</sup>, з Криму теж приходять недобрі вѣсти про ворожі замисли Татарів — ось про що доношено з України правительству з кінцем 1733 і з початком 1734. На тім не кінець; 15 січня 1734 р. „резидент“ при гетьмані генерал Нарішкін доніс про обложну хворобу гетьмана і просить указу, як йому поступати в разі смерти Апостола.<sup>5)</sup> Незабаром потім Нарішкін звѣщає про смерть гетьмана (17 січня), а слідом про появу польських шпіонів на Україні<sup>6)</sup>, а вкінці прийшла найпоганійша для правительства вѣсть про прибутє до Криму непримиреного мазепинця Орлика і кокетованє „станіславців“ з Татарами — очевидно не з добримі намірами для Росії.<sup>7)</sup> В Петербурзі заметушили ся. Перед очима правительства дуже легко міг стати 1708 рік, бо-ж виринули ті самі чинники: „станіславці“ (сторонники Лещинського), мазепинці в особі Орлика — бракувало лишень Шведів. До кн. Шаховського, який тоді стояв на чолі корпусу військ на правім березі Дніпра, пішли укази за указами, щоб чим скорше удав ся до Глухова — обняти управу, тим більше,

<sup>1)</sup> Т. 106, ст. 310. <sup>2)</sup> Т. 106, ст. 384. <sup>3)</sup> Т. 106, ст. 425. <sup>4)</sup> Т. 106, ст. 437. <sup>5)</sup> Т. 108, ст. 11. <sup>6)</sup> Т. 108, ст. 32. <sup>7)</sup> Т. 108, ст. 134.

що Нарішкін під той час був у Петербурзі. Перший такий указ післано йому 17 січня на вість, що гетьман небезпечно хорий. В нім наказувано Шаховському переняти управу в свої руки. „...И ежели онъ, гетманъ въ самую глубочайшую болѣзнь придетъ или умретъ, то повелѣваемъ Вамъ — сказано в указі — при ономъ случаѣ пристойныя мѣры взять и во всемъ такимъ образомъ поступать, какъ о томъ извѣстное вамъ Наше намѣреніе состоитъ и мы на васъ въ томъ надежду имѣемъ, безъ всякаго упущенія и при томъ на обращенія ихъ малоросійскія, а особливо при нынѣшнихъ конъюктурахъ накрѣпко и недреманнымъ окомъ смотрѣть и о томъ Намъ обстоятельно репортовать, съ представленіемъ о учрежденіи порядковъ мнѣнія своего“.<sup>1)</sup> При тім дано йому до диспозиції поблизькі гарнізонні і полеві полки.<sup>2)</sup> В тиждень після сього правительство дізнавши ся вже про смерть гетьмана, післало Шаховському другий указ, в котрім наглити його, щоби з можливим успіхом їхав до Глухова і щоб обнявши там управу поступав „до дальнѣйшаго... указа по извѣстному Вамъ нашему намѣренію и по преждепосланному указу со всякомъ (sic!) прилежнымъ надѣніемъ (радѣніемъ) и осторожностію, безъ упущенія, присматривая при томъ на поступки тамошняго малоросійскаго народа накрѣпко, и что отъ нихъ происходитъ будетъ, о томъ надлежащія и пристойнія мѣры взять“.<sup>3)</sup>

Між тим правительство заняло ся виробленем нової форми управи України. 29 січня відбуло ся в Петербурзі „особое совѣщаніе“, на котрім поставлено ось який проєкт управи Україною: „Гетману впредь быть не разсуждается, а быть правленію, вмѣсто чина гетманскаго, во шти (sic!) персонахъ состоящему, а именно: изъ трехъ великоросійскихъ, изъ трехъ малоросійскихъ и къ тому представляется нынѣ, хотя на время, пока дѣло въ надлежащей порядокъ приведено будетъ, кн. Алексѣй Шаховскій, а кому при немъ изъ великоросійскихъ и изъ малоросійскихъ быть, тому ниже сего представляются кандидаты, которымъ быть въ засѣданіи въ равенствѣ, а сидѣть по правой сторонѣ русскимъ, на лѣвой малоросійскимъ и править дѣла по прежнимъ инструкціямъ и рѣшительнымъ пунктамъ, а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правленію быть подъ вѣдѣніемъ сената въ особливої конторѣ. И сіе — додано в тім проєкті — содержать секретно, а въ указахъ

<sup>1)</sup> Т. 108, ст. 14.

<sup>2)</sup> Ibidem.

<sup>3)</sup> Т. 108, ст. 21.



и въ прочихъ письмахъ не показывать, что намѣреніе имѣется гетмана не выбрать“. <sup>1)</sup> Під тим проектом підписали ся учасники сього „особаго совѣщанія“: Мініх, Андрей Остерман (канцлер), кн. Олексій Черкаскій (віцеканцлер), Андрій Ушаков (начальник тайної канцелярії) і Петро Шафіров. Кандидатами до тої управи поставлено з Росиян: Івана Велямінова, Степана Количева, Андрія Чернишева і Дмитра Порецкого, з Українців: генерального обозного Лизогуба, підскарбія Марковича (Андрія) і генер. осаула Мануйловича. Того таки дня подано сей проект до апробати Анні, котра власноручно дописала: „опробуєца“. <sup>2)</sup>

Два дні пізнійше повідомлено особним „именнымъ“ указом про що йно наведену постанову кн. Шаховского, даючи йому свобідну волю в іменованю або усуваню так російських як і українських членів новоустановленої управи. З Росиян радило правительство вибрати офіцирів „достойныхъ и способныхъ“, а що до пропонованих самим таки правительством українських кандидатів: Лизогуба, Марковича і Мануйловича, то їх лишено в таким разі допустити до управи, коли за ними „ничего подозрительнаго и противнаго не знает“. В противнім случаю міг Шаховскій заіменувати на їх місце иньших. Особливо поручено йому наглядати Росиян, членів генерального суду, чи вони „достойни, ибо надобно такихъ людей въ томъ судѣ имѣть, которые-бъ были правдивы, и къ взяткамъ не лакомы, и не было-бъ отъ нихъ народу озлобленія, и дабы оный малороссійскій народъ правосудіємъ тѣхъ великороссійскихъ судей былъ доволенъ и приобыкалъ къ великороссійскому правленію“. „Вамъ-же... предостерегать того, чтобъ какой шатости въ малороссійскомъ народѣ подъ нынѣшній часъ не произошло и смотрѣть того прилежно“, в таким разі „поступать по силѣ инструкции и отправленныхъ недавно нашихъ указовъ, толь найпаче, что Вы о нашемъ въ томъ намѣреніи и соизволеніи свѣдомы“. А що правительство не було певне, які можуть зайти на Україні обставини, а Шаховского будь-що-будь вязала дана йому інструкція, то задалегідь позволено йому відповідно до потреби інструкцію змінити. Окрім того наказував указ усунути дотеперішнього члена військового суду, смоленського шляхтича ротмістра Пассека, понеже ему въ судѣ войсковомъ быть весьма разсуждаемъ не за потребно“. Вкінці наказано всі ті розпорядження держати в найбільшій секреті. <sup>3)</sup>

1) Т. 108, ст. 22—23. 2) Т. 108, ст. 23. 3) Т. 108, ст. 24—25.

Все, що дотепер зроблено, здавало ся правительству ще за мало для того, аби „малоросійській народъ приобыкаль къ великоросійскому правленію“. Разом з попереднім указом воно видало вельми интересне припорученє Шаховскому, котре також вияснює усуненє Пассека з генерального суду. „Понеже Мы — говорило ся в указі — увѣдомились, что смоленская шляхта съ малоросійскими жителями въ свойство вступають и съ обохъ сторонъ сыновей женять и дочерей выдають, что, кажется, противно Нашему интересу, а за пристойнѣе и полезнѣе разсуждается, дабы оный малоросійській народъ имѣль своитя и въ свойство вступать съ Нашимъ великоросійскимъ народомъ. Того ради повелѣваемъ Вамъ, дабы Вы по Вашему искусству, секретно подъ рукою особово трудились малоросіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великоросійскими. И сіе содержать секретно“. <sup>1)</sup> Тимчасом заки Шаховский приїхав до Глухова, „малоросійська міністерська канцелярія“ одержала з Петербурга наказ переловити розісланих по Україні польських шпіонів, яких мало бути 11 люда і перевести строге слѣдство, чи ті шпіони не мали з Українцями яких зносин і „съ кѣмъ изъ малоросійскихъ жителей къ какому злему намѣренію согласія“. А коли би справді на кого впало підозрінє, то „о томъ слѣдствіе и розыскъ производить безъ всякаго упущенія“. <sup>2)</sup> Підозрівали загал в зносінах з польськими шпіонами, підозрівали те-ж Богу духа винні одиниці без найменьшої підстави лишень з тої розумної радії, що ану-ж припадково дасть ся що викрити. <sup>3)</sup> Так поступлено з Лизогубом, котрий вертав з польського походу, щоб зайняти місце члена управи. Насамперед перегляділи в Глухові його донесеня з театру війни до Апостола. Потім перевели на нїм ревізію в Ризі, через котру він переїздив і забрали у нього всі папери. <sup>4)</sup>

Шаховский приїхав до Глухова 1 марта. <sup>5)</sup> Він видно був незадоволений з такої „конституції“, яку правитель-

<sup>1)</sup> Т. 108, ст. 26.

<sup>2)</sup> Т. 108, ст. 32—33.

<sup>3)</sup> Правительство поручило кн. Шаховскому переглянути листи Лизогуба до Апостола лишень в тій цілі, що була заразом причиною, „не найдется-ли въ нихъ (листах) чего сумнительнаго“. Т. 108, ст. 117.

<sup>4)</sup> Т. 108, ст. 209, 238, 264, 320. <sup>5)</sup> Маркович, Записки, I, ст. 421.

ство надало Україні і подав свій проєкт запровадження „нового порядку“. Проєкту Шаховского нема в „Сборнику“, але зміст його поданий в відповіді правительства на нього. Шаховский передовсім пропонував, щоб управу на Україні віддати одному чоловікови, а не колегіяльній інституції, бо в таким разі в канцелярії можуть зайти великі труднощі і проволока в залагоджуваню справ. При тім покликував ся на те, що давніше один гетьман підписував всякі резолюції, що належали до компетенції гетьманського уряду. Другою річею, котрої дуже не бажав собі Шаховский, було допущене до управи української старшини. На його думку і так „старшина уже давно желаніе имѣла къ полученію правленія войсковою генеральной канцелярії, а когда нынѣ уже во оной присутствіе получаютъ, то впредь оныхъ отрѣшить уже не такъ удобно будетъ, какъ бы они къ тому дѣлу допущены не были“. <sup>1)</sup> Я не маю в можності тут рішити, на скільки Шаховский в тім своїм „проєкті“ був щирий; можна одначе догадувати ся, що він пропонуючи правительству поручене всеї власти на Україні одному чоловікови, нікого иншого не мав на думці, як лишень себе, а таке становище чейже було-б для нього не без певного значіння, а навіть і користи. А так треба було „вершити“ справи спільно з другими російськими офіцерами, а то і з козацькими старшинами.

Та ті, що виробили первісний проєкт, вєпіли його оборонити. 7 марта відбуло ся в Петербурзі знова „особое совѣщаніе“, на котрім положено, „что при нынѣшнихъ случаяхъ ко интересамъ Ея И. В-ва приличнѣе и полезнѣе... быть тому правленію до времени на такомъ основаніи, какъ въ вышеупомянутомъ Ея И. В-ва указѣ января 31 дня опредѣлено“. Дотично першої точки проєкту Шаховского зібрані заявили, що не признають за ним рації, бо коли справи будуть залагоджувані на спільних нарадах членів управи, то належить сподівати ся ще лучшого порядку і меншої проволоки, як то було перед тим. Що до участі козацької старшини в заряді, то по думці зібраних „отъ того, что нѣкоторые изъ малороссійскихъ въ томъ собраніи присутствовать стануть никакого предосужденія интересомъ Ея И. В-ва не признавается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станеть, но только три персоны, и тѣ три персоны однѣ никакой власти имѣть не будутъ, но должны съ великороссійскими вмѣстѣ

<sup>1)</sup> Т. 108, ст. 55—56.

засѣдять и дѣла отправлять“. Вкінці найважнійший аргумент : „сверхъ того, ежели съ самага начала всѣхъ малороссійськихъ отъ правленія вовсе и генерально отрѣшити и одному великороссійському все правленіе вручить, то-бъ оний малороссійскій народъ отъ того въ какоє сумнѣніе приведенъ не былъ, и иногда-б вѣщія какія затрудненія отъ того не произошли“. А дальше сказано: „По усмотрѣнію, какимъ порядкомъ, по сему основанію, дѣла тамо пойдуть, всегда въ Ея И. В-ва соизволеніи будетъ состоять сіе, на время учиненное, правленіе отмѣнити и другія такіа учрежденія учинити, какія по обстоятельствамъ для интересовъ Ея И. В-а за благо разсуждены будутъ“.<sup>1)</sup> Під тим підписались : Остерман, Черкаскій, кн. Дмитрій Голіцин, Ушаков і Шафіров.

Се рівнож цариця апробувала і таки того дня видано Шаховському указ такого самого змісту.<sup>2)</sup> На тім справа станула і сього питання вже більше не підношено. Шаховскій зібравши собі до помочи російських полковників Радіщева і Кишкіна, а з Українців визначених уже перед тим, крім Лизогуба, який ще не повернув був з Польщі, заняв ся справами України. Розуміє ся, що на Україні не знали про правдиві заміри правительства, котре голосило, що новоустановлений заряд лишень буде істнувати до вибору нового гетьмана, що має наступити колись. Шаховскій справді мав багато клопотів, мусів заняти ся висилкою козацьких військ до Польщі, а рівночасно слідити за „станиславцями“ і Орликом<sup>3)</sup>, про котрого побут в Крими доносив Неплюєв з Царгорода.<sup>4)</sup> Щоб йому дати більше часу на заряд Україною і слобідськими полками, увільнено його від команди над поблизькими тарнізонними і полевыми полками.<sup>5)</sup> В генеральний суд увійшли знова згаданий вже смоленський шляхтич Пассек на просьбу Шаховского, бригадир кн. Борятинскій на місце Арсенєва<sup>6)</sup> (давнійшого віцепрезидента мал. кол.) і Кишкін, з Українців Лизогуб, котрий з початку засідав також в генер. військовій канцелярії, та пізнійше чомусь його звідти усунено, дальше Михайло Забіла, а на місце хорого Мануйловича Шаховскій мав сам визначити кого зі старшини.<sup>7)</sup> Тут видно, що між генер. військ. канцелярією і судом роблено тепер уже замітну різницю, чого перед тим не було.

<sup>1)</sup> Т. 108, ст. 55—56.    <sup>2)</sup> Т. 108, 56—57.    <sup>3)</sup> Т. 108, ст. 134.

<sup>4)</sup> Т. 108, ст. 150.    <sup>5)</sup> Т. 108, ст. 356.    <sup>6)</sup> Т. 108, ст. 366.

<sup>7)</sup> Т. 108, ст. 368.

Надано нову форму управи України; визначено членів тої управи — та як мав поводити ся голова українського правительства кн. Шаховский? Все те, що до тепер запроваджено, дотикало лише формальної сторони, а треба було надати якийсь тон тій українській політиці і витворювати потрібний правительству настрій. В тій власне цілі правительство російське виробило для Шаховского відповідну інструкцію 13 вересня 1734 р. В першій точці тої інструкції стара пісенька: Шаховскому наказувало ся остро пильнувати, щоби „въ дѣлахъ какъ главныхъ такъ и въ прочихъ какой противности не было, и народъ къ тому побуждаемъ отъ кого не былъ, и иныхъ тѣмъ подобныхъ дѣлъ, и развѣдывать того на крѣпко“. А коли-б хто зі старшини був підозрений в такій „противности“, брати його в арешт. „Усма тривать во всякихъ обхожденіяхъ, кто изъ старшинъ и изъ козаковъ къ Намъ и къ сторонѣ Нашей доброжелательны“ і тими обсаджувати опорожнені старшинські місця. Дальше слідує найважнійша часть інструкції: з часом і відповідним способом вмовляти в український народ, а головно в козаків, що цариця буде їх держати при даних привілеях; а коли би показало ся, що козаки терплять які кривди від старшини, то заступати ся за них, хоч би не було жадних жалоб. Коли хто з старшини буде представляти, що на Україні заведено великі податки, яких перед тим не збирано, то Шаховский мав публично заявляти, що ціль податків вяснена докладно в „рішительних пунктах“ даних гетьману. Іншим старшинам в чотири очи мав цілу вину що до тягарів податкових звалювати на гетьманів. Перед тим, мовляв, поки ще не було підскарбіїв<sup>1)</sup>, а збиране податків виключно було в руках гетьмана, діялись надужитя, бо з одних збирано за багато, з других зовсім нічого, відповідно до каприсів гетьмана. А що тепер запроваджено податки з промислів, то лишень на користь України і щоби цариця мала відомість, кілько з підданих є доходів, і що вони повинні се уважати за велику ласку, а не тягар. Стане хто Шахов-

<sup>1)</sup> На основі „рішительних пунктів“ заряд і стягане податків на Україні належав виключно до підскарбіїв, яких тоді рівночасно запроваджено, і вони мали складати справозданє перед правительством російським. Гетьман, до якого перед тим належав заряд доходами, не мав тепер в тій справі жадної інгеренції. Підскарбіїв було двох: оден Українець, другий Великорос. За гетьманства Апостола підскарбіями були з Українців Андрій Маркович, а з Великоросів Іван Мякінін, іменованій 27 січня 1729 р. Т. 94, ст. 38.

скому говорити про другий тягар: удержуване російських полків, то він повинен був покликати ся на „пункти“ Хмельницького і на те, що ті полки боронять Україну від Татар і Поляків. До того на Україні тих полків розмірно до числа „дворів“ далеко менше, ніж в інших провінціях; а як коли в збираню провіанта були „какіе непорядки чинены, то не отъ кого другаго, токмо отъ единого гетмана то происходитъ могло“. Повинен був дальше Шаховский всіми способами вмовляти в нарід, „что какія въ бытность гетмановъ чинились партикулярнымъ домамъ обиды и разоренія, какъ въ отнятіи маетностей, такъ и въ награжденіи непорядочно... нынѣ намѣрене имѣемъ всѣхъ вѣрныхъ Нашихъ мало-російскаго народа, за службы и вѣрность ихъ милостію своею и награжденіемъ деревень не оставитъ“. Ся точка очевидно спеціально обчислена на старшину. Особливо пильно мав Шаховский слідити і недопускати до того, щоб старшина просила вибору гетьмана і не збирала таких чолобитень, як давнйше<sup>1)</sup> (очевидно по смерті Скоропадського).

Хоч українські справи переведено тепер у „вѣдомство“ сената, то Шаховському наказано в наведеній висше інструкції, а пізнійше указом з дня 17 грудня лишень про мало-важні справи доносити в сенат, натомісь про секретні справи писати просто до кабінета.<sup>2)</sup> При таких взаїмних пересилках між правительством і Шаховським так далеко посували обережність, що уживали цифрового алфавету.<sup>3)</sup>

Шаховский, зіставши правителем України, передовсім постарав ся дібрати відповідних людей собі до помочи, звісно Росіян. На се вказує прим. його просьба до правительства, аби до глухівського гарнізону визначено гідних і здібних офіцерів, котрих би він міг уживати до переведеня ріжних слідств і спорів, які між народом повстають, бо по його словам народ волить російських офіцерів при таких справах, ніж своїх старшин. На такі комісії не годили ся зовсім дотеперішні офіцери, по більшій части старі і нездатні.<sup>4)</sup> Про дальшу його діяльність на Україні в 1734 і 1735 рр. в напрямі інтенцій правительства не можна на основі даних матеріалів нічого важнішого сказати, тим більше, що він тої діяльності не мав часу розвинути, будучи

1) Т. 108. ст. 369—371. 2) Т. 108, ст. 471. 3) Т. 108, ст. 72.

4) Т. 108, ст. 340,

занятий урядженем військових магазинів на Україні супроти війни з Турками і висилкою козацьких військ в різні сторони.<sup>1)</sup>

З випадкових звісток можемо судити про положене козаків підчас тих походів. Положене те в кождім разі було не до позавидування, бо не тільки козаки сповняли всякі підрядні роботи при армії, але попадали звичайно в крайну нужду. В 1734 р. доносив рижський віцегубернатор до кабінета, що відділ козаків з 200 люда з висланого ще попереднього року козацького війська до Польщі, приділений до рижської команди, ось як виглядає: „они наги и босы и не токмо обуви, но и соли купить за что не имѣють... а до того и лошадей не имѣють“. Вправді їм призначено платню, але вони одначе її не дістали по тій причині, що гроший не було.<sup>2)</sup> В 1735 р. генерал Вайсбах доносив, що вислані під його команду козаки „самые неимущие, у которыхъ не только ружья, но и сѣдель нѣтъ, къ тому между ними изъ ребятъ немало“.<sup>3)</sup> Не що иншого, як нужда і лихе поведене з козаками були причиною, що, як доносив Мініх з Цариченки 30 жовтня 1735, при повороті російської армії з кримського походу 10.526 козаків і 104 старшин „самовільно“ полишило армію, утікаючи на Україну. Правительство наказало Шаховському перевести в тій справі строге слідство<sup>4)</sup>, але як закінчилась ся історія, не знаємо. Тягар війни, провадженої в тім часі з Турцією, спав головно на українську людність, так з властивої України, як і слобідських полків. Поминаючи вже се, що всі воєнні операції Мініха відбували ся на українській території, людність мусіла ще достарчати провіянта для військ, давати козацькі полки, а крім сього будувати укріплення на т. зв. „українській лінії“ від Дніпра аж до Дону.

Правительство, зайняте війною, не мало часу подумати над зміною форми управи на Україні, тож все поки що остало ся по давньому. З Петербурга неустанно лише посилено укази кн. Шаховському про приготовлене провіянта для армії, висилку коний і людей на „лінійні“ роботи.<sup>5)</sup> Шаховский, розуміє ся, стягав провіант, а рівночасно жалував ся, що те само роблять инші російські команданти, котрі над припис беруть від людей усе

1) Т. 108, ст. 133. Т. 111, ст. 310.

2) Т. 108, ст. 333.

3) Т. 111, ст. 310.

4) Т. 111, ст. 496.

5) Т. 114, ст. 3.

те, чого їм треба, не платячи пошкодованим нічого<sup>1)</sup>, а за підводи те-ж не платять. Правительство, розуміє ся, видало проти сього заборону, але можна сумнівати ся, чи вона зарадила лихови. Далеко більші домаганя ставив Шаховському фельдмаршал Мініх. До земляних робіт на українській лінії зажадав не менше, тільки 53.623 робітників в Україні, слобідських полків і вороніжської губернії.<sup>2)</sup> Правительство само признало вислане такого числа людей без загальної руйни прямо неможливим і Мініхови відмовлено.<sup>3)</sup> Вислано лишень 15.000 українських робітників для будови земляних редут і насипів від набігів татарських, а для забезпечення тих робітників від Татар поручено Шаховському вислати відповідне число козацького війська.<sup>4)</sup> На таких висилках провіянта для армії і людей на роботу зійшов 1736 рік. Серед того помер кн. Шаховский, а на його місце назначено казанського губернатора генерала Румянцева<sup>5)</sup>, що прибув на Україну з кінцем 1736 року. До його приїзду правив Україною московський губернатор кн. Борятинский.<sup>6)</sup>

Серед таких обставин низші верстви української людности, а головно козакі з'убожили. Вже в 1735 р. правительство кілька разів робило докори Шаховському, що він вправляє в похід козаків без зброї й одіжи і на лихих конях, а чого доброго, то зовсім без коний. В 1736 р. правительство було спонукане вислати майора івардії Шіпова з секретним порученєм на Україну, щоб він побіч иньших справ прослідив також, „въ какомъ числѣ людей малороссійскіе и слободскіе полки до 1709 года, а въ какомъ числѣ нынѣ находятся“ і „отчего то учинилось, что нынѣ толь мало лошадей и прочаго скота между ними находится“.<sup>7)</sup> На жаль, з „бумагъ“ не видно, яку відповідь на сі пункти подав Шіпов правительству.

В дальшій (1737) році війна з Турцією тягла ся дальше. Мініх жадав що раз дальших висилок козаків то до армії, то для оборони границь від татарських набігів. І так уже на самім початку 1737 року (4 січня) правительство післало указ кн. Борятинському (що таки зістав правителем України на місце Румянцева), щоб він вислав 15.000 українських і слобідських козаків.<sup>8)</sup> Новим указом з дня 23

1) Т. 114, ст. 29.

2) Т. 114, ст. 128.

3) Т. 114, ст. 143.

4) Т. 114, ст. 227.

5) Т. 114, ст. 272.

6) Т. 114, ст. 313.

7) Т. 114, ст. 236.

8) Т. 117, ст. 4.



єїчня наказано той відділ козаків розділити так, щоб Мініху вислати 9.000, а фельдмаршалови Лассі, який ладився до походу на Крим, 6.000 козаків.<sup>1)</sup> Козацькі полки вислано до армій, а тимчасом Татари нападали на полудневі границі, рабуючи, що попало.<sup>2)</sup> Проте правительство було змушене слідом за сим видати нове розпоряджене, щоби „когда армія для произведенія... операцій чрезъ границы выступить, то для прикрытія и защищенія оныхъ (границъ), какъ изъ остаточныхъ въ домахъ за отправленіемъ въ походъ малороссійскихъ и слободскихъ козаковъ, такъ и изъ всѣхъ частныхъ и помѣщичьихъ маестностей и слободъ, не выключая никого прежде въ казацкой службѣ бывшихъ, такожде изъ другихъ тѣхъ частныхъ слободъ и деревень обывателей, добрыхъ и вооруженныхъ сколько потребно, собрать и неотмѣнно на границы и линію выслать“.<sup>3)</sup> Особливо остро поручалося Боротінському прикласти сей указ до приватних маестностей, „не обходя никакихъ, ни Нашихъ собственныхъ, ниже какихъ прочихъ слободъ или деревень, чьи бы и какого званія не были“.<sup>4)</sup> Але стилізація сього указу що до категорій людей, які мали бути вислані, досить неясна. Виходило би, що на границю і на лінію мав вислати Боротінський тих козаків, які ще зісталися доси дома, а крім сього також значне число посполитих, на що вказував би другий уривок з наведеного указу. Незабаром потім (12 марта) майор Шіпов доносив правительству, що за наказом Мініха зарядив вибрати на Україні і слобідських полках 50.000 люда козаків і селян, аби вислати їх на границі і до лінійних робіт.<sup>5)</sup> Коли до сього додати, що українська людність мусіла давати підводи для перевозення провіанта і военных припасів для армат і т. и., то тоді зможемо уявити собі положенє української людности в тім часі. Такі масові висилки робучого люда на лінійні роботи і то як раз з початком весни не могли не скінчити ся загальною руїною краю.

Правительство само небавом захопило ся, чи може навіть одержало в тій справі які донесеня, досить, що 2 цвітня післало кн. Боротінському указ, в котрім між иньшим говорило ся: „Понеже всемѣрно потребно, чтобъ въ тамошнихъ (українських) краяхъ пашня и довольное посѣяніе хлѣба отнюдь не остановлено, но надлежащимъ образомъ и порядкомъ исправлено

1) Т. 117, ст. 37.

2) Т. 117, ст. 71.

3) Т. 147, ст. 79.

4) Тамже.

5) Т. 117, ст. 141.

было, якоже въ томъ натуральнымъ образомъ найглавнѣйшая нужда состоитъ, того ради надлежитъ всеконечно, о томъ зрѣлое и прилежное разсужденіе имѣть, чтобъ для такого необходимо потребнаго и нужнаго дѣла надлежащее число обывателей въ домахъ остаться и пашню исправлять могли“. <sup>1)</sup> При тѣмъ правительство поручило Борятинскому, щобъ він із Шіповим поміркував над тим, чи не можна би з тих 50.000 робітників і вже перед тим на ріжні роботи висланих людей „пристойное число убавить“, а вислати лише таке число, без якого в жаднім разі годі обійти ся. Тут правительство само мабуть відчуло своє невластиве становище — з одного боку своїми висилками позбавляючи рілю тільки робучих рук, а з другого поручаючи Борятинскому старати ся, щоб та ріля була належно оброблена. Проте додає добродушно: „Вы сами признать можете, коль необходимо нужно и потребно есть, чтобъ земля отнюдь безъ пашни оставлена не была, и что оное первое основаніе всего прочаго есть; и для того сей пунктъ вамъ найкрѣпчайше рекомендуется“. <sup>2)</sup>

Не менш інтересний дальший уступ сего указа: „И всеконечно о томъ также, чтобъ тамошніе обыватели не разбѣжались крайнѣйшіе попеченіе имѣть и всякіе по тамошнимъ обстоятельствамъ и состояніямъ наилучше возможные способы и средства изыскать и употреблять надлежитъ“. <sup>3)</sup> Щоби справді „обывателі“ не розбігли ся, згодило ся правительство на пропозицію Борятинского, „чтобъ для лучшаго тамошняго народа къ необходимо нужнымъ нынѣ исправленіямъ поощренія о томъ, что по окончаніи войны оной за нынѣшніе отчасти небезтягостные на нихъ положенные труды высочайшею Нашею милостию награждены и всякія имъ облегченія показаны будутъ, въ тамошнихъ полкахъ къ лучшему ихъ обнадеживанію надлежащимъ образомъ опубликовано было“. <sup>4)</sup> Те саме меньше більше

<sup>1)</sup> Т. 117. ст. 192.      <sup>2)</sup> Тамже.

<sup>3)</sup> Тамже. Отсе припоручене кн. Борятинскому можна собі вяснити лишень в той спосіб, що людиність в наслідок тих невиносимих обставин мусіла громадно переселяювати ся деінде, мабуть на правий бік Дніпра. Впрочім перехід населеня з лівого на правий бік Дніпра розпочав ся кілька лѣт перед тим, як доношено правительству в 1734 р. „А по ту сторону Кіева между Днѣпромъ и Днѣстромъ противъ Малой Россіи, всѣ мѣста и слободы прежнихъ жителей занустьѣли было, а съ нѣскольکو лѣтъ тому изъ Малой Россіи такъ много народу туда ушло, что оныя мѣста и слободы всѣ поселены въ польской державѣ російскими перебѣжчики, которыхъ тамъ многое-жъ число. Т. 108, ст. 286.

<sup>4)</sup> Т. 117, ст. 193.

повторило правительство в указі кн. Борятинському 19 цвітня, коли на накази кабінета, що наглив його до скорої висилки провіянта, робив представлення правительству, що людність дуже обтяжена підводами і т. и.<sup>1)</sup> Правительство в відповідь на ті його представлення виткнуло йому те, що він пропустив дуже догідну пору до таких висилок — зиму, через те доставка провіантів стала тепер для людности в двох тяжшою. Тепер, по думці правительства, не зістало більш нічого, як лиш „всякими приличними способами и увѣщаніями, и обнадеживаніями тамошній народъ... пріохочевать и къ ревности побуждать, представляя имъ государственную и собственную въ томъ обходящуюся нужду и вѣчное благополучіе и безопасность, и что ежели вѣрнымъ ихъ радѣніемъ и вспоможеніемъ нынѣшная кампанія счастливый успѣхъ имѣеть, то мочно на Бога надѣється, что всѣ тѣ тягости вдругъ минуются и они... за понесенныя нынѣшныя тягости другимъ образомъ всякою милостію отъ Насъ дѣйствительно и всеконечно награждены будутъ“.<sup>2)</sup>

Всі ті гарні слова на ніщо не здали ся; на Україні запанувала нужда; хліба не посіяно, бо не було кому і чим. „Изъ полученнаго отъ Нашего ген.-фельдмаршала гр. ф. Миниха доношенія — писали кабінет-міністри 26 цвітня кн. Борятинському — Мы съ великимъ неудовольстіемъ и прискорбіемъ усмотреть принуждены были, коимъ образомъ хлѣбное сѣяніе въ Малой Россіи весьма запущено, и по тому тракту, гдѣ оный генераль-фельдмаршаль ѣхаль, озимаго хлѣба нигде не высѣяно“.<sup>3)</sup> Міністри висказавши дальше надію, що не на всій Україні так запущено поле, як при згаданім тракті, поручили кн. Борятинському постарати ся конечно, щоб хоча ярину посіяно, а при тім видати заборону гнати горівку „при такомъ нынѣ являющемся и изъ того впредь вящше опасаемомъ недостаткѣ въ хлѣбѣ“.<sup>4)</sup> Рівночасно з тим наказувало правительство Борятинському купувати як найбільше збіжа, але потайки, через посередників, бо мовляв, як довідають ся продавці, для кого має іти збіже, то зараз ціну підвисшать.<sup>5)</sup> Щоб одначе прийти убогій людности при посіві хліба в поміч, велів Борятинський тим, що не мають збіжа, за порукою позичати<sup>6)</sup> (тільки не знати, хто се мав робити?), а правительство з свого боку додало, „чтобъ, ежели кто изъ обывателей своихъ лошадей и воловъ не имѣеть, опредѣленіе

<sup>1)</sup> Т. 117, ст. 226.

<sup>2)</sup> Т. 117, ст. 227.

<sup>3)</sup> Т. 117, ст. 225.

<sup>4)</sup> Тамже, ст. 256.

<sup>5)</sup> Т. 117, ст. 260.

<sup>6)</sup> Т. 117, ст. 312.

учинить (себто Борятинський), щобъ такихъ скуднихъ людей для вспаханія землі, сусѣди ихъ лошадьми или волами на то одно время ссужали“.<sup>1)</sup> Се був справді добрий спосіб, але хто мав за те тих сусідів винагородити?

По здобутю Мініхом Очакова наступили нові висилки Українців до робіт при укріпленю сеї місцевости.<sup>2)</sup> Коли до сього додати, що заборонено вивіз з України волів на продаж (що зрештою правительство уже вперед взяло в свої руки), збіжа і горівки, то будем мати докладний образ економічного стану України підчас тої російсько-турецької війни.

Материял, який я отсе подав, обіймає значний протяг часу, бо майже десять літ (від 1726 до 1737, виключаючи час між знесенем В. Т. Сов. заведенем „Кабинета“). В таким значнім протягу часу обставини змінюють ся, а тим самим змінюють ся напрями і погляди на дані справи. Так воно було і в відносинах України до Росії, в якій теж за той час не було безріжних перемін, от хочби в особах володарів, що знова в авторитарній державі дуже багато впливають на устрій держави, її політику і т. д. В характері Московської а потім Російської держави, як звісно, дуже сильно була замаркована ідея централізму, чому, розуміє ся, йшло в супереч автономічне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною територією для розвою Російської держави, головнo-ж при кінци XVII в., коли вона старала ся на всі боки пробити собі „віконця“, отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значіну України була також в такій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича помогла Петрови Великому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила тому таки Петрови нещасливий прутський договір і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Турцією. Ненастанна перспектива війни з Турцією надала Україні як території ще більшу вагу, значить правительство мусіло з Україною і з її симпатією чи антипатією числити ся. Розглянений нами материял власне наглядно показує нам страх російського правительства перед евентуальними сепаратистичними змаганнями України, вагане і непевність, з якою дивила ся централістична Російська держава на автономію України. Той острах і вагане правитель-

<sup>1)</sup> Т. 117, ст. 327.

<sup>2)</sup> Т. 117, ст. 483 і др.

ства характеризують його політику дотно Українці цілий сей час, так що правительство ніколи не важило ся проголосити знесенє гетьманства, котре було знаком української окремішности від Росії.

Та українська автономія, чи радше витворений в ній устрій суспільний, мала сама свою слабу сторону — суперечність княсових інтересів козацької старшини і низших верств суспільства. О сю суперечність розбив ся плян Мазепи відірвати Україну від Москви, через те рівнож упав Полуботок кільканадцять лїт пізнійше, і инакше при тодішних обставинах не могло бути. Полуботок прим. видаючи звїсний універсал, що грозив репресалїями підданам, які по смерти Скоропадського бунтували ся проти державців<sup>1)</sup> (звичайне явище по смерти кожного гетьмана), робив се в угоду старшині, щоби прихилити її до своїх замислів, та за те наражував ся ширшим верствам народа, без котрого знов жадна акція не могла удати ся. Треба признати, що ту слабу сторону української автономії влучно підхопило російське правительство і вмїло її в згаданих двох випадках належно використати, виступаючи в дуже принадній ролї заступника покривджених мас перед насильствами і визисками старшини.

З приводу саме тих двох випадків російський історик говорить, що моральна перевага показала ся по сторонї тісної сполуки з Росією, а Петро Великий, ділаючи в користь більшости народа, в обох разях виграв справу.<sup>2)</sup> Одначе Толстой підчас дискусії над українськими справами в В. Т. Сов. 23 лютого 1726 говорячи, що Петро Великий „дабы Малую Росію къ рукамъ прибрать“, не допустив до вибору гетьмана і відібрав власть у старшини „и чрезъ тотъ способъ полковники и старшина съ подданными пришли уже въ немалую ссору“ — зовсім инакше освїтлює ту справу, а заразом показує ключ політики Петра до України. Засада, як бачимо, знана і нераз практикована: *divide et impera*. Та ужитя того способу в тих разях, коли автономічні чи навіть сепаратистичні змаганя Українців починали яку акцію, зовсім не вистарчало, треба було приєднати Україну для тісної сполуки з цілою імперією, для зреченя тої окремішности, яка поки-що все таки існувала, і ось тут треба було показати ту моральну перевагу суспільного ладу Росії над Україною. Російське правительство, щоб діпняти сеї цілі, грало ролю

1) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 831.

2) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 832.

оборонця простого народа перед його старшиною, проте де лише могло, становило своїх людей на старшинських місцях<sup>1)</sup>, а по смерті Скоропадського навіть цілий заряд України поручило усталеній на те Малоросійській колегії, зложеній, як звісно, з Великоросів, а всякій опір проти сього безпощадно здавило. Такий власне метод характеристичний для російської політики в 20 рр. XVIII в. Та не минуло багато часу, як на російських офіцирів, українських полковників-Москалів, ба що більше — на саму малоросійську колегію, котра мала пильнувати, щоб народови не діяла ся кривда, посипали ся численні жалоби від того народа на „обиды, разоренія и взятки бывшего той коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлъ“<sup>2)</sup>, навіть на міністра „для государевыхъ дѣлъ при гетманѣ“ Наумова.<sup>3)</sup> Як типовий оказ такого іменованого правительством полковника-Москаля наведу тут стародубського полковника Пашкова, котрого поведене супроти людности було ширше обговорюване в В. Т. Сов. З доклада кол. ин. дѣлъ в його справі видно ось що: В 1722 р. стародубські полчане подали Петрови Великому просьбу, щоб на місце помершого їх полковника Журавки іменував у них полковником кого з Великоросів, котрий би їх так не кривдив, як їх таки родимці. Петро, розуміє ся, їх просьбу вдоволив і на другий рік (1723) післав там майора Кокоскіна, давши йому інструкцію, щоб він: 1) не відбирав у полчан ґрунтів ані потягав їх до робіт, як

<sup>1)</sup> В тих часах, про котрі я отсе говорю, були обсажені Великоросами (звичайно офіцерами) отєї полковничі уряди: Стародуб (перед тим же Іван Кокоскін 1723—4, потім Ілія Пашков 1724—7, Александр Дуров 1730—4, Афанасій Радіщев 1734—41), Ніжин (Петро Петрович Толстой 1719—27, Іван Хрущов 1727—42), Чернігів (Богданов 1723—35). Я вже не згадую про иньші уряди, обсажені коли не Москалями, то креатурами російського правительства, Українцями, а то й ріжними авантюристами з чужинців, як прим. брати Милорадовичі, гадяцькі полковники.

<sup>2)</sup> В одній з таких справ що до надужить малоросс. кол. було навіть заряджене слідство. В протоколі В. Т. Сов. з дня 21 серпня 1728 р. написано: „Его имп. Вел. указалъ черкешенина Никифора Бруевича отослать въ Иностранную коллегію и что онъ объявляетъ себѣ обиды и разоренія отъ Малоросійской коллегіи, такожъ и во взяткахъ на бывшего той коллегіи президента и членовъ и на прочихъ, бывшихъ тамо у дѣлъ, такожъ какія и до него касались дѣла въ Малоросійской коллегіи, и о томъ изслѣдовать и рѣшеніе учинить въ той коллегіи“.

Т. 84, ст. 428. Як скінчило ся се слідство не знати. <sup>3)</sup> Т. 79, ст. 337.

се робили попередні полковники, ані теж не перетягав козаків в підданство, 2) був „праведним, нелицемірним і безволокитним суддею“, а не як попередні полковники і 3) не був гордий а поступав з полчанами „ласкаво и снисходительно“. Все те було йому наказане під загрозою смертної кари.<sup>1)</sup> Зміст тої інструкції подано теж полчанам в осібній грамоті. В 1725 р. Кокошкін з причини слабости уступив з полковництва, а його місце заняв підполковник Пашков з тою самою інструкцією. Коли на Україні настав гетьманом Апостол, на Пашкова поси-пала ся маса жалоб від полчан і просьба, „чтобъ ему (Пашкову) въ Стародубѣ не быть“. Кол. ин. дѣль подала В. Т. Сов. ось такий реєстр стверджених вже провин Пашкова: 1) „что на заставы стоящимъ офицерамъ давалъ интрукціи о сборѣ на себя съ проѣзжающихъ купецкихъ людей съ пароконнаго воза по 20, а съ единоконнаго по 16 коп., а съ иныхъ и меньше; 2) одинъ москвитянинъ купя въ Стародубѣ нѣсколько куфъ вина, отѣхаль, а оставилъ при томъ винѣ солдата, который солдатъ умеръ, а онъ, Пашковъ, по смерти того солдата то вино и пожитки, описавъ, взялъ прежде на ратушу, а изъ ратуши вино взялъ къ себѣ. На негожъ, Пашкова, есть челобитье стародубскихъ полчанъ о неправыхъ судехъ и отъ тѣхъ судовъ во взяткахъ, и отъемѣ мельницъ, грунтовъ, въ чемъ онъ и допрашиванъ, для того, что тѣхъ челобитниковъ здѣсь нѣтъ, и можетъ быть, что за скудостію и не пойдуть“. <sup>2)</sup> Як скінчилась ся справа, не знати, хоча-б було цікаво, о скільки загрози при указах сиравді були виконувані.<sup>3)</sup> Ось як виглядала та моральна перевага Росії, в її діячах, над Україною.

---

1) Т. 94, ст. 26.

2) Т. 94, ст. 24.

3) Ще рік перед справою Пашкова, в 1728, заряджено такеж слідство проти генералітета „українського корпуса“: проти ген. Вайсбаха, ген.-пор. Роппа і ген.-майора Дугляса. На підставі донесеня Апостола і Наумова зладила кол. ин. дѣль ось який реєстр насильств поповнених згаданими генералами: „Гетманъ Апостоль да тайн. сов. Наумовъ, объявляя жалобы малорос. обывателей на генералитеть, а именно (вчисляє генералів), во взятѣ на себя подводъ, ремесленниковъ, рыбаковъ, сторожей, работниковъ, въ отнятіи сѣнокосовъ, въ поселеніи на чужихъ земляхъ слободъ и о увольненіи тѣхъ отъ квартиръ, во взятѣ себѣ квартиръ не по указу и безъ отвода, и излишнихъ раціоновъ и порціоновъ, и на кухни не указныхъ събственныхъ и питейныхъ припасовъ, и въ бою тамошнихъ жителей, и иныхъ разныхъ чинимыхъ тягостяхъ и обидахъ“. В дочученім до сього обжалованя екстракті з донесень гетьмана і Наумова наведено цілу

Коли вже мова про російських урядників на Україні в тім часі, то варто занотувати отсе досить цікаве явище, що в заходах проти української автономії, чи в інших справах, а взагалі в тім пертю України до російської держави, одиниці на різних становищах далше йшли, ніж поодинокі колеїї, ті знова ніж сенат, і так аж до властивого правительства (В. Т. Сов., Кабинета), котре лише в малій часті приймало подавані проєкти, а то й зовсім відкидало. Вкажу тут прим. на проєкт малоросійської колеїї наложити податок на міщан за торги, на державців за перевозове, яке вони збирали на своїх мостах, за руди, гути і ловлю риб і т. д., з чого сенат апробував лишень податки з міщан за торги, відповідно до їх зарібку, а В. Т. Сов. всі ті податки відкинув.<sup>1)</sup> В 1727 р. воєнна колеїя від себе радила В. Т. Сов., щоб російські полки на Україні не держати по кватирах, а оселявати, як се діяло ся в Росії, на що рівнож правительство не згодило ся.<sup>2)</sup> По смерті Апостола, як я вже також згадував, кн. Шаховский радив правительству управу на Україні віддати одному чоловікови, а не колеїяльній інституції, козацьку старшину зовсім не допустити до власти, тимчасом правительство на те не згодило ся.

Не могла Росія заїмпонувати Україні своїми людьми, не могла теж заїмпонувати своїм устроєм суспільним, який ні трохи лучшого становища не обіцював низшим верствам людности, а тимчасом той спосіб приноровлюваня України до Росії вносив ще більше невдоволене. Людність була невдоволена з надмірного обтяження податками, бо її ні трохи лекше не стало, що старшина також податки платить. Старшина знова була невдоволена, що не вибрано гетьмана, нарушено права і привилеї і т. д. Росії оставала ся лишень чисто фізична перевага над Україною, а се вистарчало лишень тоді, коли російське правительство само по собі було сильне, а на зверх не було жадної небезпеки, в противнім разі справа української автономії і податкової

---

купу конкретно вчислених насильств, а власне що до побоїв, то за наказом Роппа прапорщик Міхнев полкового ніжинського комісаря (який видавав рації і норції) „билъ смертныиъ боеиъ и окровавилъ да племянникъ его (Роппа) прапорщикъ Виттикъ билъ войта плетью; тогожь полка (прилуцького) при судѣ билъ полковаго обознаго и голову проломалъ до руды“. Той самий Ропп збеществив ніж. полк. Хрущова і держав його 3 дни під арештом. Т. 79, ст. 254—255. Справа ся не мала жадних лихих наслідків для обжалованих.

<sup>1)</sup> Т. 55, ст. 325—6,

<sup>2)</sup> Т. 69, ст. 4.



полекші силою фактів виринала і домагала ся заспокоєня. Тим пояснюють ся кроки правительства за Катерини I з початком 1726 р. Тут мушу зазначити, що проєкт В. Т. Сов. дотично привернення Україні автономії був найширший і найповніший, як коли небудь пізнійше, хоч, розуміє ся, ніколи не був у цілости переведений. Третьої точки тої програми, самоуправи в судах, ніколи вже Україна не одержала. На разі-ж увесь той проєкт з виключенем часового знесеня податків не ввійшов тоді в жите, бо зникли ті обставини, які його викликали: становище Катерини I зміцнило ся, а гроза війни з Турками теж минула.

Інтересним явищем було привернене гетьманства на Україні в 1727 р., бо-ж тих причин, які піднесли сю справу в попереднім році, тут зовсім не було. На російський престол вступив Петро II, котрого права до панованя ніхто не міг перечити, як се можна було робити з Катериною I, значить правительство його було сильне, війни з Турками теж тоді не сподівали ся. Загально прийнятий погляд, мов би привернене гетьманства було наслідком реакції проти напряду петрівських реформ і доброї волі правительства держати Україну „по пунктам“ Хмельницького, не має за собою найменшої рації. По перше не могло тут бути жадної реакції проти української політики Петра Великого, бо-ж він зовсім не ішов тут в супереч традиції московської держави, а тільки далеко безогляднійше переводив ідею централізму. Що до другого перечить тій добрій волі правительства поступоване того таки правительства і підчас проголошувань даних та блискучих на позір розпоряджень *in gratiam* України і за цілий час панованя Петра II. Правительство, обіцяючи держати ся „пунктів“ Хмельницького, заравом іменувало без вибору старшин, і то не тільки Українців<sup>1)</sup>, але також Росіян<sup>2)</sup>, очевидно не маючи найменшої охоти лишати Українцям старшинських місць, які вже займали перед тим Росіяне, а се прецінь зовсім не було по „пунктам“. Привернене гетьманства в тій формі, як се було зроблено, можна би навіть уважати за акт великої політичної хитрости правительства.<sup>3)</sup>

1) Т. 63, ст. 532.

2) Т. 63, ст. 652.

3) Доказів на се, бо-дай у сім матеріялі, нема, але таку гадку може насунути особа Апостола, якого правительство вивначило на гетьмана. Апостол, чоловік слабої енергії, який ніколи не вступив зайняти якогось становища супроти російських претенсій на Україні і вів себе зовсім не по гетьманськи, удаючи ся до правительства з кожною

Нічого так не зашкодило українській автономії, як отсе нездарне звиш шестилітнє гетьманованє Данила Апостола. Впровадженє до українського тепер. суду половини членів Москалів і позбавленє гетьмана всякого престіжу через доданє йому рівнорядного з ним чинника в справах цивільних — резидента, а в військових підданє його командантови російських військ на Україні, те все розвіяло значінє гетьмана на Україні, а розуміє ся і в Росії.

Рівнож не зовсім основними видають ся мені причини того кроку російського правительства, які подає Соловйов<sup>1)</sup>: загальнє змаганє по смерти Петра В. до простійшої, не колегіяльної управи, котра потребувала менше гроший і людий; ми прецінь знаємо, що колегія не приспоряла жадних страт правительству, хиба лише зиски. Дальше — старанє правительства приєднати Україну на випадок війни з Турцією і щоб рухи козацьких військ мали більше одностайности (суцільности), а вкінці жалоби на малоросійську колегію — се все теж по нашому не зовсім оправдано, бо всі ті причини ще сильнійше виступали в попереднім році (1726), а одначе гетьманства тоді не привернено. Що до суцільности рухів козацьких військ на випадок війни, то правительство вже від часу Самойловича майже ніколи з сього не користало, а тепер при його знаних підозрінях навряд чи віддало-б усі козацькі війська під одну команду.

Вкінці Соловйов дуже обережно висловлює здогад, що Меньшиков міг мати особисті причини до привернення гетьманства. На таке об'ясненє я вповні пишу ся, і се власне по моїй думці головна причина. На се вказує багато обставин. Передовсім Меньшиков жив у неладах з малоросійською колегією, котра кілька разів обкладала його українські маєтности податками, чого в жаднім разі не зробила би українська управа, бо взагалі Українці були знані з чемности для російських впливових вельмож, а сього досвідчив і сам Меньшиков. Гетьманом призначено Апостола, з котрим Меньшиков, особливо підчас його побуту в Петербурзі, жив у дуже тісних зносинах. Сю

---

найменьшою подробицею — такий чоловік, як кажу, міг лишень понижати гетьманство в очах правительства і стратив усяку повагу і значінє на Україні. В Петербурзі очевидно могли знати про таку слабість характеру Апостола і водячи ся такими самими мотивами, як Петро В. при виборі Скоропадського в гетьмани, форсували Апостола.

<sup>1)</sup> Історія Росії т. IV, ст. 1050.

близкість найліпше видко в часі упадку Меншикова. Коли його призначено на заслани, то він подав просьбу до В. Т. Сов., щоб позволено їхати з ним Апостоловому синові Петрови<sup>1)</sup>, який жив у його домі. Коли підчас опечатування паперів Меншикова запитано його секретаря Віста про якісь тайні інструкції, то він заявив, що про се хіба знає Апостол.<sup>2)</sup> Отже Меншиков, маючи на приміті такого відданого собі кандидата на гетьманство, розуміє ся, рішив допустити до вибору гетьмана (а тоді міг він се зробити сам), сподіваючи ся за те дяки не тільки в увільненню теперішних маєтностей, а і в наданку нових; жадоба маєтку була одною з пристрастей „свѣтлѣйшаго князя“ і значну ролю відгравала в його житю. На те вказувала-б теж і видана в 1727 р. заборона купувати Росіянам землю на Україні, щоб через те не ослаблювати його виняткового становища як українського державця.<sup>3)</sup> Сю заборону по його упадку знесено.

Могла тут заходити ще й ся обставина: російські вельможі, як Іоліцини, Довгорукі і т. и., ненавиділи Меншикова, уважаючи його за „вискочку“, який ними родовитими панами, верховодить. Коли власне зі вступленем на престол Петра II родова аристократія прийшла до значіння, то було дуже правдоподібним, що схоче з ним почислити ся. В такій боротьбі було-б Меншикову не без користи мати за собою Україну, вдячну йому за привернене автономії, а його клієнт-гетьман, розуміє ся, знав, кому головно належить ся дяка. Що прихильність і вплив українського гетьмана міг мати

1) Т. 69, ст. 275.

2) Т. 69, ст. 294.

3) Що правда, така постанова заняла була В. Т. Сов. ще за життя Катерини I 24 цвітня 1726 р., але се було вже по спорі Меншикова з малорос. кол. і хто зна, чи не під безпосереднім впливом тої справи. Для повноти подам тут і ще іншу причину, яка формально викликала згадану постанову 26 цвітня 1727: на підставі донесеня малорос. кол. ше з 13 вересня 1726 писав сенат до В. Т. Сов. ось що: „Въ тоє-де (малорос.) колегію малоросіяннѣхъ прилуцкой полковникъ Галаганъ доносилъ, что имѣющійся въ томъ полку на квартирѣ Олонецкого полку капитанъ Бершнякъ въ мѣстечкѣ Монастыршахъ, куна у многихъ нсполитыхъ тяглыхъ людей грунта и самыхъ продавцовъ завладѣлъ въ подданство, на что смотря и протчіе нсполитые люди намѣренны къ оному капитану итти въ подданство“. Т. 63, ст. 511. Все те одначе не ослаблює того, що я сказав про властиву причину заборони купувати Великоросам маєтності на Україні, бо належало би спитати, для чого не зроблено сього ще в 1726 р., коли донесла про те мал. кол., але аж по році майже?

чималу вагу для Меншикова, на се були докази з попередніх літ. Адже пару десятків ліг перед ним кн. Ромодановський удержував ся на своїм визначнім становищі головно завдяки підпертю Самойловича. На безпосередній вплив Меншикова в поверненню гетьманства вказує ще й ся обставина, що указ В. Т. Сов. в сій справі з 12 мая 1727 р. видано без попередних нарад, бо в протоколах не видно, щоб над тим в В. Т. Сов. дискутовано, як се було в попередньому році. В сполучі з тим стоїть теж усунене в тім таки часі ніжинського полковника Петра Толстого<sup>1)</sup>, сина Петра Андрієвича, ворога Меншикова. Очевидно Меншиков не бажав собі мати між українською старшиною неприхильних собі людей. Всі ті аргументи промовляють за тим, що поверненне гетьманства на Україні було ділом Меншикова. Хоча він кілька місяців пізнійше (8 вересня) упав<sup>2)</sup>, то видані ним розпорядження дотично України остали ся в силі, бо правительство очевидно не мало відваги їх знести. Україна дістала гетьмана.

Такий стан річий на Україні застало нове російське правительство, правительство Анни Іванівни. Приглянувши ся відносинам сього правительства до України, ми побачимо, що його українська політика була далеко основнійша і всестороннійше обдумана, ніж політика Петра Великого. Не тикаючи на разі, поки Апостол жив, розпоряджень попереднього правительства, уряд російський завдалегідь, як бачимо з наведених звісток, придумував, яким способом без галасу і шуму ввести нові порядки на Україні по смерті гетьмана, покликуючи до нарад над тим людей, що перебуваючи довший час на Україні, знали тамошні справи далеко ліпше, ніж петербургські бюрократи. До переведеня своїх плянів на Україні зміло се правительство добирати відповідних людей. Се не були якісь там на пів тамуші бригадири Велямінови та Арсенєви, що поводили ся в українській управі, як у московськім полку, та своїми грубими нормами розбуджували на Україні невдоволене та ненависть. Навпаки, се були такі люди, як Шаховський та Борятінський, з російських найвисших кругів, яким були відомі усї тайні заміри правительства дотично України і які уміли ті заміри відповідно вводити в жите. Але при всім тім правительство мало їх завсїди на оці і в даній хвилі здержувало їх змаганя, коли вони, по думці правительства, ішли за далеко.

<sup>1)</sup> Т. 63, ст. 515, 532.

<sup>2)</sup> Т. 69, ст. 270.

Якої-ж тактики хопило ся правительство по смерті Апостола, щоб перевести нову реформу управи на Україні? Першою чертою тої тактики була надзвичайна обережність у впровадженню змін, яким правительство старало ся ніколи не надавати марки новости. І так управа України, зложена з трьох українських старшин і стільки ж Великоросів, позірно не була нічим новим супроти такого-ж складу генерального військового суду ще при гетьмані. Те було запроваджене прецінь правительством ласкавого для української автономії Петра II, за що, розуміє ся, теперішнє правительство не відповідало. Що вся власть фактично була з початку в руках Шаховского, а опісля Борятинского, се так само не могло видавати ся чимсь незвичайним, бо-ж ті люди заступали гетьмана, який по обіцянкам правительства мав з часом бути вибраний. Не покидаючи зрештою способу Петра Вел. робити розділ між поодинокими класами української людности, а навіть роблячи його там, де його до тепер не було, — між старшиною та духовенством, правительство заразом пильнує, щоб по можности не огірчувати людей. Доказом сього може послужити ось який інцидент: з початком 1736 р. київський і чернігівський архієпископи і єпископ переяславський подали до правительства просьбу, щоб духовенству дозволено купувати у євїтських людей ірунта і щоб євїтські люди могли за помин своєї душі записувати духовенству нерухомі майна, що досі було заборонене, „ссылаясь о томъ на древнія правы, по которымъ малороссійській народъ судится“ і вказуючи, що ся заборона видана в „рїшительних пунктах“ Апостола, і „прежнія установленія и права нарушены“.¹) У відповідь на се правительство поручило Шаховскому „секретнѣйше стараться генеральную старшину и полковниковъ и прочихъ чиновниковъ склоняеть, дабы о неукрѣпленіи ихъ старшинскихъ и казацкихъ и всякаго рода чина грунтовъ и земель и прочихъ угодій въ монастыри и церкви а за духовныхъ особъ прислали прошеніе, по которому резолюцію къ ихъ удовольству получить могутъ“.²) А хоч правительство уважало, що покликунанє на давні права, а ще більше скарга на їх нарушунанє „весьма предосудительно есть“ з боку духовенства, то обмежило ся лишень на тім, що поручило Шаховскому „онимъ архієреямъ пристойнымъ образомъ выговоръ учинить, дабы впредь въ прошеніяхъ своихъ такихъ грубыхъ и предосудительныхъ

¹) Т. 114, ст. 84.

²) Тамже, ст. 85.

словъ отнюдь не включали“.<sup>1)</sup> Як бачимо, за таку „грубість“ і то у російського правительства кара дуже маленька. За те остре упімнене дістав Борятинський від правительства в 1737 р., коли він наказав арештувати чернігівського архієпископа Іляріона за його лайку в церкві з російським капітаном Кобялїним. „Намъ дѣло неприємно, — писали міністри від імени цариці Борятинському, — и къ великому Нашему удивленію касається, что вы онаго архієпископа безъ Нашего указа и не ожидая Нашу въ томъ дѣлѣ резолюцію, подъ такої крѣпкій карауль брать велѣли, не разсуждая, что изъ такихъ поступковъ всякія слѣдства произойти могутъ“.<sup>2)</sup>

Тому що правительство голосило прилюдно, що установлений по смерті Апостола заряд лишень тимчасовий, можна було сподівати ся, що старшина скорше чи пізнійше стане якомсь допоминати ся про вибір нового гетьмана, на що правительство було б змушене дати якусь відповідь. Правительство проте, наказавши Шаховському, щоб він всіми способами старав ся недопускати старшин до якої небудь маніфестації в тій справі і то навіть до чолобитень, само старало ся підчас того дискредитувати гетьманство в очах самої таки української людности. А се приходилось йому досить легко, бо гетьмановане Апостола само себе в значній мірі підірвало. З наведеної висше інструкції Шаховському з 13 вересня 1734 р. вже знаємо, як Шаховський мав виробити серед української людности відповідну опінію для гетьманської управи. Нездарність і самоволя гетьманів, мовляв, і тільки вони винні, що такі властиво незначні повинности, як плачене податків і удержуване російських полків, ставали ся такими незносними для людности. Вкінці делікатна інсинуація, що при гетьманах діяли ся „обиды и разоренія партикулярнымъ домамъ“ і що не кождий був винагороджуваний в міру своїх заслуг, се, як я казав, обчислене було спеціально на старшину. Звісна річ, що гетьмани нераз переслідували неприхильні собі старшинські роди, ось як прим. Апостол через ціле майже своє гетьмановане вів боротьбу з Настасею Скоропадською та з Марковичами. Се тільки що до самого гетьманського правління. Що-ж до України, то віддане її в заряд разом зі слобідськими полками одному правителеви, що стало ся зараз по смерті гетьмана, мало по моїй думці так само на меті підірване її значіння, як окремішньої державної одиниці. Се був значний крок наперед в змаганю правительства до зрівняня України з рештою Російської імперії.

<sup>1)</sup> Тамже.

<sup>2)</sup> Т. 117, ст. 676.

Не менш винахідливим показало ся правительство в способах привязуваня до себе і асимільованя до Великоросії української людности, головнo-ж висших її верств. Що до першого то правительтво, правда, цькувало низші верстви населеня на загал старшини, але одиницям старшинським робило всякі ґратифікації, лишаючи в одних і тих самих родах старшинські уряди, наділяючи їх землями і т. и. Що до асиміляції, то маю тут на думці звісний указ кн. Шаховському, склонювати Українців, щоби вступали у кровні звязи з Великоросами. Нарешті намагало ся правительство поводи затирати сліди давних „прав і привілеїв“ і привичаювати Україну до російських порядків, які непримітно вводило. Ілюстрацією послужить отсей інтересний факт: В другій половині 1737 р. доносив кн. Борятінский „кабінетови“, що він за ближе неозначену „противность“ київського маїстрата казав весь маїстрат арештувати. „А понеже миѣ разсудилось, — говорить дальше Борятінский, — у нихъ всѣ данныя имъ привилегіи прежнихъ монарховъ, яко то Великихъ Государей и Ихъ И. Въ како прежнихъ, тако и нынѣ счастливо... владычествующей Ея И. В ва... и монарховъ польскихъ отобрать... то тѣ данным имъ привилегіи и удержать можно, въ то разсужденіе, что когда оныя удержать ся, то по продолженію времени, могутъ оныя (привилегіи) у нихъ (Киян) изъ памяти выдти, то и ссылаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что“.<sup>1)</sup>

В тім самім році доносив Борятінский правительству, що дехто з Українців просить, щоби їм дозволено одного з синів держати для господарки, а иньші щоби ішли в державну службу. Як звісно, в Росії було обовязком кожного дворянина бути в державній службі, отже мабуть і на Україні силою обегавин почало входити те право в житє. На се донесене Борятінского правительство так відповіло: „такихъ малороссіянъ, которые намѣреніе имѣють о дѣтяхъ своихъ просить, надлежить вамъ къ тому ихъ приводить и наклонять искуснымъ порядкомъ, чтобъ они сами о томъ просили, и сіе содержатъ въ крайнѣйшемъ секретѣ, чтобъ они не дознались, что ихъ къ исполненію россійскихъ регуловъ и указовъ помалу привлекають, и не подать бы чрезъ то причины къ противному отъ нихъ толкованію“.<sup>2)</sup> Се поручене Борятінскому служить теж гарною ілюстрацією поступованя російського правительства в привичаюваню України до за-

<sup>1)</sup> Т. 117, ст. 600.

<sup>2)</sup> Т. 117, ст. 567.

гального російського державного устрою. Розуміє ся, повного розвою сього процесу привичаюваня не можна на підставі самого лише нашого матеріялу прослідити. Видко однак, що він поступав дуже успішно наперед, бо в журналах кабінета з того часу ніде не надibuемо звісток, що вказували-б на які небудь протести з боку Українців проти заведеного у них стану річий, а навіть домагань про вибір нового гетьмана. Україна поволі засипляла.

Тут мушу ще таки повернути до того будь що будь дивного становища яке займало російське правительство супроти України — становища, сказати-б неприродного. Характеристичне, що при всіх змаганнях правительства до інкорпорації України, себто щоби вона стала інтегральною частиною Російської імперії, правительство ніколи не поставило квестиї так, аби Україна з Росією могла мати спільний інтерес. Се показує ся найліпше в справах економічної натури. Отже тут правительство завсїди виступало в ролі експльоататора України, визискуючи її в чім і де лишень можна, а в заміну за се не даючи їй жадних економічних вигод, які могли-б впливати зі сполуки України з Росією. А прецінь се виходячи з тої точки, що Україна становить частину решти Росії, було-б корисне і для загально державного становища Росії. Тим часом правительство, котре стреміло до цілковитого знищення окремішности України з політичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже строго придержувало ся тої окремішности, обкладаючи високим цдом вивіз в Україні до Росії всяких продуктів, чи то промислу, чи сирових, як горівки тютюну, і т. и.<sup>1)</sup>, що розтягнуено навіть на слобідську Україну. яка не мала жадної окремішности. Правительство посувало той визиск так далеко, що старало ся захопити в свої руки вивіз волів за границю (найбільш до Шлеска, Іданська, а також до Королевця), що становив побіч горівки найбільше жерело доходів.<sup>2)</sup> „Понеже

<sup>1)</sup> На підставі указу з вересня 1727 р. при вивозі з України тютюну до Росії платила ся на границі „пошлина“ з пуда 20 коп., а з фунта грів. Так само мусли платити навіть ті, що їдучи з України до Росії мали при собі тютюну для власного ужитку. Т. 63, ст. 316—17.

<sup>2)</sup> В XVIII в. годівля волів на Україні в наслідок догідних обставин (стенів пасовиска і луги) вела ся на широку скалю. Прим. бувший конотопський сотник Андрій Кандиба в 1719 р. вислав на продаж до Іданська 300 штук волів, з продажі котрих по відтрученю подорожних видатків дістав 6.000 рублів. А. Лазаревскій, Описаніє Старой Малороссія, т. II., ст. 190.



Намъ извѣстно, — говорило ся в указї кн. Шаховскому в 17 мая 1735 року, — коимъ образомъ быками великій торгъ изъ Украины въ Бреславль прежде сего отправлялся, которые, покупая дешевою цѣною, съ немалою прибылью тамо продавались, а Намъ нынѣ въ тѣхъ краяхъ нужда въ деньгахъ состоитъ, того ради розсудили Мы за благо сей способъ употребить и для того повелѣваемъ вамъ въ Украинѣ купить такихъ быковъ до трехъ тысячъ или болѣе, какою дешевою цѣною возможно, и которые къ такой тамошней продажѣ способны, и оныя съ вѣрными добрыми купцами въ томъ торгѣ обыкновенными отправить надлежащимъ порядкомъ въ Шлезію и велѣтъ тамо продавать настоящею лучшею цѣною... Мы сію комиссію вамъ наилучше рекомендуемъ, ибо отъ того казнѣ Нашей можетъ произойти немалая польза.<sup>1)</sup> Таке саме порученє одержав ген. Вайсбах.<sup>2)</sup> Мініх прим., коли пропонував правительству закупно горівки на Україні для шинків при Ладожськїм каналї, то теж не поводив ся при тїм думкою підпираня тамошнього промислу, а робив се тому, що то було догідно і зисковно. „Въ прошлыхъ годахъ — писав він до В. Т. Сов. в 1727 р. — въ бытность мою при Ладожскомъ каналѣ, по указамъ высокоблагенныя памяти Его (Петра Вел.) и Ея (Катерини I) Императорскихъ Величествъ, для покупки на продажу при помянутомъ каналѣ вина, отъ того канала посылались въ малороссійскіе города оберъ-офицеры и то вино въ малороссійскихъ городахъ покупали дешевою цѣною, отъ котораго по продажѣ при каналѣ въ казнѣ Вашего Имп. Вел. учинена немалая прибыль... А понеже на продажу въ ладожскихъ кабакахъ вино присылается изъ Новгорода, которое въ покупкѣ противъ малороссійскаго дороже и хуже и такой прибыли отъ онаго, какъ отъ малороссійскаго, быть не можетъ“, для того Мініх просив о внасинованє йому 10.000 рубл. на закупно потрібної горівки на Україні, що В. Т. Сов. зробив.<sup>3)</sup> За те все звичайно плачено Україні підлою монетою. „Баронъ Остерманъ разсуждать и мнѣніе свое представитъ приказанъ, чтобъ мѣдныя деньги военной коллегіи посылать въ полки, которые обрѣтаться будутъ на Украинѣ, въ Сибири и на низу, такожъ и адмиралтейской коллегіи и въ прочемъ (sic!) коллегіямъ, которые въ тѣхъ мѣстахъ больше расходу имѣють, и о томъ дать тѣмъ коллегіямъ указъ секретно, а въ народъ публиковать о томъ недлажить, отъ того

<sup>1)</sup> Т. 111, ст. 173.<sup>3)</sup> Ibidem.<sup>4)</sup> Т. 69, ст. 825.<sup>5)</sup> Ibidem.

де можетъ быть польза, что въ здѣшнихъ мѣстахъ обращать ся будетъ монета серебрянная, а мѣдныя, въ отдаленныхъ вышеозначенныхъ мѣстахъ“.<sup>1)</sup> Як бачимо, тут Україну трактовано на рівні з Сибиром і надкаспійськими степами. І земля на Україні була для російського правительства диспозиційним фондом, з котрого воно щодро наділяло всякого рода людей, які йому були потрібні або в чім небудь прислужили ся, а які були потім для місцевої людности найбільшими гнобителями. Діставали тут маєтности російські маґнати<sup>2)</sup>, російські (фіцири<sup>3)</sup>, офіцери-Німці в російській службі, сербські та чорногорські заїди<sup>4)</sup>, які понаходили сюди в часі турецьких воєн Петра Вел. з Турцією. Дістав тут землю на оселене і з українських податків удержував платню сербський гусарський полк і т. и.<sup>6)</sup>

Так, як се тут робило російське правительство, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподівають ся при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу, визискують їх усяким можливим способом. Та тої засади тут не можна прикласти, бо коли приглянути ся знова заходам правительства, щоб Україну як найтіснійше получитьи з Росією, то вийде разяча суперечність. Не можна теж покласти сього на карб спеціально російської тактики, бо Росія не поступала так з иньшими підбитими краями, от хочби взяти надбалтійські провінції. Слідячи відносини російського правительства до України, відносимо вражінє, що поступованє правительства націхованє здержуваною злобою, а то просто й ненавистю до всього, що українське, — і так поступають лишень з тим, кого треба бояти ся, а толерують його, бо мусять толерувати. Взагалі, як кажу, відносини ті такі дивні, що тяжко найти для них де небудь анальоїю — хйба знов таки в Росії — в відносинах її — до Запорожської Січи. Чи жби се була ненависть російського „благоустройства“ до українського „самовольства“ та „непостоянства?“

<sup>1)</sup> Т. 63, ст. 64.

<sup>2)</sup> Меньшиков Почеп, Ямпіль і ин., по нім граф Головін. Т. 104, ст. 375. Кн Шаховский дістав в 1734 р. маєтности „на стіл“. Т. 108, ст. 354. <sup>3)</sup> Прим. глухівський командант Тургенев. Т. 104, ст. 10.

<sup>4)</sup> Звісний вже Гаврило Милорадович дістав Калужинці (в прилуцькім полку) і Нахайку (в ніжин.). Т. 63, ст. 592. Його брат Михайло був полковником гадяцьким, а в 1727 р. він сам дістав те полковництво. <sup>5)</sup> Т. 94, ст. 681. <sup>6)</sup> Т. 84, ст. 567.

# Miscellanea.

---

## „Козаки“ в Галичині 1605 р.

Понизший документ друкую задля згадки про козаків в титулі його обляти: в самім королівськїм листі іде мова не про козаків, а про ріжну оружну збиранину, що під титулом жовнірів і з претензіями за незаплачену за інфлянтську кампанію платню, збирала контрибуції та чинила наїзди в околицях Львова в 1604—5 рр.<sup>1)</sup> Таким чином документ сей властиво до козаків зовсім не належить, і „козаки“ зовсім довільно появили ся тут під рукою гродського писаря. Та одначе й се не без вартости. Ся довільність уживання козацького імени служить іще одною ілюстрацією тої хиткости й загальности, яким козацьке імя визначало ся, особливо перед остаточним сформованнем козацької верстви, що власне мало місце в початках XVII в.<sup>2)</sup>

Oblatae literae vniversal. s. r. m. contra kozakos in ditione Leopoliensi damna inferentes.

Ad officium et acta praesentia castrensis capitaneatus Sanocensis personaliter veniens nobilis Paulus Rybinski obtulit literas infra scriptas sacrae regie maiestatis, sigillo minoris cancellariae regni obsignatas et manu serenissimi moderni regis Poloniae subscriptas. Quas officium praesens suscepit, easque in acta officii sui inscribere mandavit ac in locis publicis et in vniuersis civitatibus districtus Sanocensis publicare et proclamare iussit. Literarum autem praefatarum tenor sequitur eiusmodi :

---

<sup>1)</sup> Пор. візвання короля в днів 7 і 8 цвітня — Akta grodzkie i ziemskie X, ч. 2998—9.

<sup>2)</sup> Пор. мої Примітки до історії ковачини в т. XXII Записок.

Zygmunth III z bozei laski krol polski, wielkie xiąże litewskie, ruskie, pruskie, mazowieczkie, zmodzkie, inflanckie etc. y swedzki, gottski, wandalski dziedziczny krol. Wszem wobecz y kazdemu z osobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie starostom i dzierzawcom naszym y ich namiestnikom y wszystkim innym stanu slacheczkiego ludziom oznaimuiemy, lako skoro wzielismy wiadomosc o tym swawolenstwie, ktore sie od ludzi pewnych pod tytułem zolnierskim zgromadzonych najazdami gwałtownemi tak [na] nasze iako y na slacheczkie maitnosci dzieie, — z powinności naszej nie zaniechalismy ich przez poslanca naszego napomniec, aby sami z siebie sprawiedliwosc uczyniwszy y ludziom vkrzywdzonym visciwszy sie z tei kupy roziachali sie. Lecz ze ani na przystoinosc powinności swei, ani na to nasze oicowskie napominanie pomniąc nie tylko nam sie nieposluszni stawili, ale tesz do pierwszych swowolenstw swych czo dzien tym wienczei lupiąnc, naiedzaiąc, gwałty czyniąncz przydawaia, przychodzi nam w tym napomniec y obwiescic vprz. y wier. wasze, abyscie z wielmożnym Jerzym Mniszkim z Wielkich Kunczycz, woiewodą sendomirskim, lwowskim y samborskim naszym starostą, porozumiawszy y ziąwszy sie dla bezpieczeństwa własnego samych ze vprz. y wier. w. do pohamowania tych ludzi takich sposobow zazeli, iakich y prawo pospolite vczy y iakowe ich postempki zasluželi. Vczynią to vprz. y wier. w. y dla miłości oiczyzny, ktora od takowych ludzi gwałt czierpi, y dla samych ze vprz. y wier. w. bezpieczeństwa. Dąn w Krakowie dnia XXI lipca, roku panskiego MDCV, panowania naszego polskiego XVIII, swedzkiego XII. Sigismundus rex.

*Сятіцького Гроду кн. 141, ст. 1154—1155.*

*М. Грушевський.*

## **Маркіян Шашкевич про свою „Читанку“.**

При порядкованю кореспонденції Володимира Шашкевича, яка переходує ся в бібл. „Народного Дому“, знайшов я коротку записку (на чвертці паперу, витятій на здовж), писану рукою Маркіяна Шашкевича та цікаву для його характеристики. Ся записка — се мабуть частина просьби до цензури в справі апробати.

Der Verfasser dieses Werkchens bemüchete (!) sich so viel es in seinen schwachen Kräften stand wahre Religiosität u. eine drauf sich gründende Moralität in den zarten empfänglichen Herzen der Jugend der Künftigen Staatsbürger, fest zu pflanzen, wohl überzeugt dass nur eine solche den Menschen zum wahren Menschen stempelt. Um aber dieses desto leichter und auf einem gewisseren Wege zu erreichen,

kleidete d. V. die erhabenen Religions u. Sittenwahrheiten in leicht fassliche und der wissbegierigen Kinder-Sinn der ruthenischen Jugend anziehende äussere Formen. Und zwar stufenweise werden die Kinder bey der kleinen Hand geführt; von der Gegenwart zur Zukunft von ihrer Hütte in die weitere Welt von der Erde zum Himmel mit steter Hinweisung auf Gott den Schöpfer alles dessen, was sie anstauen, was ihnen Freude u. Bequemlichkeit verschafft, mit stetter Aufmunterung zur Ehrfurcht und Liebe gegen den Allgütigen u. Allmächtigen, und gegen die Menschen als Mitgeschöpfe und Mitkinder des nähmlichen Allweisen Höchsten Wesens. — Erzählungen, dann Unterredungen mit Vater und Lehrer gewürzt durch die süssen ruthenischen mit Muttermilch eingesogenen Wort u. Sprachformen schienen mich am sichersten zur Analisierung dieses Zweckes zu führen, wobey ich aber nicht vernachlässigte das für die östr. Schulen vorgeschriebene Lesebuch, und Biblisches Geschichtenbuch nebst andern Kinder-Büchern so viel es thunlich war zu benützen. — Habe ich meiner lieben ruthenischen Nation wenigstens einen Schein des Dienstes erwiesen, und bich ich den Erwartungen und Wünschen unserer milden und Liebevollen Oesterreichischen Regierung welcher das Wohl ihrer Halitscher Unterthanen so sehr am Herzen liegt, wenigstens in einer Annäherung nachgekommen, so habe ich im reichlichen Maasse über mir den Segen Gottes dem sey Ehre und Lob v. Ewigkeit zu Ewigkeit.

Згаданий „Verfasser“ ніхто иньший, як сам Маркіян, бо в другій часті записки говорить він о нім від себе вже в першій особі. „Werkchen“ хоч не назване, одначе без сумніву годі тут що иньшого розуміти, як „Читанку“: на се вказує і цілий зміст записки і зовсім недвозначний натяк на „Unterredungen zwischen Vater und Lehrer“, роз. на вірш „Отец и учитель“, який був поміщений в „Читанці“.

Вважаю гідним звернути увагу, що термін „Verfasser“ можна тут розуміти в двох значіннях: „автор“ і „впорядчик“. Що деяких поетичних байок і двох дидактичних віршів сам Маркіян не написав, лише поправив, се виказав я вже в „Причинках до житєписи М. Ш.“ (Записки Н. Т. ім. Ш., т. LVIII, стор. 3—4); врозуміло, що до тих частий „Читанки“ ми можемо прикласти лиш другий термін — впорядчик. З того дальше виходить, що термін „автор“ може прикладати ся лише до иньших частий „Читанки“; до яких саме і в якій мірі — поки що не знати.

*Мих. Тершаковець.*

## Чи Шашкевичеві вірші?

В додатку до своїх цінних „Причинків до житєпису Маркіяна Шашкевича“ (Записки т. LVIII, стор. 10—12) подав д. М. Тершаковець в числі недрукованих або недокладно доси друкованих віршів М. Шашкевича з його автографу десять чотиростихів, кожний під окремим титулом, уложених церковно-славянською мовою. Що єї чотиростихи писані рукою Шашкевича, про се нема сумніву; д. Тершаковець догадуєть ся, що рукопис, у яким містять ся вони, походить десь із 1831 р., значить, із часу філософічних студій поета. На жаль д. Тершаковець не запитав себе: чи можливе се, щоб Шашкевич тоді, по скінченю німецької гімназії, де по руськи навіть читати не вчили, винісши з батьківського дому знане руської народньої та польської, але певно не церковно-славянської мови, міг написати такі вірші, що вказують немало майстра силабічної вервіфікації і чоловіка, який володів церковно-славянською мовою так, як певно не володів нею ніхто з галицьких Русинів протягом цілого XIX віку (пор. для прикладу незугарні церковно-славянські вірші Семашка, Йосифа Левицького або славнозвісне „Воззр'їніє страшилища“ Лісинецького!). Коли-б Маркіянове авторство тих віршів було ствержене, то се задавало би його біографови та критикови загадку далеко труднішу до розв'язаня і zarazом важнішу від усіх тих неясностей, які вияснив і спростував д. Тершаковець нововіднайденим рукописним матеріалом. Відки навчив ся Маркіян так гарно писати та віршувати по церковнославянськи? Що змусило його розпочати тою мовою свою поетичну діяльність і, що важніше, що змусило його зараз потім перейти до тої гарної народньої мови, якою визначають ся його дальші писаня? Се були би деякі з тих питань, що насувають ся при допущеню Маркіянового авторства тих віршів.

На щастє будущий біограф та історик літератури не потребує ломити собі голови такими та тим подібними питаннями. Ми можемо сказати на певно, що ті вірші, знайдені д. Тершаківцем у брудіоні Маркіяновім, не були зложені ним, а тільки переписані зі старої, друкованої книжки, переписані головно для язикової вправи, для тих толковань церковно-славянських слів, які Шашкевич умістив у нотах, а д. Тершаковець пе-

редрукував<sup>1)</sup> і що, значить, місце тих віршів не в розд. I. між творами, а в розд. II. між граматичним матеріалом.

Книжка, з якої виписав Шашкевич свої вірші, належить до дуже інтересних, хоч доси мало ще розсліджених продуктів нашої старої літератури Могилянського часу. По опису Каратаєва вона має титул: *Яндологіа. Сирѣчь мѣтвы ѿ повченїа дѣшеполѣзнаа. В дѣшевнѣю ползѣ спѣдѣше н всѣхъ бѣгоцѣтивыхъ любомѣтвенникъ в' кратцѣкъ сокранахъ ѿ бѣгоцѣннѣкъ расположѣнаа. Тѣшанїемъ ѿснѣ прѣкелѣкъ. ѿ мѣ. Гдѣна ѿца Петра Могилы, митроп. К. р. дѣл. маа кд.* Ся книжечка містить на перших 12 картках передмову писану від імени Петра Могили, а далі різні моральні поученя переілітані образками, і то так, що все на паристій стороні містить ся образок (дереворит), під ним віршик з 4 або 6 рядків, а далі йде поученє. У мене під рукою два екземпляри сеї книжечки, на жаль оба дуже неповні, та один із них, що зачинаєть ся картокою 9, має на обороті тої картки рисунок під титулом *Бѣра Божїа*, а під рисунком чотировірш надрукований у д. Тершаківця стор. 11 під д. (Крѣпка єсть). Карток 11, 12, 13 нема; на об. к. 15 під титуликом „*Чинъ люквѣ къ Бѣс*“ вірш уміщений у д. Т. під з. (Чѣдно, прѣславнѣ...); на об. картки зї. під титуликом „*Надежда или зпованїе*“ вірш поданий у д. Т. під ї. (Крѣпка єсть любовъ...); нарешті на об. картки 19 під титуликом *Влагодать Божїа* вірш уміщений у д. Т. під к. (Красна лѣпота). Супроти сього нема сумніву, що иньші вірші сього нумеру взяті з тої самої книжечки з тих початкових карток, яких не мають приступні мені екземпляри. Чому Шашкевич обмежив ся лиш десятьма чотиростихами, а не виписував їх більше? Чи й його екземпляр був дефектний? Се дуже можливо вже хоч би тому, що він не вказав титулу книжечки. В усякім разі опублікований д. Тершаківцем бруліон показує, що Шашкевич мав у руках і пильно читав сеї старий могилянський підручник.

*Ів. Франко.*

<sup>1)</sup> В нотці 1 на стор. 11 не знати чи наслідком друкарської помилки, чи наслідком лихого відчитаня рукопису стоїть якийсь абсурд: *испытословлю, раwnie się wywiaduje* — чи *rewnie*, чи *patrznie*, чи це щось иньше?

# Наукова хроніка.

---

Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років.

(докінчене<sup>1</sup>).

## Часописи етнологічні й фолькльорні.

1. Етнології присвячений „Ethnologisches Notizblatt“, але в ній не знаходимо нічого для нас інтересного.

2. Етнологією займають ся і географічні часописи, як: Zeit. für Erdkunde, Mittheilungen d. geogr. Gesellschaft, Geograph. Zeitschrift, Mitth. des militär-geogr. Instituts і інші — найбільше-ж

3. A. Petermanns Mittheilungen aus J. Perthes geogr. Anstalt hergg. v. A. Supan, Gotha, wraz з додатком Geographischer Literaturbericht. В річнику 1900 знаходимо тут статю Фробеніуса „Kulturformen Ozeaniens“; автор відріжнює 3 степені: негритицьку, передмалайську і малайську. Річник 1901 містить розвідку Sapper-a про етнографію полудневих околиць середної Америки. Рацель подає замітки про теорію Капта-Ляпляса, а Vierkandt про невільництво, як господарську систему. В 1902 р. уміщена ширша студія Гейнітца про географічні зміни полудн.-західних областей північного моря від четверичної епохи. А. Сенфт подає причинки до етнографії острова Іап і говорить про людність, родинне жите, зрілість у дівчат, проституцію, поживу, танець, забави, політичну організацію, війну, смерть і похорони, торговлю, промисл і рільництво. Фрідель обговорює економічне положене Океанців.

4. International. Archiv für Ethnographie. Herausg. von Prof. Anutschin, Moskau; Prof. F. Boas, New York; Dr. G. Dozy

---

<sup>1</sup>) Див. т. LX Записок.



in Haag; Prof. E. Giglioti, Florenz; Prof. E. Hamy, Paris; Dr. W. Hein, Floridsdorf; Prof. H. Kern, Leiden; I. Meyer, Wonogiri, Jawa; Prof. F. Ratzel, Leipzig; Prof. Schlegel, Leiden; Dr. I. Schmeltz, Leiden; Dr. H. Stolpe, Stockholm; Prof. E. Tylor, Oxford. Redaction Dr. I. O. E. Schmeltz. B. XIII—XV. Leiden. В 1900 річнику мають для нас інтерес лише дві статі Тітельбаха і Кунце. Тітельбах, професор в Бельграді, умістив студію про „святий огонь“ у балканських Славян. Колись був огонь в великім поважаню, але до тепер переховали ся сліди культу огня в Європі лише у Сербів і в Македонії та карпатських краях<sup>1)</sup> у Гуцулів. В Сербії існує звичай витворюваня живого огня через потиранє двох кусників дерева<sup>2)</sup>. Автор описує чотири способи і форми, як огонь витворюєть ся: при першій формі робить огонь двое дітий в віці між 11 і 14 роком. Таким способом викликаний огонь служить до відігнаня епідемії. При тім виконуєть ся цілий ряд звичаїв і обрядів, як замиканє замка, киданє його в ріку і т. д., що автор з усею докладністю описує. На жаль не дає жадних паралель, яких би можна навести дуже багато. В Росії пр. існує також звичай відганяти заразу через огонь. Хв. Вовк подає в своїй статі, уміщеній в „Етн. Об.“ 1893, Nr. 3—4, деякі причинки про холеру і живий огонь. В Саратівським заливають при холері старий огонь і роблять новий. Про подібний звичай згадує і Герасимов в „Етногр. Обзорїні“ 1894, I, 124, при описі обрядів селян в п. череповецькім<sup>3)</sup>. Між цікавими обрядами, яких уживають в Сербії при робленю огня, звертає на себе увагу особливо один: коли огонь уже роздложений, мусять усі присутні перелазити через умисне зроблений тунель. Нурор з Копенгаги вказав на се, що се перелажене було виразом віри, що перелазши через отвір, лишаєть ся хоробу. Тій kwestії присвячена особна студія Gaidoz-a: *Un vieux rite médicale*, Paris 1892, де зібрано багато паралель<sup>4)</sup>. Кунце умістив розвідку „*Birkenbesen. Ein Symbol des Donar. Eine mythologische Untersuchung*“. Сам заголовок каже уже, що автор хоче доказати. Під Донаром розуміє не лише германського Донара але до певної міри взагалі славянського „*Donnerer-a*“, і тому бере до помочи також славянський матеріал. По вступних увагах про те,

<sup>1)</sup> Про нього говорить Кайндль: *Huzulen* с. 71, 80. (Огонь лишаєть ся від Різдва до Йордану). <sup>2)</sup> Такий сам пережиток доховував ся до половини 19 ст. в золочівськім і зборівськім повіті у дегтярів. Про викликуванє огня через терте писав Zibrт в „*Seznam pověr a zvyklostí pohanských z XVIII v.*“ під 15 загол. „*de igne fricato de ligno*“ знаної „*Indiculus superstitionum et paganiorum*“, *Čes. Lid.* V, і Сумцов в „*Культурних переживаніях*“ с. 127. <sup>3)</sup> У Поляків в Серадзю сам святик витворює штучний огонь. *Wisła*, 1897, с. 802. <sup>4)</sup> У Франції перелазять через отвори в дольменах.

чому саме береза стала деревом Перуна, застановляєть ся автор над питанням, до чого уживало ся берези в первісних часах і доходить до висновку, що зелена галузка берези була чарівничим предметом, в якім проявляєть ся божа сила, що не лише перемагає злих духів або їх недопускає, але також спроваджує щастє<sup>1)</sup>. В интерн. архіві етпогр. подані крім того рецензії на Живую Старину і докладна бібліографія.

Р. 1901 не приносить для нас нічого цікавого: увесь матеріал дотикає позаєвропейські народи (прим. самоанські казки). Між рецензованими видавництвами стрічаємо „Melodye litewskie“ Юшкевича і „Жив. Старину“. В р. 1902 з розвідок занотую одну проф. Смільяніча про сліди подружя через пориванє і купно. Крім того подає Керн кілька заміток до питання про організацію етнографічного відділу російського царя Олександра III, на основі реферату Смірнова і реферати про деякі етпогр. і антропологічні російські видавництва.

5. До архіву, як додаток науковий виходять *Supplemente*, що містять довші, самостійні праці по одній в кождім річнику. Додаток до 1900 року містить довшу студію Т. Коха „Zum Animismus der süd-amerikanischen Indianer“ (с. 1—146). Автор доходить до виводу, що початок до поглядів про душу і віру в посмертне житє дав сон. Погляд годить ся отже з поглядами Тайльора, Пешеля і и. Деякі повіря сходять ся з нашими: духи приходять на землю, відвідують родину, можуть їй помочи, але і пошкодити. Тому родина уживає всіляких способів, аби від духа охоронити ся. Душа йде на другий сьвіт — він по поглядам Індіан дуже далеко; знають також небо. Розширений є погляд, що душа переходить по смерті в зьвіряче тіло. Вірують також, що духи можуть викликати слабости. Додаток до 1901 р. приносить розвідку Адлера „Der nordasiatische Pfeil. Ein Beitrag zur Kenntniss des asiatischen Nordens“ (с. 1—40). Студія служить неначе продовженєм праць над луками, що показали ся дуже добрим предметом, на основі якого можна виказати розвій культури і зносини всіляких народів. Досліді над луками африканських племен допровадили до надзвичайно цікавих результатів і розширили значно наші відомости про культурні взаємини нині далеко від себе віддалених народів (прим. африк. народів з племенами нової Гвінеї)<sup>2)</sup>. Додаток до 1902 річника іще не вийшов.

6. Дуже часто містять розвідки етнологічного (або етнографічного) змісту і часописи, про котрі ми висше згадали: *Z. f. Ethnologie, Archiv*

<sup>1)</sup> Докладний реферат дає Гаас в *SBlt. f. A.* 1901, Nr. 66. <sup>2)</sup> Питанє се, порушуване в обширних працях Рацеля, Фробеніюса, Шурца, Вейле і и. зібрав коротко Вейле в „*Völkerkunde u. Urgeschichte im 20 Jahrh.*“. 1902, стор. 24—28.

f. Anthropologie, Mitth. aus d. germ. Nationalmuseum, Mitth. d. anthropolog. Geselsch. in Wien i Sitzungsberichte, Verhandlungen d. Berl. Ges. f. Antr., Ethnologie u. Urg., Nachrichten über deut. Alt. Так само стрічаємо не раз етнольоґічні і етноґрафічні статі в часописах присвячених старинностям і історії. Про перші говорили ми в антропольоґічним відділі, другим присвяtiamo тут кілька стрічок.

7. Byzantinische Zeitschrift подає багато заміток в докладній бібліоґрафії і в відділі рецензій. Знаходимо в ній студії в історії культури і в порівн. історії літератури про казки, пісні, хроніки і т. д. Між статями интересна для нас праця С. Крауса про королеву Сабу в византійських хроніках. Ся біблійна тема повторюєть ся в всілякими перемінами у християнських, жидівських і арабських оповіданях і підпадає всіляким літературним перерібкам.

8. Deutsche Geschichtsblätter, 1901 — 1902. Містять статью Ганса Вітте про досліди над номенклатурою і історією економії, Тілле про досліди над родинами.

9. Zeitschrift f. d. österreich. Gymnasien приносить розвідку Е. Крауса „Die alte böhmische Sage und Geschichte in der deutschen Literatur“.

10. Mittheilungen des Nordböhmischen Exkursionsklubs містить статі С. Краусе „D. Kater von Lewin“ — причинок до історії фізіольогів, Лягмера про анекдоти каноніка Геттліха, Наудлера про боснійський лім, Діннебіра про народні звичаї.

11. Hessenland. Zeitschrift für hessische Geschichte u. Literatur, приносить статью Швальма про діточі забави і пісні, Армбруста про чарівництво і процеси чарівниць в Гессен.

12. В Hannoversche Geschichtsblätter находимо пісні прядільниць в Геммендорф Ульріха і Бістера, а крім того кілька народних пісень (пр. про невірного Геуріха).

13. Zeitschrift d. Harzvereines für Geschichte und Alterthumskunde містить довшу розвідку Гассебраука про історичні пісні Брауншвайґу. Гельшер подає цікаві замітки про чарівниці.

14. Protocolle über die Sitzungen des Vereins für die Geschichte Göttingens. (1899—1902). Muhlert про процес проти чарівниці 1648 р., Іфаннеберґі про міщанське жите в Геттінґен в XIV і XV ст., а спеціально про строї і обряди весільні. Мейерман про старі назви родин, Теппервін про село Дорсте.

15. Brandenburgia. Статі: Фріделя про долішно-лужицькі строї, Лемке про ляльку у ріжних народів, Равенау про казки, перекази і звичаї у Вендів, Фрідель про забобони (чари). О. Монке про дитячі

забави і рими з Ліцов і Яхов, Бакгаус про село Ратезен (про кобольдів, духів, дитячі забави) і більше менших заміток.

16. *Verhandlungen d. gelehrten Estnischen Gesel.* Більше як три четверті тому займає збірка Оскара Коляса „*Achtzig Märchen der Ljutziner Esten*“ (с. 83—405). По вступних увагах подано 80 казок в оригіналі і в німецькій перекладі, з того 12 в цілості а інші в скороченю. До деяких казок можна найти українські паралелі: наймит сповняє трудні задачі, nr. 16 про трех братів — про попелюха, 44 дівчина і дочка злого духа, 50 мотив з Баллядини про забиту сестру, 48—9 дівчина перемінена в качку, nr. 55 сьв. Петро в службі, nr. 56 багатий і бідний брат (також у Köhler-a Kl. Schr. 1, 409; nr. 59 чоловік шукає біди, nr. 62 Іван злодій — всілякі злодійські штучки (також Köhler Kl. Schr. I, 210, 307, 415, 447). Деякі казки несуть цілком инший характер, приміром nr. 57 — батько убиває сина, аби ловити його риби.

17. *Sitzungsberichte d. Gel. Estnischen Gesel.* 1900, 1901. Юві про одну легенду, Шлітер про Брауна „*Разысканія*“, Теннізон про Рейманна „*Est. Mythologie*“. Шлітер про т. зв. повторювані піснї лотиської народної поезії; повторюване йде так, що син оповідає історію батькови і матери в першій особі в дослівнім повтореню. Руссов обговорює повіре, що не вільно забивати паука і нищити паутини: паутина се знаряд Бога в борбі зі злим духом.

Фольклорні часописи загальнішого характеру:

18. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde.* Organ des Vereines f. öst. V. in Wien. Redigiert v. M. Haberlandt. Wien. Виходить від 1895 р. Перший річник був обговорений в Записках т. XIV. В дальших занотуємо: Полек „*D. Lippovanen in der Bukowina*“. Ю. Яворський: *Die Mandragora im südrussischen Volksglaube.* Рецензії Бугеля на *Жите і Слово і Полівки на Етн.* Збірник т. I. 1897. Ю. Яворський: *D. Mandragora im s.-r. Volksgl.*; його-ж *Hausgeister bei den Südrussen in Galizien.* Полівка: *Beiträge zur vrgl. Märchenk.* II. *Zur Sage vom König Midas,* 1899. Ю. Яворський: *Südrussische Parallelen zu Dr. Allwissend* — два варіанти його, а два записані Гнатюком, 1899. А. Кохановський: *Osterfeier in der Bukowina u. Galizien* з 21 ілюстр. В р. 1900 подана праця Кайндля: *Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpatengebietes,* обговорена в Записках (с. 226—248), і прихильна згадка про заснуванє музею при Н. Т. ім. Шевченка. Крім того містить сей річник статю С. Удзелі про краківські пояси, т. зв. „*opaski*“, з 12 ілюстраціями. Орнаментака досить проста, мотиви складають ся з самих колісцяч або малих округлих луків, шестоградних зв'язів, трикутників і простолінійних зубчиків (с. 1—4). Говорка дає студію про поганіцу і її варіанти. Лілек, знаний зі своїх праць на поли боснійської етно-

графії, описує широко і докладно родинне жите в Боснії і Герцоговині, задругу і старинні форми подружя (через купно, через вислужене), весільні звичаї, свояцтво, повіря і релігійні погляди. А. Йогн подає причинки до забобонів в Хебі, а спеціально до забобонів про дерева, рослини, звірята, каміне, про злодійство, талісмани і про пори року (коли дівчина хоче довідати ся, чи віддасть ся того року чи ні, то іде в святий вечер гола до хліва, пукає і питаєть ся, чи віддасть ся. Коли свині хрумкають, то певно жених прийде). Л. Млинек містить кілька заміток про сьвято „rekaŭki“ в Заклучині, що відбуваєть ся в великодний понеділок. Ромсторфер говорить про вироби Циганів на Буковині з дерева<sup>1)</sup>. Маєргофер подає рекрутські пісні з долішньої Австрії, Байерль дитячі забави. В додатку знаходимо „Kinderreime u. Kindersprüche aus der Iglauer Sprachinsel“ зібрані проф. Ф. П. Пігером, 1—52. Між иньшим находимо тут і знані у нас „Eckati, peckati, zuckati me, Awi schwabi domine“, і т. и. Купчанко подав розвідку: „Der Ursprung des Weltalls nach den Begriffen des kleinrussischen Volkes in Österreich-Ungarn“, (с. 13—19), яка одначе не дає нічого нового. Зібрані в ній головні погляди буковинських Русинів про землю, воду, огонь, сонце, місяць, зьвізди, небо і т. и. В примітках подано кілька заміток про число і територію Русинів (29 міл.), що „називають себе русскі (т. є. Росіяни), Русини або Руснаки“; імени Rutenen ніхто не знає і не уживає. Подібно як імя і діалект не одностайний, а в строях, будові домів, і звичаях заходять більші або меньші ріжницї, викликані кліматичними, соціяльними, релігійними і культурними обставинами. Ріхлі описує велізні жертвенні звірята, Байерль жите жінки в чеськім лісі. Д. Дан містить довшу студію п. в. „Juden in der Bukowina“ (с. 69—78; 117—125; 169—179), написану з того приводу, що редакція виданя „Öster. Ungarn in Wort und Bild“ зачислила Жидів до Німців. Автор не годить ся на те, бо Жиди становлять окремиї нарід з відмінними від німецьких повірями, звичаями і т. д. і на доказ того пише отсю розвідку. Подає в ній і коротку історію Жидів на Буковині, опис звичаїв при уродженю і вихованю дітей, весільних і похоронних обрядів і повіря, привязані до поодиноких сьвят і днів. Полівка вияснює походжене слова вампир. Воно чуже, неславянське і не приходить у всіх славянських народів. Великоруси не знають його, а Серби і Болгари уживають місто нього иньшого слова. Полуд.-слав. вампір пригадує старобактрийське vuāmbara, а польське упіор і українське упир можуть походити з північно-турського uber або чувашського wabor. Кробот подає етногр. матеріяли про хорватську людність Тгеменау в долішній Австрії (с. 202—238). Домлювіль містить замітки про

<sup>1)</sup> Вироблені з дерева ложки є в музею.

колишній домашній промисл па Моравії (про файки, викладані подібно, як і у Гуцулів перловою матицею). Розвідка Заградніка про крашанки в Нейдорф коло Угорського Градіща цікава тим, бо констатує згідність словацьких орнаментів і форм з руськими. Статя Млинка „Бенедик“ містить деякі повіря, привязані до гори Бенедик прим. про зачаровану княжну. Замітки про Ляхів міг автор безпечно поминути. Крім вичислених розвідок находимо тут іще велику рецензію Полівки на XII т. Етн. Збірника, себ-то на 2 том „Галицьких казок“ Роздольського, в котрій підносить совісне записуванє, і на збірку Гонета „Opowiadania ludowe z okolic Andrychowa“. Рецензент каже, що всі його оповідання не мають нічого інтересного. „Коли порівнати ту збірку з обговореними висше східно-галицькими збірниками О. Роздольського, переважно з одної місцевости... то видно, як буйно живуть там народні традиції і як жие в них цілий нарід, а як пониклі і зівялі вони в тій закутині західної Галичини“.

Річник 1902 приносить нам цілий ряд цікавих розвідок. Кайндль подає далі свої причинки XV—XXX (с. 118—131; 237—247), переважно перекази привязані до поодиноких місцевостей. Про Панку є перекази, що там били ся колись Турки з козаками і потопили ся в мочарах. Дійсно доховали ся ще до тепер гроби а люди виорюють нераз всілякі частини збрυї, а навіть кїтли з турецькими грїшми. Іншї замїтки дотикають переказів про скарби, сьвят (в Лукавци, Хлївестє) і т. д.: одна з них обговорює звичаї при закладах дому в Чернівцях. Ручерсдорфер подає перекази в Кляффер в горішній Австрії про глибокість і повстанє Плекерштайського озера, про слїди дїдьчих нїг на камени, про дїдька в костелї і т. д. Полек про жите і обряди спішських кольовїстів на Буковинї. Л. Млинек подає повіря про гору сьв. Мартина коло Тарнова, з чудернацькими етимольогїями. Фільольогїчні вправи автора могли найти місце хиба в нїмецькїм видавництві, котрого редактор не знає по польськи і не розумїєть ся на фільольогїї, бо думаю, що деінде не знайшли би помїщення. Дан подає румунські повіря. Удзеля містить причинки до народної медицини в Боснїї. Кохановська описує коротко (252—3) жите пастухів в буковинських Карпатах і їх занятє. Полек займаєть ся бібліографією Буковини від 1897—1900 р. (19 праць Кайндля). Млинек провадить дальше всілякі етимольогїї в статї „Emaus-Fest am Hügel „za rzykom“ bei Wieliczka“. Й. Бляв представляє звичаї і повіря народу в Ангельсталь в Чехах, що відносять ся до курки й яйця. В віддїлі критики умістив Франко ширшу рецензію на „Гуцульщину“ В. Шухевича, яка викликала замїтки Кайндля (с. 254), що ремонструє проти погляду, нїби він займав ся лише буков. Гуцулами. Полівка рецензує „Галицькі народні новелї“ і підносить між иньшим

дісгармонію заголовку зі змістом і невідповідну методу редактора дра Франка при укладанню покажчика. Якуер критикує Кайндля „Ansielungswesen“. Річник ілюстрований образами і фотографіями, винятими з Гупульщини.

19. Zeitschrift des Vereines für Volkskunde. Neue Folge der Z. f. Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft, begründet von M. Lazarus u. H. Steinthal. Im Auftrage des Vereines hrg. v. Karl Weinhold. Berlin. Одна зі старших етнографічних часописів, видавана берлінським етногр. товариством від 1890 р. Часопись поставила собі в передмові до I тому за задачу оголошувати сировий матеріал, досліджувати його і доходити, чи подібні явища не стрічають ся у інших народів. По смерті Вайнгольда 1901 р. переняв ред. Ю. Больте. Часопись містить великий запас матеріялу: з розвідок, що нас можуть інтересувати, вчислю важніші. 1896. Косінна „Передісторичне розширене Германів“. Критика Брікнера на „Lud“ і Вайнгольда на „Festkalender der Russnaken u. Huzulen“ Кайндля. 1897. Кайндль „Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt“, довша розвідка, в якій подані німецькі і польські матеріяли, порівнані в руськими. Стрічаємо між ними так багато званого матеріялу, що дивувати ся, треба, що доперва Кайндль його позбирав. З „mętowna“ повторюють ся звані „Ekete, pekete і т. д.“ „Unu dunu rex...“ Наводжу нумери, які я чув в Бережанщині. Nr. 173, 175, 177—180, 186, 187, 188 (Adam babi cukier dawal — азбука), 189, 190, 194—198, 202, 204, 205, 206, 207, 208. 1898. Полівка: Seit welcher Zeit werden die Greise nicht getödtet (с. 25—29). Кайндль: Lieder... Geheimsprachen u. allerlei Kunterbunt aus der Kinderwelt. Від числа 254—344 матеріяли українські (горох з капустою). Знані в Бережанщині: Nr. 67, 182, 314, 210, 213, 214, 225, 228, 232, 233, 234, 235, 240, 242, 244—250; 282—285, 256—7; 259, 260, 267—274, 276—278, 320, 322 (Забави — Зельман). На кінці загадки Nr. 326—344. Ю. Яворський: St. Stölprian. Паралелі до 69 Fastnachtspiel-у Ганса Сакса. Йогож — Südrussische Vampyre. 7 записів і паралель. 1899. Кайндль: Ruthen. Märchen u. Mythen in d. Bukowina. 12 казок, котрі автор видав з рукописної збірки помершого Олекси Поповича, уложеної в 50 роках. 1. Анї слова правди: Про двох мудрих братів і одного дурного. Забувають огонь в дома, йдуть до ліса і тут їм обіцяє лісовий старець дати огню, коли скажуть казку. Бе мудрих, бо не уміють, дурний оповідає знану небилицю про воробців і про вирубоване в дерева і дістає огонь. 2. Дурному щасте не pomoже. Знана казка — тітка дає „дурному“ дарунки, а сей не знає, що з ними робити. 3. Як циган став богачем: Боярин обіцяє службу циганови, коли перебуде ніч з медведем. Циган дає медведєви оріхи, грає йому і виграє. 4. Тяжко пізнати самого себе. Король має довгий ніс, а баба горбата:

обоє вмавляють в себе, що вони гарні. Аж раз одно другому сказало правду. 5. Добра наука. Старець дає двом братам кашу за те, що признали ся перед ним, що вони брати. 6. Правда не знаходить послуху. Слуга каже пани правду, а за те тратить службу. 7. Про kota. 8. Молодець шукає біди, надібає у одної жінки любка, бере від нього одіж, а потім зраджує його господареві. 9. Сотворенє сьвіта, Сатаниїл. 10. Про трех братів; молодший виграв заклад в дільком (хто душий). 11. Осел і його пан. 12. Звісна казка, на основі якої повстала пословиця: „Крути, верти, мусиш вмерти“. Чоловік побратав ся зі смертю і лічив людий. Коли смерть прийшла до нього, положив ся до ліжка і обертав його так, щоби смерть все стояла йому в ногах. 1900. Р. М. Мейер доказує в розвідці „Goethe u. die deutsche Volkskunde“ (с. 1—16), що Мозер, Гердер і Гете дали почин до етнографічних дослідів в Німеччині. Спеціально заслужив ся Гете, бо дав новий зміст умовому життю у Німеччині; його твори „Götz v. Berlichingen“ і „Hans Sachs“ були вихідною точкою для романтизму, що в першій мірі причинив ся до розвою етнографії. К. Мілленгоф вказує в статі „Zur Geschichte der Bienenzucht in Deutschland“ на пошанованє пчїл у Німців: пчїльництво було головною частю господарства. При зіткненю зі Славянами, у котрих пчїльництво далеко више стояло, підпала німецька господарка важним змінам. Интересну тему порушив др. Печ, а іменно відносини штучної поезії до народної і взаємини поміж ними. Для прикладу порівнує пісню Зедліца про опущену Марисю з її записами в народі і показує відміни. А. Штіфель (Stiefel) навязує в розвідці „Zu Hans Sachsens: Der pluit Messner“ до уміщених в 1898 р. заміток Ю. Яворського, що добачував в Pluit Messner-і вплив руських інтермедій і на доказ сього навів одну російську і 5 українських. Мотив штуки такий, що жінка має любовника-попа і осліплює за порадою чарівниці свого мужа при помочи їди: але муж удає лиш сліпого і убиває попа (в варіянтах в неприсутности жінки), а жінку топить. Мотив сей повторяеть ся в двох російських анекдотах, уміщених в *Кривлядія* 1883, а також у Циган, Словаків і Болгарів. Автор видить жерело Сакса в „Meistergesang-у“ Ганса Фогля „D. Kessküchlein“. В противенстві до Яворського думає, що Русини не грали тут ролі посередників, бо руські версії за багато скоміліковані, щоби їх можна приймати за старші, ближші східним вірцям. За те можна приймати, що Сакс і Фогель мали вплив на руські казки (russische) через західних Славян. Бартельс займаєть ся питанням, „що можуть мерці“ — і користуєть ся і паралелями українськими, які бере з праці Буґеля „Aus d. ruth. Volksglauben“, уміщених в „Z. f. öst. Volksk.“ 1895. Петцольд порушує питанє про походженє слова квас („Pfungstquas“). Грімм був за славянським, Гутцайт за німецьким походженєм. Больте



подає розвідку про народні числа і загадки про роки. Полівка містить „Tom, Tit, Tot. Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde“ (стор. 254—72 і 382—396). Дівчина стає жінкою князя, бо сей чує від її матери, що вона уміє добре прясти. В дійсности не знає дівчина прясти і коли князь взяв її за жінку і казав їй прясти, утікає до ліса. Тут стрічає дідька і при його помочи доконує діла, діставши чародійну різку на 3 місяці. Відтак мусить її віддати закликавши духа умовленими словами (пр. Ricdon, Ricdon — маєте свою різку): коли забуде слова, стаєть ся власністю духа. Дівчина забуває імя але висвободжує її князь. Між варіянтами оповідань бачимо дві групи: 1) в одній надземська істота сама подає своє назвисько, лише вимагає, щоби її імя до певного часу пам'ятати; 2) в другій мусить дівчина імя відгадати. Автор думає, що лише при помочи порівняня можна тут дійти до вітчизни казки і знаходить її у Германських народів, від котрих перейшла до романських і славянських. Інтересна українська казка на ту тему, уміщена в VI т. Етп. Збірника під числом 208; в ній нема цілком згадки про дідька, бо дівчина викручуєть ся перед князем, показуючи на гусеницю і кажучи, що і вона стане такою, коли буде прясти. До того поки що не знає автор жадної паралелі.

Брікнер провадить в „Часописи“ огляд славянської етнографії: згадує дуже симпатично про Наукове Тов. ім. Шевченка, Етп. Збірник т. 3, 6, 7, Етнол. Мат. т. 2, Твори Драгоманова, Франкові Апокріфи, Історію України-Руси Грушевського (т. I і II) і про Записки. Про казку про золотого птаха і двох братів думає, що вона мітичного походження. Гауффен дає малі причинки до студій над переказами. До епічної поезії Ленау „Анна“ нотує дві українські паралелі оголошені Яворським в Z. f. ö. V. 4. і одну чеську. Кайндль обговорює молитви про Наполеона і сатиричні пісні на нього та наводить кілька молитов з рукописи і одну пісню. Етнографічні матеріяли приносять: Шель — весільні обряди, Шітте — „Braunsch. Segen“, Пітер — звичаї запустові в Пруц, Вахер — матер. з Люверн, Рафф — монахійські перекази і пословиці, Пасслер — весільні звичаї в долині Wipr, Рейхардт — народні погляди на звірята і рослини в Турингії, Рафф — баварські оповідання, Бінкер — „heauzische Bauernhochzeit“, Шітте — брауншв. рими. 1901. Вайнгольд містить статю „про значіне ліщини в старогерманським культї і чарівництві“ (с. 1—16). Ліщина була присвячена богови бурі, а первісно богови неба Тіусови. Галузи орїха уживали ся на дарунки і жертви при старих обрядах: вони могають проти злих духів, лічать і стоять в тісних відносинах до житя і любови. Негелейн описує в статї „Die Reise der Seele ins Jenseits“, від'їзд душі і дорогу на другий світ на основі великого порівнюючого матеріялу. Дальше обговорює

проби здержати душу від повороту на землю. Бахер продовжує оголошене етн. матеріалів з Люверн (про чарівниці, дикий чоловік і дика жінка, старий чарівник, стара і молода чарівниця, чоловік записує душу чортови, про мару і т. и.). Рафф подає оповідаия з Бамберга, Рейхгардт з Турингії, Шітте з Брауншвейгу. Кайндль містить опис руських весільних звичаїв на Буковині (с. 158—169 і 280—286). Автор підносить в руських весільних обрядах їх різнородність, богацтво пісень, а вкінці сю обставину, що доховали ся між ними сліди старих звичаїв, як купно суженої, перевагу жінки. Хоч порядок съята усюди той самий, то в подробности заходять ріжниці відповідно до околиць. Автор подає опис весіля у Підгір'ян з поміж Вижиці і Бергомету над Серетом: зачинає від замітки про залицяне, свати, змовини, далі описує саме весіле і наводить 24 пісень в оригіналі з німецьким переводом. Нових пісень не стрічаємо: пісню „Ой Татар, братчик, Татар продав сестру за талар, росу косу за шустак, рум'яне личко таки так“ не сьпівають вправді усюди, але знаходимо і її на Покутю прим. у Кольберга: Lud I. с. 266 в Городниці під Городенкою, у Вацлава з Олеска з Коломийського ітд. Пісню „Ой зетю, зетю ем берю“ находимо також у Вацлава з Олеска, „Амбері, матіночко, амбері, Виривай раньтушок з папері“. Дальше згадує автор про повесільні відвідини в першу неділю, звані смеїни, після нього від змьиньити. Потім описує весіле з Долів в Слободі-Банилові над Черемошем. Звичаї ті самі; подано лише нових 16 пісень. Потім йде опис весіля у Гуцулів в Пласкої, де пісень не сьпівають. Розвідка кінчить ся описом весіля в Садеу коло Сучави і виводу. Больте дає замітки до данської казки про сьв. Петра і злі жінки. Гертель подає в розвідці „Abergläubische Gebräuche aus dem Mittelalter“ витяги з двох рукописей „Johannis Wuschilburgk Tractatus de superstitionibus et miraculis“ і „Praecepta quaedam propter superstitiones“, переховуваних в бібліотечі гімназіяльній в Магдебурзі Nr. 113 і 193. Обі праці опирають ся на „Tractatus de fide et legibus“ Вільгельма з Парижа. А. Гауффен оголошує старшу редакцію сатиричної пісні па утечу короля Генрика з Польщі 1574 р., поміщеної в Амбраськім сьпіваннику з 1582 року; винайшов її в монахійській надворній і державній бібліотечі в рукописи з 1574 року. Фейльберт говорить про погані очі в північних переказах: ті очі приносять нещастє і стрічають ся у поодиноких людей, у чарівників а навіть у цілих народів. Також звірята мають погані очі але є на усунене наслідків всілякі способи. Roediger містить мову, виголошену в пам'ять покійного Вайнгольда і подає бібліографію його творів. З иньших важних праць занотую працю Больте про духовне розпросторенє гри в карти і Негеляйна про коня в вірі про душу і культі померших. Між рецензіями находимо і Schrader-a Reallexikon.

1902. Schönbach в Zeugnisse zur deutschen Volkskunde des Mittelalters дає причинки до німецької етнольоґії з трактату „de decem praescriptis“ Томаса Ебendorфера в Газельбах, що жив в XV стол. (1439). Між гріхами наведені тут пр. прикликуване місяця на новім місяці або сонця підчас ватміння, травестоване отченашу, ношене амулетів, любовні чари, віра в ворожене і віщоване і багато иньших забобонів. Вкінці є пересторога, щоби не носити кусників еванґелія на шиї. Негелайн веде дальше студію про коня, що перепроваджує небіжчика на той сьвіт. Лемке займаєть ся тисом і подає імена тису, місцевости і імена осіб, що походять від нього. Копп (alter Kernsprüchlein u. Volksreime für liebende Herzen ein Dutzend) дуже цікаво обговорює 12 любовних римів і дошукуєть їх жерел. Богато з них мають початок в середновічних часах і приходять в XVI століттю (пр. du bist mîn, ich bin dîn). Больте подає італійські народні пісні зі збірника Кестнера разом з нотами і з німецьким перекладом Кестнера та додає до них численні паралелі. Поки що уміщено 5 пісень, про пробу любови, яку переводить повертаючи з чужини любовник, про спокусу (чоловік хоче спробувати вірність жінки, натягає маску і просить свою жінку, щоби його до себе впустила), про красну Цецилію, що віддаєть ся капітанови корабля, аби вибавити свойого мужа від смерти, але не осягає ціли, про весіле коника з мурашкою (пісня належить до ряду шлюбів звірят — автор наводить багато паралель); пята пісня на тему: „Колиб небо було папером“. Рейхгардт веде дальше перекази з північної Турингії [про млини, про всіляких духів, між ними про дикого ловця і дикого лісного, про тасмничий віз<sup>1)</sup>]. Бартельс подає спомини з вечерниць, Гефлер веде дальше студії над печивом: над „Nikolausgebäcke“ і „Knaufgebäcke“. Карле думає, що киданє каміня (Über Steinhäufen insbesondere auf Island) мало значінє жертви на гробах забитих або нещасливо закінчивших жите. Больте містить причинки до історії німецької пісні. Пісня про поворот з чужини жовніра, що застає свою жінку відданою за иньшого, повстала на думку автора підчас наполеонських воєн у Франції і звідси дістала ся до Бельгії, Італії і Німеччини, в Німеччини прийшла до Данії і тут націоналізувала ся. Дуже цікаві історії переходила і пісня про три любі жінки, лише початки її давнійші. Стайт подає плян Як. Трімма з 1811 р. про збиране переказів. Халатіянец хоче зібрати арменські епічні перекази в одну цілість, подає їх зміст і відносини. Дітеріх бере ся доказати

<sup>1)</sup> Переказ про те, що часом можна чути стукіт воза, а не бачити його, чув я в трохи зміненій формі в Жукові бережан. повіту. Там він привязаний до приходства.

в „*Volksdichtung der Balkanhalbinsel*“, що балканський півострів творить певну культурну спільність що до матеріялу, погляду і технічної форми, та що Греки переважно були жерелом сеї культури. Погляди автора потверджують результати дослідів Шішманова над Ленорою. Особливо-ж згода заходить в чотирох темах, в казках про умерлого брата, про будову мосту, про Дігеніса-Акріта і про Герона та Леандра. Арнольд розсліджує пісні з мотивом „природа зраджує тайну любов“; складають ся вони звичайно з довшого ряду всіляких чинників, що тайну передають далі. Chauvin подає кілька фактів з життя Лібрехта і бібліографію його творів. Вкінці містять Людміла і Раймунд Кайндлі приповідки „*Sprichwörter u. Redensarten in der Bukowina u. in Galizien*“ (ст. 444—448), упорядковані відповідно до змісту. Нового не приносять вони майже нічого: по більшій часті се загально звісні як пр.: говорила небіжка до самої смерти або: говори Климе, най твоє не гине. Найбільше між ними руських, зібраних в Гуцульщині і на долах, потім ідуть польські, німецькі і жидівські. З українських вкажу на деякі нові варіанти: прим. Корито тіста, а жменя широгів, На кінський Великдень, Адуканти шкіру дерут (у Франка є „Адукат готовому дивит сьї“ стр. 2), Ліпша соломенна згода, як золотий процес, Баба ртом бет, а не відлєеш се кулаком, Ова, поета, що лів меже свені до корета, Так рівне, як відси до Косова (коли хто каже, що криве просте), Мошко по трошко. Усіх пословиць 290. Докінчене розвідки в 1903 річнику. На закінчене згадаю, що і сього року поданий огляд славянської етнографії, написаний Брікнером.

20. *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Vereinigt mit den Zeitschriften „Das Ausland“ und „Aus allen Weltteilen“.* Begründet 1862 von Karl Andree. Hrg. von Richard Andree. Braunschweig 1900—1902 (томи 77—82). Містить так багато матеріялу, що для браку місця мушу обмежити ся лише до найважніших розвідок. 1900. Weissenberg: *Beiträge zur Volkskunde der Juden* (с. 130). Автор оправдує рацію істнованя жидівської етнографії, а далі наводить 10 пісень з Єлисаветгорода, в полудневій Україні. Янзен обговорює (с. 147—151) величезну працю Шухардта „*Etymologie und Ethnologie*“ і подає кілька заміток, котрі мають вартість для етнографа. Між иньшим підносить один факт, що дзвонів не відкрили доперва християни, чи єпископ Паулін в 5 столітї, бо вони були вже знані Римлянам під назвою самрана, котра удержала ся в середновічній латині. Первісно означало самрана вагу, подібно як і в румунськїм та церковно-славянськїм. Принагідно підносить рецензент гадку виданя слівників ілюстрованих, а то на те, щоби заховати на будуче значіне поодиноких слів. Зробив се дуже гарно Whitney в своїй „*Century Dictionary*“, Нью Йорк 1889—91, 6 том. Вілтер подає в розвідці „*Die Ver-*

mählung des Kamins. Russischer Volksbrauch“ опис весіля комина у Поліщуків і весіля сьвічки у Киян і звязує сей звичай з поважанєм огня. Статя написана за Шейном.

Важнійшу студію умістив К. Рамм : Für Entwicklung des slawischen Speichers (с. 290—4; 301—4; 320—3; 331—334; 352—355). Автор подає в ній більший вимок з своєї праці про початки старославянської селянської загороди. Відріжнює він шпихлїр до переховуваня збіжа від комори (Gaden), що служила в давних часах за сховок веїлякої одїжи і за спальною, а і тепер іще сповняє ту саму функцію у російських Славян. Пізнійше заступає місце „Gaden“ правдива комора, що скоро розширила ся по цілій Славянщині аж до границь колишньої польської держави. Лише у східніх Славян розвинуло ся помешканє jinakше. Тут повстав цілий ряд убікацїй через полученє первісної „кліти“ з сїньми, кімнатою і иньшими будинками. Лишень в Чехах заховав ся ще старий славянський тип: тут представляє srub, lerepec старо-чеський і špuchar німецький тип, при чім перший з них дуже старий і служив за оборонне місце. Лише ліплений шпихлїр (lerepec) з деревляним склепінєм і вільним дахом, що розширений від чеського ліса до Карпат можна уважати за старославянський і за тип, який був знаний в славянській правітчині. Тому шукає автор за його слїдами у Поляків, як на території славянської правітчини, і знаходить його в старо-польськїм лямусі, що противставляв ся до німецького шпихлїря. Далі переходить автор литовські шпихлїрі, українські, у котрих дах виступає наперед в формі передсїнка і опираєть ся на стовпах, і білоруські і доходить до результату, що старо-славянська житниця, польський лямус і чеський лепенец мали форму гладкого, склепленого, критого глиною будинку з вільним дахом (будинок міг був бути первісно плетений). На їх місце прийшов потім деревляний шпихлїр до Чехів під німецьким впливом, противно як у Поляків<sup>1)</sup>. Далі переходить автор полуднево-славянські шпихлїрі. В Росії увесь слїд істнованя ліпленого шпихлїря загинув. Руські збіжеві шпихлїрі роблять ся виключно з дерева, не тинковані, навіть в тих полудневих сторонах, де треба уживати верби. В Курській губ. пр. мають поєдинчі малі кліти тинк на плетїнці, а головна кліть і шпихлїр деревляні. Північно-російські шпихлїрі мають часто підпори, а в середній високий підклад з бальків. Збіжеві шпихлїрі в Росії можуть при тім бути партерові або з поверхом. Вкінци доходить автор до результату, що з огляду на спосіб будови шпихлїря, житниці, при первісній одно-

<sup>1)</sup> Польські шпихлїрі тяжко розелїдити, бо зникають під напором чужої комори. Пор. Moraczewski: O budowie zagród włościańskich с. 101—110.

стайній назві не можна цілком на певно означити спільність для старославянського періоду і що ліплений шпихлір навіть в тім часі мусимо розтягати лише на західних Славян, Чехів, Поляків і Словаків та що і для праславянського періоду перед початком німецьких впливів подібний стан річі найімовірніший. Далі, через цілий річник провадить Цеммірх студії про границю етногр. і язикову в Чехах між Чехами та Німцями. Тецнер цілий час містить праці про поодинокі славянські народи в Німеччині: потім вийшли усі розвідки в одній книжці п. з. „Die Slaven in Deutschland“. Певний інтерес мають також праці Вейганда про Румунів в Сербії і Болгарів в Румунії, що живуть іще в землянках. Рамм обговорює в статі „Zum Streite über die altslawischen Hausschipschaften (zadruga)“ праці Пейскера, Кадлеца, Бальцера і прихилиєть ся до поглядів Пейскера про вплив німецького завойованя на суспільний устрій Славян, та приймає, що не роди (задруги), але осібні самостійні господарства (Einzelwirtschaften) творили підставу старо-славянського пожитя. Кайндль подає реферат про пові антропологічні і етнографічні праці в Галичині (с. 240—3) і обговорює в нїм між иньшим „Записки“, „Lud“, „Wiadomości“ і праці Пекосінського і Бальцера про кольонізацію.

Цікавою для нас може іще бути критична розвідка Біркнера „Herkunft der magyar. Fischerei“ на основі праці Янко про мадярське рибальство (вислід наукової подорожі гр. Евґ. Зічі на Схід). В статі, чи то в праці Янка вказуєть ся на те, що Русини з над Дністра мали великий вплив на Мадярів<sup>1)</sup>, спеціяльно на їх рибальство. В довшім екскурсі обговорює автор форми, запозичені від Русинів, чого не можу тут повторити, тим більше, що до сього требаби репродукції й ілюстрацій. Варті уваги ще статі Рацеля „Mythen und Einfälle über den Ursprung der Völker“ (том 78) і Пенка: „Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel“ (том 78).

1901. Вінтер подає звістки про російські звичаї підчас епідемії (об'орюване, закопуване kota живцем) на основі російських праць. На стор. 83 стрічаємо ся з заміткою, написаною на підставі розвідки Вовка в Bull. d. l. Soc. d'Antr. 1900, про зимовий сон селян в Росії підчас голоду. Гофер подає хронологію камінної епохи. Статя Кайндля „Aus der Volksüberlieferungen der Wojken“ (150—155), була обговорена в Записках. В другій статі: „Die Juden in der Bukowina“ подає Кайндль замітки про жите Жидів, анекдоти про рабів і про їх мудрість. При тім підчеркує факт, що жидівський жаргон змінив ся до непізнаня під

<sup>1)</sup> Критика не годить ся що до того з автором (Ugrofin. Forsch. 1901).

впливом руської (української) мови і наводить багато примірів (як поези, вольоте і и.). Описуючи звичаї сьвяточні згадує автор се, що Жиди підчас Гамана люблять виставляти гуцульське весіле і приписує се тій обставині, що строї дуже гарні і що легко їх дістати. Забобони показують велику схожість з руськими і мусять бути запозичені від Русинів прим. погляди на жите посмертне, уроки, скиданє вугля і воску і т. д. Розвідка кінчить ся збіркою приповідок. В. Краусе „Zur Frage von der Rotfärbung vorgeschichtlicher Skelettknochen“ переходить усі знамі мальовані скелети, з українських знає знахідки Антоновича, Бобринського, Самоквасова і Хойновського. Автор прихилиєть ся тої гадки, що сі скелети дійсно мальовано, як на се до нині є звичай у деяких народів в Полінезії. Навівши приміри з Західної Європи доходить до висновку, що по більшій части забарвлювали ся скелети пізно по смерти мікроорганізмами, лише скелети в Брін, Юто і Ма д'Азиль вказують на людську руку. Тецнер говорить про „Klete i Swirne“ і доводить, що старор. клѣть доховала ся в литовській Swirne. Крім тих статей є іще малі замітки пр. про Німців в Галичині і на Буковині, про досліди в Сибірі, про антропологічні розсліди в Росії на підставі Анучінової статі в лексиконі, про фосільного верблюда з над Волги і т. д. Подана також звістка про проєкт Томаса інтернаціональної антропологічно-етнографічної бібліографії.

1902. Оба томи сього річника містять багато інтересного. Поминувши розвідки Коха про племена Гвайкуру в Бразилії, Шурца про африканські гроші з каменя, Гернеса про глиняний пугар в формі статуї, Грінведеля про представляване богів-вужів на релефах т. зв. грецько-буддийської штуки, Фріга про поділ на расу по выводам Штраца „Die Rassenschönheit des Weibes“, Тіленіуса про татуоване жінок в Новій Гвінеї, Кребса про геологічні і метеорологічні мотиви туристських переказів про озера, згадаю реферат Кайндля про найновіші праці до етнографії Румунів (стор. 102—105) — автор подає огляд важнійших праць за остатніх 7 літ. Для нас головно цікаве питанє про походженє Румунів. Кльове обговорює релігійні погляди і людські жертви в Тоґо, що сходять ся з нашими в деяких подробицях: прим. умираючому вкладають до гробу гріш, жалоба триває 6 місяців. Вінтер доходить на підставі лотинських народних пісень, а властиво одной пісні до виводу, що у Лотинів існував колись звичай, що батько рішав про жите новонародженої дитини. Автор здогадуєть ся, що сей звичай стратив відтак свою силу під впливом скандинавсько-німецьким. На 81 том складають ся крім того ще ось які статі етн. змісту: Тецнер про Дравенів і їх сьвята, Тіленіус про піґмеїв на Шлезку, Грееґер про анімістичні оповіданя про звірів, — Спісе про чарівництво

в Того, Вінтерніц про розсліди в східній Туркестані і Контраст про Подудневий Камерун.

В 82 томі знаходимо передовсім більшу студію Рамма: *Der Verkehr der Geschlechter unter den Slawen in seinen gegensätzlichen Erscheinungen*“, обговорену нами в LIX т. Записок. Далі, Кайндль містить і в сім році реферат про найновіші праці в області антропології і етнографії в Галичині і обговорює „Записки“ 33—44, Гуцульщину В. Шухевича, Етн. Збірник і спеціально Приповідки Франка, при чім висказує бажанє, щоби підчас друку збирано дальше матеріяли і видано їх в додатку. Додає, що невикористано його приповідок. В кінци говорить про „Жерела до історії Укр. Руси“ т. I—III. „Methode“ Боту-славського викликала на сторінках часописи сильний відіір. Цілу книжку скритикував остро Рамм і виказав нестійність головних тез автора. Про славянські слова в німецьких діалектах говорить Еллінгаус і доказує, що се переважно чисто німецькі слова [як пр. *rubart*, *wrist*, *pflug* (?)]. Вкінци збирає голос Андрее в справі слова *Wenden* і приходить до результату, що західні оселі з сею назвою не мають типового славянського т. зв. *Rudlingsbau*, платили десятину з мяса і збіжа, не мають піль з слідами славянської номенклятури і що тому мусять бути чисто німецькі.

21. *Mélusine. Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages.* Вийшов один том за 1900 рік (II ч. 1901) і на нїм видавництво поки що застановлено. Приносить він багато ріжнородного матеріялу. Тухман говорить дальше про чари, а спеціально про способи спроваджувати добрі урожаї і добру годівлю худоби. Lefébure обговорює всілякі з'явища, як *fata morgana*, оману очий і уха, що лучають дуже часто і дають причину до всіляких казок та приписує їм чисто фізикальний початок. Дальше говорить про дугу в поезії усіх народів і часів і показує, що погляди штучної поезії годять ся в народними мітами. Карлович і Гедоз та Блянше займають ся звичаєм вкладати гріш в уста помершого. Гедоз пише дальше про обряд пересуваая через розлупану деревину. Барт трактує про старий підручник про чари, що були осередком усіх релігійних обрядів Індійців. Sainean зібрав погляди Румунів на русалки і иньші надприродні духи. Про збиранє приповідок і видаванє пише Богішіч з нагоди виданя збірника Сімоні. Педрізет і Краус подають східні оповіданя, в яких осьмішуєть ся відвагу Жидів. Вкінци займаєть ся Гедоз одним цікавим питанєм: говорить про переконанє деяких народів, що вони вибраний богом нарід.

22. *Revue des traditions populaires. Recueil mensuel de mythologie, littérature orale, ethnographie traditionnelle et art populaire*, Paris, подає багато матеріялу в сталих рубриках. Спеціально



про Українців нема нічого. З загальних вчислю дещо: Себілльо збирає повіря про метеори (прим. не вільно зв'язд числити, чоловік на місяци); дальше більша збірка легенд і вірувань про передісторичні предмети, про кременні знаряди, дольмени і всілякі оповідання і легенди з Бретаїї; легенди привязані до певних місць; грецькі легенди. З розвідок згадаю про Hermant-a: A propos du fantastique dans les contes populaires. Автор стараєть ся об'яснити фантастику переказів і казок психічним станом людей, котрі їх видумують: повставали ті оповідання вечірною порою, коли люди були змучені і відпочивали.

23. La Tradition не міг я наразі дістати. Знаю що в 1900 р. була подана жителісь проф. Сумцова.

24. Folk-lore. Vol. XI—XIII. В р. 1900 знаходимо розвідку Гартлянда про тотемізм і Маретта про преанімістичну релігію. Річник за 1901 р. приніс передовсім цікаву для нас працю Conybeare п. з. The Paganism of the ancient Prussians, про книжку Альбінус-а (вийшла в Спірі 1882 р.) „про релігію, жертви, весільні обряди і похоронні Руссів, Московітів і Татарів“. Перла збірки се трактат про забобони Прусів, написаний в формі листу Івана Мелетія до Юрія Сабіни, що зачинаєть ся так: „Хочу описати тоті жертви, якими колись Прусаци, Самоїти, Литовці, Рутени і Лівонці почитали демонів мов богів і ще тепер се роблять потайки в неоднім місци“; він виповняє с. 257—267. Автор уважав за відповідне переложити цілу статю на англійське. В річнику за 1902 р. є статі Мого про фольклор в Гебридів і Лянґа про початок тотемів і системи подружя у Австралійців.

25. Archiv für Religionswissenschaft... hrgg. von Th. Achelis. Виходить від 1898 року. Карлович помістив в томі за 1900 рік студію: „Germanische Elemente im Slawischen Mythos und Brauch“, де вказує на велику вагу порівняних студій в мітольоґії і дає причинки до німецько-славянських взаємин. Автор наводить різні паралелі, м. п. розвиває погляд, що Муромец се народна етимольогія: первісно мусіло бути Мурманец себ-то Норман; Ілія дістав отже назву від народу в память сміливих вікінґів — потім перемінила ся назва на Муромец, у Поляків на Моровец. Слово Skritek і польс. skrzat (у Словаків, Хорватів і Сербів дало початок нім. словам Scraz, Schrettele; Sowizdrzal = Eulenspiegel. Німецького походження Tat(e)rman чеських гльос і Wasyrman. Żur (Hafersuppe) зайшло в Польщі аж на Україну. Далі вказує іще на впливи в піснях (пр. Kasia і Jaś = Sigar і Hiesinger) і в переказах (прим. пер. про Вальтеріюса з Тинця, що від Боґухвала дістав ся між нарид). Ляш групує в статі „Die Finsternisse in der Mythologie und im religiösen Brauch der Völker“ міти відповідно до їх географічного розложеня і класифікує їх (на 5 клас). Затміне повстає 1) через

слабість або смерть небесного тіла, 2) через те, що сонце або місяць кинув своє звичайне місце, 3) з психологічних мотивів, 4) через людські особи або духів, котрі шкодять небесним тілам, 5) воно викликане самим місяцем і сонцем. Усі подібні мотиви признає автор творчій людській натурі.

В р. 1901 Bousset ставить собі в статі „Die Himmelsreise der Seele“ за задачу розслідувати, о скільки головні релігії геленістичного періоду і римської імперії мають спільну історію і як впливали вони на себе та розвивали ся. Автора інтересує тут питанє про вандрівку душ по смерті до Бога або і за життя підчас екстази. Аби його відповідно розв'язати, він переходить думки жидівської і гностичкої релігії, далі переглядає погляди іранської релігії і доходить до виводу, що в іранській релігії, в Авесті є в кількох місцях згадки про стадії підчас подорожі душі по смерті, та що в релігії Мітри була екстаза осередком культу, отже що іранська релігія була вітчиною тих буйних фантазій і екстазійної містики. Релігія Мітри була містком, по яким се перейшло на Захід. При кінци порушує автор питанє про „3 неба і 7 небес“ (сліди вавилонського впливу), і займаєть ся поглядами про подорожі душі в грецькій релігії і подібними пізно індійськими поглядами про сім небес і класи ангелів. Файльберґ говорить про стріляне підчас весіль і на новий рік, що має на цілі відігнати злих духів. Проф. Колер обговорює віру в духи у народів, що живуть в стані природнім, а спеціально у Папуасів. Душа провадить по смерті таке саме житє як на землі. Вірують, що кобольди крадуть діти.

В 1902 р. займаєть ся Неґеляйн повірjami про образи, зеркало і тїнь, Гейтер буддійською мітольоґією, Леман характеристикою молодшої Авести, Ляш причиною і значінем землетрасеня в народних повірjах і звичаях. Сіке подає критику поглядів М. Міллера (Max Müllers mytholog. Testament), спеціально тих поглядів, яких він тримаєть ся в „Beiträge zu einer wissenschaftlichen Mythologie, aus dem englischen v. H. Luders“ (2 томи, Липськ 1898/9); виказує його похибки, але не заперечує цілком його поглядів про великий вплив явищ природи на повстанє мітів і релігійних поглядів, про „сходженє“ деяких мітів про богів в людську сферу і т. д. Майсснер розбирає складові частини вавилонського походженя в сучасних казках і звичаях, вказує на лінґвістичні запозиченя і згадує про міти про сотворенє свїта, про епос Гільгамос (де Гільгамос доказує лицарських вчинків) і про ин. Вавилонського походженя також казка про те, що тростина може говорити (Мідає, Александр). Бранкі подає три листи з неба і біблійне „Stundenuhr für fromme Christen“. Неґеляйн толкує забобонну нехїть перед близняками тим, що близняки вказують на невірність жінки.

26. Hessische Blätter für Volkskunde hrg. im Auftrage der hessischen Vereinigung f. Volkskunde von A. Strack. B. I. Leipzig 1902. Під тим зміненим заголовком зачинають виходити давніші Blätter f. hess. V.: у вступнім слові заявляє редакція, що разом зі зміною заголовка наступає і легка зміна змісту. Від тепер мають „Листки“ розширити свій виднокруг поза політичні границі краю і племені і звернути увагу також на великі проблеми етнографії. Дійсно приносять вже перший річник кілька таких розвідок, котрі вже були висше обговорені (Штрака, Дітеріха) і подає дуже гарний огляд журналів за 1902 рік. На релігійні погляди народу хоче звернути увагу Paul Drews в замітці „Religiöse Volkskunde“. Автор дає приклади того, що нарід цілком по своєму піймає релігію і що властиво трудно говорити про християнську релігію мас. Нарід має свою окрему релігію, яка служить виразом його душі і його поглядів: що між ними багато останків давних вірувань і що не усе можна тут погодити з християнською релігією, се річ знана, а автор додає лише кілька примірів, щоби заохотити до праці в тім напрямі. Герман Узенер підносить в своїй статі „Über vergleichende Sitten- und Rechtsgeschichte“ значіне порівняних студій для фільольорів і подає кілька прикладів, як при помочи нинішних звичаїв і обрядів можна обяснити не одно з грецької й римської культури. А. Дітеріх обговорює небесні листи і доходить їх жерел, розсліджуючи жидівські і грецько-римські дані. А. Штрак подає коло 100 чеських чотирострічних віршів (Vierzeiler) і порівнює їх з „Schnaderhübel“ і иньшими спорідненими сьпіванками з середної і північної Європи. Шульте описує празник „Kirmes“ (пол. kiermasz) в Фогельсбергу. Ю. Дітеріх займаєть ся старинним звичаєм: жінка, що побивала мужа, мусіла сідати на осла і давати себе опроваджувати своєму мужеві по селі. При тім подає загальні уваги про правничі погляди народу. Ебель збирає чеські назви нив від початку 15 столітя. W. Köhler подає причинки до небесних і некольних листів, на які складають ся витяги з листу Мелянхтона і з кількох книжечок з 16 столітя.

27. В Швайцарії виходить „Schweizerisches Archiv für Volkskunde“. Vierteljahrsschrift... hrg. v. Hoffmann-Krayer. Zürich. Кілька річників займає публікація Россата „Chants patois jurassiens“; побіч ориґіналу, записаного з усіми діячктячними прикметами уміщено французький переклад; до кожної пісні додано ноти і примітки (1900—1902). Друга важна праця: „Die Erhebungen über Volksmedizin in der Schweiz“ дра Штоля. Се повний квестіонар про народну медицину з методологічними і річевими замітками (1901). Гофман-Крайер подає замітки до новооголошеного оповідання про Поліфема у Бретонців (в „Contes des Landes et des Grèves“, Rennes 1900,

стор. 196, Sebillot-a). Є се новий варіант<sup>1)</sup>. Перекази з Бірсек подає Г. Сіттерлін, в Val d'Anniviers, Егерлегнер. В 1902 р. уміщено замітки Зінгера про етнографію минувших часів і записи Меєра з Фрейамту і Келлерамту про смерть і похорони, та Шупплі, що складають ся з 100 діточих пісень.

28. Нідерляндська „*Volkskunde*“ займаєть ся майже виключно місцевим фольклором: для порівняних студій призначеній „*Intern. Archiv für Ethnographie*“, де статі пишуть ся по німецьки, нідерляндськи і французьки.

В останніх часах зросло значно число провінціональних часописий. Скажу на сам перед про австрійські видапя:

29. *Unser Egerland. Blätter f. Egerländer Volkskunde*. Hrg. v. A. John — виходять від 1897 р. 6 разів в році і містять за останні роки розвідки чисто місцевого характеру, написані по найбільшій часті самим редактором. Найбільше стрічаємо сирового матеріялу. Ганс Угль подає довшу збірку всіляких звичаїв і обичаїв та повірь і забобонів (при хресті, весілю, смерті, похоронах, при сьвяті, при роботі) і долучує кільканайцять народних пісень, переказів, анекдотів, римів і дитячих пісень. Дальше знаходимо збірку переказів пр. про дикого ловця, про топельника і т. д. А. Йогн вибрав усі забобони з писань К. Гуса і описав селянську загороду з перед 200 літ. Йогн умістив тут також студію про дзвони в повірях місцевої людности і подав в ній збірку написів на давонах і переказів та повірь. Міллер обговорює хебські строї з кінця 19 ст. і констатує факт, що ледви 10 осіб задержало іще старий стрій. Консервативніші що до того жінки. Крім тих важнійших розвідок уміщено більше число меньших заміток

30. *Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen* von E. Langer виходить в Браунау від 1901 р.: між зібраним і оголошеним тут матеріялом є перекази з німецьких околиць (про чоловіка без голови, про духів, про скарби, про блудні огники), народні пісні зі Штекен (весільні), штучні пісні селянина Брінке, звичай весільні в Вірхштадль і в Шенау, пісні празникові і оповідання Горна.

31. *Erzgebirgs-Zeitung, beleitet von M. Urban*. Виходить в півн.-зах. Чехії уже 23 роки, як орган клубу туристів. Зміст дуже ріжнородний: знаходимо праці Урбана про чеські строї, про драматичні

<sup>1)</sup> Про Поліфема писав М. Комаров: „Одноглазый великанъ народныхъ преданій“ в книжці: „Экскурсы в сказочный мир“, М. 1886. Нові варіанти кавказькі подав Вс. Миллер в „Этн. Обзор.“ 1890, кн. I, стор. 25—43 (Кавказ. сказки о циклопах). Киргізьський, алтайський і грузинський варіант в Этн. Обзор. 1891, II, 202. Славянські варіанти і оброблене у Kreka: Einleitung in die slavische Literaturgeschichte.

штуки, про перекази і легенди привязані до відпустового місця Марія-Кульм і розвідку Ендта про перекази з Беррінген. Зазначу ще довшу студію Вільгельма про розширене старих камінних хрестів в півн.-зах. Чехії, більшу працю Урбана: „Оповідання народні для народу“ та розвідку Кунца про шукане скарбів і заклинає духів в Гассенштайн.

32. Das deutsche Volkslied. Zeitschrift für seine Kenntniss und Pflege. Unter Leitung von Josef Pommer u. Hans Fraungruber. Виходить від 1899 р. як орган німецького співацького товариства у Відні і містить статі наукові про походжене пісень, їх варіанти, мотиви і мелодії, етнографічні матеріали і ноти. З теоретичних розвідок згадаю про „Begriff und Wesen des Volksliedes“ Dünker-a (1901), „Was ist das Volkslied“ Pommer-a (1901) і „Volkstümliches Lied u. Volkslied“ (1901) Гауффена. Дунґер вказує, що між народною і штучною піснею заходить велика різниця так, що їх ідентифікувати не можна, хочби навіть штучна пісня не знати як підходила під тон народної пісні. Знані поезії Улянда, Айхендорффа (in einem kühlen Grunde), Гауффа і ин. зближують ся значно до нар. пісні і тому увійшли у нарід і сьпівають ся загально, але вони лише по формі народні, а не впливають з душі народу. Аби пісня була народна, мусить повстати між народом, значить бути виразом його думок і поглядів, переховувати ся в пам'яті народа, а не в писаних збірниках і носити на собі так в мові як і в гадці народний характер. Автор наводить при тім слова естетика Фішера, котрий каже: „Пісні з обсягу сьвідомої осьвіти, які стають популярними і навіть переходять в уста люду, бо добре наслідують тон народної пісні, не можуть ніколи з тої причини називати ся народними“. Гауффен говорить про різниці між народною, скомпозованою в народнім дусі і штучною піснею з нагоди розвідки Гоффмана фон Фаллерслебен і виступає за тім, щоби ті різниці узгляднювано, бо хоч є одна правдива поезія, яку стрічаємо і в штучних і в народних піснях, одначе істнує багато відмін в способі представлення, в стилі, в поглядах. Пісні, співані народом, повинні ми тому ділити на ті три типи. Автор признає, що багато „народних пісень“ вийшло від осьвічених осіб, але zarazом звертає увагу на се, що пісні підпали за довший час свого істнованя між народом всіляким змінам відповідно до вимогів народного духа. Правдиві народні пісні були витвором самого народу, а властиво його репрезентантів, котрих індивідуальність не відбігала від загалу народної маси. Поммер подає замітки про народні пісні і їх характер і доказує, що народної пісні не творить поет, лише нарід: „A Volkslade macht neamd!“ Мушу обмежити ся на тих кількох словах, хоч багато статей заслугувало би того, щоби про них ширше згадати; так дуже цікава статя Блімля „K. Prahл u. dessen Anschauungen über das Volkslied“ (1901) і статі Meyer-a „Volkslied

u. Volksgesang aus Paden“, Дітфурта „Poesie alten deutschen, noch jetzt fortbestehenden Volksglaubens, besonders in Bezug auf Brauch u. Sitte“, Лібляйтнера про поезії в діалектах (1902), Райсмана про найдавнішу пісню (1902), Краліка про повстання народної поезії і багато інших. Побіч статей находимо цілі сотки всіляких цікавих і важних заміток, з якими кождий, що займаєть ся піснями, повинен ближше запізати ся. Звертаю на ту часопись увагу наших етнографів і музиків.

33. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, hrg. v. bosn.-herc. Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von Dr. M. Hoernes. Wien. VII - IX том. Часопись розпадаєть ся на три части, археологічно-історичну, етнографічну і природописну. Том за 1900 р. приносить три студії етнографічні Р. Мерінгера про селянський дім в Боснії і Герцеговині, Е. Лілка про весільні обряди в Б. і Герц. і Куліновича про повіря і ліки боснійських та герцеговинських могомеданців. Студія Мерінгера важна задля її результату, що боснійський дім повстав під впливом горішно-німецького дому і то не лише в головній формі, але навіть в деталях. Ту саму гадку розвинув автор в особній праці „Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat“. Wien 1901, стор. 118. (Sit. d. W. Akad. 144, 6). З археологічних статей важні дві: Чурчіча про похоронне поле в Рібіч і Еліча про найстаршу картографічну памятку римської провінції Дальмації себ-то про карту Птолемея. В річнику за 1901 рік обговорює Осип Прейндльбергер способи, яких уживають народні лікарі до усуваня більма і каменя. Говорка подає детальні замітки про народну медицину на півострові Сабіончелльо в Дальмації, а спеціально про повіря, що сюди належать. Лілек зібрав знов новий матеріал про релігійні повіря і про погляди на душу і духів. Цікаві особливо погляди на вампірів-упирів і вовкулаків. Подібно як у нас можна упиря зробити нешкідливим, пробиваючи його колом. Звичаї весільні описує В. М. і подає багато пісень в Ляєтви (в околици Bocche di Cattaro).

34. Korespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürgische Landeskunde приносить на сам перед статью Зігмунда, що була висше обговорена. Річник 1902 містить крім статі того ж автора про мішане рас більшу збірку повірій про духів, в Гросс-Шенк, зложену Й. Ротгом. Між повірями звертають особливо увагу оповіданя про скарби, які сходять ся в головнім з нашими прим. nr. 12: скарбу добути не годен: невдалі проби, nr. 16: при копаню скарбу треба мовчати, nr. 7: дух закопує золото. Автор зібрав також оповіданя про блудні огники і страхи.

В Німеччині майже кожда провінція має свій етнографічний журнал. Обговорене їх одначе заявляло би дуже багато місця, тому обмежу ся лише на вчисленю; колиб яка статя дотикала прямо нас, то означую се.

35. В Баварії виходять: „Mittheilungen und Umfragen des Vereines für bayrische Volkskunde und Mundartenforschung“ від 1895 р. В Саксонії видає етнографічне товариство „Mittheilungen“ в яких містять ся і статі загального характеру. В 2 томі подано статю Майхе „Славянські причинки до німецьких діалектів в Саксонії“ і працю Тецнера про старинности і повіря в Вердау. (Р. 1902, число 13). Про Саксонію містить розвідки також: 36. „Archiv für Landes- und Volkskunde der Provinz Sachsen“. Головним органом етнографів в Поморя були до 1902 р. 37. „Blätter für pommersche Volkskunde“. Monatschrift für Sage u. Märchen, Sitte u. Brauch, Schwank und Streich, Lied, Rätsel und Sprachliches in Pommern“, в яких міщено переважно народні перекази і повіря (статі Гааса — 1902 р. казка Бог як гість, Вправний злодій, Блудні огники, Мельник перехитрив дідька, і т. д.). Між иньшими є тут опис звичаю: „Як відганяють заразу“, який находить паралелі у усіх народів, почавши від Греків і Римлян. На Поморю запрягають 3 непорочні дівчата до плуга і об'орюють ними село. Подібний звичай описує Краусс в „Volks Glaube und religiöser Brauch der Südslaven“ стор. 66. Узенер подає звістку, що в Росії в Каменці знають подібний звичай, лише, що там запрягають до плуга 6 дівчат, а один невинний хлопець поганяє.

38. На Шлезку виходять „Mittheilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“ з особними додатками, в яких подають студії про шлезькі діалекти. Етнографії Познаня присвячена часопись „Rogasener Familienblatt. Beilage zum Rogasener Wochenblatt“, яку видає Проф. Кнооп. Тут находимо також причинки до польської етнографії, пр. Кнооп-а, про перекази в провінції Познань (1902), між котрими находимо перекази про короля Пршемислава і оповідає на тему: Слюсар завинив, а коваля повісили. Особливо багатий відділ про перекази, казки і повіря. Етнографією займаєть ся також нова часопись місячник 40. „Völkerschau“, котру видає Кляра Ренц від 1901 р. Переважна одначе частина видавництва присвячена диким народам

41. Деякі етнографічні статі знаходимо також в новій часописи „Politisch-antropologische Revue“, що виходить від 1902 р. під редакцією Вольтмана. Головна одначе увага звертаєть ся тут на питанє про раси. Між статями находимо дещо, що може мати більший інтерес: Гумпльович говорить про найдавніші форми володіння, виходячи з фактів, які дає польська колонізація. На його думку властители замків з'обовязували людність кожного села з особна до певної сталої роботи, з чого витворили ся фахи (ремісники), від яких відтак село назву діставало. Краус обговорює борбу рас в Росії, Каутшнер і Еренфельс

подають замітки про форми подружжя з нагоди книжки Вестермарка „Geschichte der menschlichen Ehe“. Огляди дослідів подають Лянґе в статі про задачі антропологиї, Равіц про правітчину людського роду, Колер про право і психологию народів, Ахеліс про етнологию і етику, Крайчек про раси Європи, Вейлс про етнографію, антропологию і преісторію в 20 століттю, Вільзер про відносини антропологиї до історії і етики. Занотую ще оригінальну теорію Л. Гумпльовича з історії Сербів і Хорватів. Автор приходить на основі соціологічних критерій до висновку, що між Сербами і Хорватами панували в 7 століттю Готи. Прикликані на поміч проти Аварів, вони здобули хорватсько-сербську територію і осіли там, як власителі „більшої посїлости“.

*Земон Кузеля.*

---



# Бібліографія

(рецензії й справоздання).

---

Dr. Isidor Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk, in Galizien (Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung der Denkmale, 1901, ст. 93—98, 130—133, 199—207).

Похоронне поле в с. Чехах, звістне читачам Записок з моєї статі в XXXI т., описував пок. проф. Шараневич з початку в польській статі, обговореній в т. XLIII, а перед смертю подав про нього статтю також до Mittheilungen der k. k. Central-Commission. Матеріалом розпоряджав він тут більшим, ніж який мав в попередній, бо також і розкопками 1898—9 рр., досить великими (в 1898 р. по словам автора, розкопано було 132, в 1899 37 похоронів, а всього за рр. 1895—1899 409 похоронів, чи скелетів, нерахуючи купкостей і палених небіжчиків!). Одначе скористати з цього новішого матеріалу з сеї статі майже неможливо, бо написана вона ще загальнійше, ще сумаричнійше ніж навіть попередня польська статя — пок. автор лише дає загальні характеристики знайдених річей, і ніяких ближших витягів з дневників. З поданих рисунків, в порівнянню з поданими в попередній статі, знаходимо більше рисунків посуду — горняток, досить добре зроблених і інтересних.

*М. Грушевський.*

В. И. Сизовъ — Курганы Смоленской губернии. Вып. I. Гнѣздовскій могильникъ близъ Смоленска (Матеріали по археології Росції изд. имп. археологическою комиссією N 28), Спб., 1902, ст. 136+14 табл. in folio.

Розкопки гнездовських могил, розпочаті ще в 1870-х рр. і потім поведені систематично від р. 1880, давно інтересували дослідників матеріальної культури, штуки і побуту староруських часів: скільки можна було міркувати з опублікованих комунікатів, вони могли кинути світло не на одно питання, і тим сильніше приходило ся бажати їх публікації, піднятої д. Сізовим. Публікація ся потягла ся на довший час і задала автору чимало часу. Одною з причин проволоки було те, що розкопки в Гнездові були в р. 1898 поведені знову ріжними особами, і д. Сізов, уже почавши друкувати свою працю, спинив ся, щоби подати звістки про нові нахідки (ст. 76 і далі) та втягнути їх в свій огляд. Крім того д. Сізов мав на меті дати студию про гнездовський могильник, а не просту опись. За се розумієть ся можна бути йому тільки вдячним; одначе не належало йому при сім обмежити ся тільки маленькими витягами з свого дневника, як він зробив (ситуаційних плянів майже нема). Се взагалі треба дуже жалувати, що імп. археологічна комісія якось дуже мале значінне привязує до дневників розкопок, і дістаючи їх від дослідників, в своїх публікаціях обмежаєть ся коротесенькими витягами; коли вони не так добрі, аби видавати, то треба давати дослідникам докладніші інструкції й ставити більші вимоги. Окрім ст. 3—34 і 76—82 решта праці присвячена студиям знайдених річей. Вони цінні й інтересні, але дуже загальні; автор не подає переважно тих паралелів, в якими зближає знайдені річі, й тому його виводи не переконують так, якби він собі бажав.

*М. Грушевський.*

Е. К. Рѣдинъ — Исторія искусства и русскія художественныя древности. Харьков, 1902, ст. 14.

Праць в області руської штуки появляєть ся так мало, що кожда й найменша брошурка звертає на себе увагу. Тим більше праця підписана поважним іменем проф. Редіна. Та на жаль під широким титулом його брошюри містить ся дуже не багато: кілька загальних висказів і майже нічого про самі „русскія художественныя древности“.

Автор уважає річею дуже важною студіюване старини і жалує, що археологія в Росії не вийшла ще зі стадії аматорства. Тому бажав би, щоби на університетах були правильні курси археології й історії штуки, предметів незвичайно важних для пізнання історії Росії взагалі, а що грецька антична штука найбільше з усеї старини розсліджена і вистудіована, тому підставою пізнання історії штуки повинна-б бути історія грецької штуки, так задля методи, як і її впливу на початки штуки на Руси, а властиво на території теперішньої російської держави (автор не розріжняє Руси від Росії). Для прикладу автор подає опис звісної скитської вази (за Кондаковим) як виріб грецький при-

ладжений до смаку Скитів і підносить, що весь археологічний матеріал розкопаних скитських могил служить доказом, що давня Скитія, „юг Росії“ була дуже добрим ґрунтом для пересадження грецької штуки. Пізнати-ж значіне скитсько-грецької старини можна тільки через порівняне з подібними предметами властивої Греції, отже студіюване історії грецької культури конче потрібне.

Але як з полудня йшов вплив грецький, так знов зі сходу йшов вплив Асирії і Персії, що слідно в старинностях Сибіри (для прикладу наведено за Кондаковим кілька описів золотих прикрас публікованих вже давно в III т. Русских Древностей). З епохою заведення християнства на Русі, від Візантії прийшла на Русь візантійська штука і полишила численні сліди в археології, мозаїках, золотництві і емалерства (як звісна київська діядема — опис її знов з Кондакова). А що таке візантійська штука — питає автор. Се не що иньше, як відроджена антична грецька штука, яка в нових обставинах східньої римської імперії прийняла нові форми, розвинула їх до незвичайної висоти і мала довгий час великий вплив на штуку західньої Європи. Отже, кінчить автор свою статейку, нехай основою пізнання російської археології буде студіюване археології грецької штуки, а також історії штуки взагалі, бо тільки через пізнане памяток иньших народів, можливо пізнати й належно оцінити свої памятки.

Все се, розуміть ся, зовсім справедливо, тільки в тім усім нового й интересного нема нічого.

*М. Г. а.*

П. В. Владиміровъ — Древняя русская литература Киевскаго періода XI—XIII вѣковъ К., стор. IV+375+VIII+46+2 нenum. +17+4+4+10 (покажчик) +II (зміст) +II (поправки помилок).

Отся книжка — продовжене „Введенія въ исторію русской словесности“, що видане було тим самим автором ще 1896 р. Автор поклав собі метою обробити в судільному викладі найстаршу руську літературу до її розділу на виразно зазначені типи південний і північний; покладені в титулі хронологічні межі XI—XIII вв. не зовсім відповідають змістови, бо автор у тексті книги присвячує не мало місця ще й творах XIV віку (Ізмараїд і т. и.). Так само не зовсім відповідає змістови книги й друге обмежене дане в титулі „Київський період“. Автор не обмежаєть ся південно-руською літературою, що концентрувала ся довкола Києва, але сягає також на північ, до Новгороду, хоча й оговорюєть ся в передмові (стор. II), що чинить се свідомо і навмисно, бо „літературна діяльність у Новгороді що до свого напрямку не відріжняла ся від київської і була в многих оглядів слабша від неї“. В питане про

національний підклад тої літератури, в те, наскільки вона відповідає такому чи иньшому національному типови, автор зовсім не входить.

В праці проф. Владімірова нам приходить ся повитати найкращий і найповніший огляд староруської літератури, на який доси спромогла ся російська наука. Правда, до вимогів доброго компендія сього предмету, такого, до яких приввичаїли нас німецькі та французькі вчені, і тій праці ще далеко, хоча все таки се перше, так сказати, монографічне представленє староруської літератури, де попробовано оглянути систематично всі її прояви на основі здобутків нових праць і де крім того контури цілої конструкції не скривлені тенденцією — показати ту стару літературу як інтегральну частину „общерусской“ чи по просту „русской“, тобто великоруської літератури. Вже в сьому ми бачимо велику заслугу проф. Владімірова і доказ його наукової об'єктивности.

Книжка складаєть ся з вісьмох розділів неоднакової великості і неоднакової вартості. Сам автор мабуть почував се, бо в передмові аж два рази (стр. III) зазначає се „нерівномірне“ трактованє предмету і свою „різночасову та нерівномірну“ увагу до нього. Найцінніший і найширший перший розділ (стр. 1—126), де автор дає огляд — можна сказати, перший систематичний і детальний того рода в науці огляд перекладаного письменства, що було в руках староруських книжних людей. Отже говорить ся тут про перші почини просвіти і письменства у Славян і на Русі, про діяльність славянських учителів Константина і Методія, про церковно-славянське письменство тав. мораво-панонське та болгарське, про переклади книг біблійних, творів отців церкви, про компіляції роблені з тих творів ще в Греції, потім у Болгарії та на Русі, про збірники писань догматичних, моралізаційних, історичних, про старі перекладані повісти, проби природничої науки, апокріфи, ворожбитські та лічнічі твори і т. и. Автор дає коротенькі змісти тих творів, але головну увагу звертає на їх літературну історію, їх жерела, оригінали, різні редакції та різні переклади, а головню пильно зазначає ті місцеві, славянські або руські вставки, додатки, розкидані ретуші перекладачів, які відносять у них сучасні наукові досліди. Кінчить ся сей надзвичайно багатий змістом розділ загальними увагами про характер староруської освіти й письменства та про мову староруських літературних пам'яток найстаршої доби.

Нав'язуючи до тої перекладаної літератури автор у II розділі обговорює пам'ятки староруської церковної літератури: поученя, проповіді, посланія, канонічні запитаня, виділяючи в окрему групу Новгородців (Луку Жидяту та Ілію), а трактуючи окремо Киян від Іларіона аж до Серапіона володимирського та безіменних пам'яток тої категорії. З огляду на те, що про тих наших найстарших письменників знаємо

звичайно дуже мало або й нічого, що навіть письмена традиція їх творів (їх число, приналежність сьому чи тому авторови, редакції і первісна форма) доси далеко не повно просліджена, отсей розділ праці проф. Владиміріва (стор. 127—178) вийшов далеко скудійшим обємом і змістом від попереднього, а головна його вартість, се просторі виписки з писань даних авторів.

Третій розділ (стор. 179—212) присвячений староруській гагіо-біографії, отже поперед усього Печерському Патерикови і тим житіям, що стоять окремо та незалежно від нього (ж. Бориса і Гліба, Володимира і т. и.), а також тим легендам, що повстали в ту пору на різних місцях Руси (в Києві, Смоленску, Новгороді, Ростові) і нарешті тим коротким житіям та легендам, що вийшли в староруський перекладений з грецького Прольог. Спеціально Київопечерському Патерикови присвятив автор ще невеличкий екскурс при кінці книги, додавши до нього текст деяких легенд виданий критично з рукописів.

Розділ четвертий присвячений появі паломництва в старій Руси і його літературним памяткам — Паломникови игумена Данила, подорожи Антонія Новгородського до Константинополя і півнійшим. Особливо пильну увагу при розборі Данилового Паломника звертає автор на апокріфічні легенди, якими він користувався. Сей розділ загалом оброблений досить слабо і автор при кінці вважає конечним відіслати свого читача до відповідного розділу в компендіюмі Пипіна, який на думку проф. Владімірова „составляет лучшую главу всей книги“ (стор. 233).

Найменше може задоволити розд. V (стор. 234—277) присвячений староруській літописи. Автор держить ся застарілих думок, що літописане почало ся в Новгороді, що автором Повѣсти временных лѣт був монах Нестор. Власних дослідів автор не дає, в загальній характеристиці обмежає ся майже скрізь на репродукцію чужих осудів. Ще найцінніша друга часть сього розділу (стор. 262—277), де автор за Архангельским, Іконніковим та Полетаєвим дає огляд дотеперішніх російських праць над публікованєм та студіюванєм літописей.

За те дуже гарний розділ шестий (стор. 278—344) присвячений Слову о полку Игоревѣ; до нього додано текст Слова з поправками, які пропонує автор, який надто в окремім додатку подав слово в слово передруковане перше видане „Слова“ з р. 1800.

Коротенький розд. VI присвячено Моленію Данила Заточника. Автор схиляєть ся до думки бачити в адресаті Моленія переяславського князя Андрія Володимировича (1132—1141), сина Володимира Мономаха, значить, датує першу редакцію XII віком, допускаючи далі, що ся редакція була з часом укорочувана, поки в XIII в. якийсь новий редактор, користуючи ся затраченим для нас повним текстом тої першої

редакції, не доповнив його новими додатками. Переходячи до жерел Моленія автор зупиняєть ся на староруських збірках апофтегм та „мудрих речень“, тав. Пчелах. Нарешті автор приймає також піднесену вперше д. Щуратом думку про те, що жерелом повістєвої рамки Моленія (історія заточенця) були вірші Византийця ґраматика Михайла Ґліки.

Так само коротенький розд. VIII говорить дуже побіжно про ті памятки староруського письменства (перекладені й ориґінальні), які не ввійшли в попередній огляд, отже договори з Греками, Номоканони і Кормчі книги, памятки староруського законодавства та судівництва і кінчить ся оглядом памяток, що малюють татарський погром у половині XIII в. і характеристикою пізнійшого упадку та часткового підвигнення в XIV в.

До сього огляду змісту книги проф. Владимірова додамо ще деякі уваги. Виклад автора всюди строго річевий; він вистерігаєть ся фразеолоґії та пустого естетизованя й філософованя, до якого привчили нас московські вчені старшої генерації такі як Орест Міллер, Буслав, Ґалахов. Д. Владиміров де тільки може, дає самим памяткам говорити за себе, вибираючи звичайно характеристичні місця та подаючи їх в ориґіналі. Його виклад через те майже всюди живий і прозорий. Що проте йому не вдало ся дати повного і викінченого образа староруського письменства, на се зложили ся різні причини. Ми вже піднесли деякі з них, як прим. неясність що до національного підкладу староруської літератури. Треба додати одначе, що автор протягом свого викладу всюди старанно відріжняє південноруські памятки від північних; ся неясність виявляєть ся більше посередно в браку одноцільної ідейної підвалини, що могла-б надати цілій конструкції староруської літератури більшу виразність і плястичність.

Важнійші хиби чисто методичні. Автор не всюди цитує свої жерела і звичайно не подає бібліографії поодиноких питань; через те його книжка, хоч читає ся інтересно, багато тратить на вартости як провід для дальших студій, особливо для студентів в початках студій. Не знаю, чи випадково чи навмисно він зовсім іґнорує праці неросійські, а спеціяльно галицько-руські з обсягу староруської історії й літератури; особливо невнане праць проф. М. Грушевського помстило ся на нім дуже немилю.

До сих загальних уваг додамо ще деякі детальні. Хоча автор силкував ся зробити свій виклад докладним, то все таки дивним робом у нім часто стрічають ся (крім досить численних друкарських похибок) якісь дивні неконсеквенції та недогляди або й явні річеві помилки. І так звісний іотський товмач св. Письма називає ся на стор. 3 Вульфїла, а на стор. 4 Ульфїла; герой звісного духовного романа називає ся раз

Іосафатом, то знов Іосафатом, хоча автор знає і наводить в иньшій місці й одиноко вірне імя Іосаф. Тяжко зрозуміти фразу на стор. 3, що „в IV віці славянська народність була звязана з Готами“ — як звязана? Византийський роман у автора раз виявляє „ни съ чѣмъ не-сравнимую возвышенность“ (стор. 6), а 7 рядків низше на тій самій стороні „легкість і живість“. Житє і діяльність славянських учителів Константина і Методія представлені недбало і не всюди вірно. Монархії Святиполка і Коцеля не лежали на Балканських півострові, як би виходило з реченя автора на стор. 6; вони не були одинокі славянські державні організації в південно-західній часті Славянства, пор. *Conversio Bogoarorum et Carantanorum*. Не зовсім відповідно називати Константина і Методія „апостолами православного славянства“, раз тому, що їх діло серед Славянства не було властиво апостольством, бож у Моравії і Панонії вони застали Славян уже охрещених, а друге тому, що їх самих „православіє“ зовсім не таке, яке під сею назвою розуміється тепер (Константин умер у Римі, а Методій був єпископом під папською рукою) таї ще тому, що власне серед тих Славян, серед яких працювали солунські брати, православіє не зберегло ся. Ні на чім не основане твердження, що Константин за свого побуту в Корсуні „визучилъ еврейскій языкъ и священныя книги на этомъ языкѣ“ (стор. 7); житіє говорить лише про самарянський діалект. Справу винайденя славянської азбуки проф. Вл. представляє зовсім неясно. Між роками 655 і 862 „в Константинополі брати винайшли славянську азбуку на основі грецької з додатком деяких букв для славянських язиків із східніх азбук або може з Готської“ — каже автор на однім місці (стор. 8), очевидно маючи на думці тзв. кирилицю. Та зараз же на тій самій сторінці, 4 рядки низше читаємо, що „вже в самім початку славянського письменства явили ся дві азбуки на взір грецького літургійного устава і грецької скорописи“. Клопіт лише, що тзв. глаголиці ніяк не можна рівняти до скорописи, бо вона власне далеко скрутіїша і тяжша від кирилиці, а другий клопіт з питанем: відки-ж явила ся та друга азбука? Чи й її винайшли ті самі солунські брати, чи ні? Чи може вони винайшли власне її, а не кирилицю, яку з огляду на ідентичність її букв з грецькими та Готськими унціями по правді майже й не треба було винаходити? Так само не видається мені вірним а бодай умотиваним твердження автора, що в супереччі між Византією й Римом за Болгарію „Константинови й Методію пощастило бути миротворцями“ (стор. 9); можливо, що се так і було, але житія не говорять про се нічого і автор зовсім не мотивує сього твердження ближше.

Зазначимо ще деякі деталі. Про звисну повість „О Акирѣ премудромъ“ автор ще в 1900 р. пише, що вона не має поки що грецького

прототипа (стор. 97), хоча сей прототип був уже пару літ перед тим знайдений і опублікований Конїбром. Притча, що читається в рукописах під титулом „отъ болгарскихъ книгъ“, зовсім не ідентична з притчкою „о иноровѣ“ вміщеною в повість про Варлаама і Йоасафа; се було 10 літ тому показано мною в болгарській статі „Притча-та на едного рога“ (Сборн. за нар. утворенія). Притча про царя і бідарів у ямі зовсім не ідентична з тою притчкою, яку наводить Кирило Туровський, як би виходило з реченя нашого автора (стор. 106). Кирило Туровський правдоподібно не знав повісти про Варлаама і Йоасафа і взяв свою притчу з иншого жерела (про се див. мою статю в збірці праць для з'їзду славистів). Автор не зважаєть ся відмовити Кирилови Туровському дуже популярного „Слова о исходѣ души“ (стор. 163), звісного також під назвою Слова про митарства, хоча тепер усякому ясно, що се Слово — майже дословний переклад одного уступа із грецького життя Андрія Юродивого.

І ще одна маленька увага. На стор. 135 автор заходить ся коло виясненя слова „москолудство“, що попадаєть ся в короткім поученю новгородського єпископа Луки Жидяти в реченю: „Москолудство вамъ братіе не лѣпо имѣти, ни молвити срамна словеса“ і т. д. До сього проф. Вл. завважує: „друга часть сього слова без сумніву значить дурниця (глупость, дурачество); луд-дурень; так пояснює й Памва Беринда“. На потвердженє сього толкованя проф. Вл. цитує з Великої Четї Миней опис мученя християн у амфітеатрі, де кажесть ся: „Многомъ чловѣкомъ падъшимъ отъ лудова игрища мечемъ“ — „новелѣмъ мечнікомъ лударіомъ“ (у иншій копії „лударіомъ“, дословно з грецького *τῶν λουδαρίων*). Дивна річ, як се автор не догадав ся, що коли \*лудство походило від лудъ — дурень, то такого-ж значіння треба би дошукувати ся і в мечниках-лударіях і в грецьких *λουδαρίοι*, коли натомісь усякому тямущому від разу ясно, що *λουδαρίοι* се не що инше, як латинський термін *ludarii*, а ті *ludarii* походять не від ніякого дурня, а від *ludus* — гра, забава. Отже в минейнім житію мученики гинуть від „лудового“, себто „забавного фехтованя мечем“, тільки що в тій забаві глядіятори мають у руках не тупі, а острі мечі. В такім разі москолудство не буде означати ніяку дурницю, а просто маскуву забаву, *ludus mascarum*, *Maskenspiel*, як здогадував ся, хоч з инакшими мотивами, ще Тимковський.

Іван Франко.

В. М. Истринъ — Изъ области древне-русской литературы (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія 1903, VII—XI).

У трьох розділах своєї праці, що тягнеть ся ще далі і буде нами далі обговорювана — ходить проф. Істрин своїм звичайним мікроскопійно-



аналітичним робом довкола історичних компіляцій, звісних у староруськім письменстві під назвою Хронографів. Се були більш або менше систематичні збірки звісток із Біблії, з Йосифа Флявія і інших старих істориків, а особливо з півнійших византийських компіляторів - хроністів Івана Малали, Георгія Гамартола та Георгія Синкелла. При помочи дуже широких студій по різних європейських бібліотеках і дуже детальних порівнянь тексту проф. Істрін констатує в першій статі, що крім Малали й Гамартола в старій Русі був переклад також хроніки Синкелла, але в редакції коротшій, первіснійшій від тої, що звісна в бонському виданю. В третій статі констатує далі, що в старій Русі був повний переклад хроніки Малали, який одначе затратив ся і з якого виписки з більшими або меншими скороченнями були основою староруських Хронографів. Коли далі зважимо, що староруські Хронографи обмежали ся цілком тим матеріалом, який знаходимо у тих трьох византийських компіляторів, що їх руські редактори обмежали ся хіба на комбінованю одного компілятора з другим та скорочуваню їх звісток, то будемо мати понятє про марудність та невелику принадність праці проф. Істріна. Та про те ся праця має своє значіне вже хоч би тому, що Хронографи були, особливо в північній Росії аж до початку XVIII в. одинокими підручниками всесвітної історії і в різних своїх редакціях містили також багато причинків до руської і російської історії.

Але ті досліди над Хронографами мають для проф. Істріна ще иньше значіне: вони мають вести його до розвязки одної з найбільших загадок староруського письменства, до відповіді: де й коли була зложена тзв. Толкова Палея? Сьому питаню присвячений другий розділ праці проф. Істріна. Ріжні більш або менше умотивовані міркування доводять його до тої думки, що сей твір був зложений не швидше, як у XIII в., не в Греції і не в Болгарії, а на Русі, що горяча полеміка против „жидовина“, яка червоною ниткою тягне ся через усю Палею, була відповідю на якісь близше невідомі нам жидівські рухи (проф. Істрін згадує про особливе оживлене жидівських месіянічних сподівань у XIII в. в Польщі) і що твір, якого скелетом послужив також Хронограф, був зложений на північнім сході від Київа, в Володимирі над Клязмою або в Суздалі, значить, разом з Хронографами різних редакцій повинен уважати ся почином спеціальної великоруської літератури. Власне в відкритю сеї спеціальної літературної групи і в другім ще більшім відкритю, про яке зараз скажемо далі, лежить головний інтерес тих утяжливих і коштовних студій проф. Істріна. Та про се друге його відкритє найліпше буде розповісти його власними словами.

„Що таке являє в себе XIII вік? — запитує проф. Істрін (Ж. М. нар. проєв. 1903, X с. 216—218). Звичайно XIII в. кінчить один період

руської літератури, який иноді називають Київським. Потім розвій літератури переходить у північно-східну Русь, до якої тягне й Новгород. Але XIV в. поки що покритий мороком, який толкують панованнєм татарського ярма і викликаним ним упадком літератури і просвіти. В XV віці якомсь раптово виступає „русская“ (не відомо, яка, південно чи північно руська? *І. Ф.*) література, що доси являла з себе якийсь хаос. Я недавно висловився проти того, щоб літературу XI—XIII в. називати просто Київською без докладного зазначення, як розуміти сю назву. Не буду повторяти сказаного, але зверну увагу на те, що маємо ряд пам'яток, які належачи до XIII віку виходять поза межі Київської землі і наводять на иньші міркування. Нехай уже старий період і називають Київським — певне, з деяким обмеженнєм, — але може ряд літературних творів XIII в. доведеться виняти з „Київського періоду“ і перенести на иньший. До XIII віку вже дуже ясно зазначилися окремішности південно-руського язика, який, як уже тепер треба признати, ділився що найменше на два діалекти — західний і східний. На сих двох діалектах одної мови дійшло до нас досить значне число рукописів, але всі ті рукописи виключно богослужебного змісту — євангелія, апостоли і т. и., і нема ані одної пам'ятки історично-літературного змісту XIII—XIV вв., яку-б можна признати південно-руською. Сама собою обставина могла-б бути й чисто випадковою, але в загальнім ході міркувань вона може мати деяке значінє. В дохованих до нас пам'ятках історично-літературного змісту нема слідів їх південно-руського походження. До XIII в., як тепер знаємо, належать: 1) Толкова Палея, 2) полемічні трактати (які?), 3) Моленіє Данила Заточника, писане на північнім сході, в Переяславі Заліськім, 4) друга редакція Александрії, 5) Повість про Індійське царство, 6) друга редакція Еллинського Літописця (так називається одна з руських редакцій Хронографа). До того самого віку належить ревізія біблійного тексту, сюди-ж належить і звісна рукописна збірка XIII в., сюди-ж кладуть і оригінал Радзівіловської копії літописи, і не лише текст, але й ілюстрації. При тім усі ті пам'ятки мусимо вмістити в першу половину XIII в. Поневолі вринає питанє: чи не мусять усі ті пам'ятки — а коли-б пошукати, то й ще иньші — бути злучені в одну групу і вязати ся не лише часом свого походження, але також місцем, тобто чи не мусимо дивити ся на них як на пам'ятки північно-східної Русі і бачити в них нову течію, незалежну від Київської літератури? Історичні дані підпирали би такий погляд. У тім часі вже ясно зазначила ся формація нової держави на північному сході, Владимирсько-Суздальської, що ступнево перейшла в Московську. Коли північний схід зробив ся політичним центром, то зовсім природно, що там мусіли явити ся й письменні люди, мусіли ви-

явити себе й літературні замилюваня та потреби, які викликає зріст нових умов. Розумієть ся, стара література зараз перейшла з Київської землі до нового центра, хоча нема сумніву, що вона й уперед існувала всюди, а тільки тепер більше централізуєть ся. Та обік старої виринає й своя, хоч би і в формі компіляцій. В усякім разі, не вважаючи на компілятивний характер ми маємо декілька творів дуже виразного типу, яких не можна мішати з иньшими. Чи не звідси, чи не від першої половини XIII в. повинні ми почати окремий період історії руської літератури, тої літератури, що в XV віці являєть ся нам з дуже виразною фізіономією, і яку короткими рисами разом з XVI віком я недавно сха-рактеризував у статі „Введеніє въ історію русской литературы второй половины XVII вѣка?“ Се була-б література великоруська, що зробивши ся з часом літературою московською рівночасно робила ся літературою загально-руською. Стара південно-руська література розплила ся в новій, що виросла під новими історичними умовами і стратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенєм південно-руської літератури працювали о стілько-ж південно-Руси, скілько й Великоруси, а коли покажеть ся правдою, що Слово о полку Игоревѣ було писане хоч і в Києві, але Чернигівцем, тобто Велико-русом, як недавно досить переконуючи доказував д. Адріанов, то у обронців південно-руської літератури буде відібраний остатній атут. В усякім разі мені здаєть ся, що не зашкодить обернути свої досліди на те, аби відшукати сліди літератури на північнім сході в першій половині XIII в. Татарський погром справді міг мати велике значіє зучиняючи розвій нового напрямку літератури, що тільки що починала зароджувати ся, літератури неофіціальної; оттим то друга половина XIII і XIV в. являють ся ще темними. Але годіж думати, аби московська література XIV в. явила ся раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише троха освітити півторавікову пільму. А се само собою доведе нас до питання про хронологію в староруській літературі і до принципіальних питань методології“.

Я навмисне навів уповні сей уступ із праці д. Істріна, бо се одинокое місце, де він, так сказати, віддыхає від куряви своїх детальних пошукувань і виявляє свої погляди, свою душу. Не можна сказати, щоб та душа була дуже симпатична. Зазначу з гори, що против фактичних здобутків досліду проф. Істріна не маю нічого, так само не маю нічого против його ідеї — винайти в безладній масі староруського безіменного або псевдонімного письменства спеціальну групу владимірьско-суздальських творів, хоча з другого боку треба зазначити, що приналежність до сеї групи творів пойменованих д. Істріном, а спеціально Толкової Палей, ще далеко не доказана. Але аргументи й загальні міркуваня,

якими проф. Істрін обставив те своє відкрите, зібрані по мойому досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якимось сектантським духом викривлений спосіб думаня. Се аргументи, яких би не слід надіяти ся від чоловіка, що так обережно і з таким накладом праці та коштів поступає там, де мова іде про усталене двох редакцій пустої компіляції з дрантивих грецьких хронографів. У Владимирі, а потім у Суздалі витворюєть ся в початку XIII в. нова течія руської літератури. Річ зовсім можлива. Ми маємо навіть звісного репрезентанта тої літератури, Серапіона Владимирського, і на ньому було-б найліпше студіювати фізіономію тої літературної течії. Але проф. Істрін не робить сього; він ані не згадує про Серапіона, удає, немов по за пам'ятками згрупованими ним панує цілковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний Рус, стоїть у безпосереднім звязку з київським письменством, продовжує його традицію, а сього не хочеть ся бачити проф. Істріну. Ми знаємо, що Толковая Палея була реакцією против сильного жидівського впливу в старій Русі, але zarazом і результатом того впливу, який буdiv серед інтелігенції зацікавлення до старозавітних традицій, до Йосифа Флявія, до тальмудичних доктрин та оповідань (див. Кирило Туровський), і знаємо, що сей вплив був далеко сильніший і безпосереднійший у південній Русі, ніж у північній, у Києві ніж у Владимирі та Суздалі. Але проф. Істрін волисть ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживлене месіянських ідей у Польщі, ніж оперти свою конструкцію на довговіковий акції й реакції в південній Русі, що одиноко може вияснити ту загарливість антижидівської полеміки, якою проникнена Палея. А чому? Лише тому, аби уникнути стрічі з тою невисною південною Русю. Проф. Істрін пильно зазначає — і по мойому вірно — що література XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав ані одного Великоруса, який причинив ся до її витвореня, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централізувати ся в Владимирі й Суздалі він зараз же додає, що „стара література зараз же перейшла з київської території до нового центра“. Чи справді? Має проф. Істрін хоч тїнь доказу на се? Але зробивши таке льогічне salto mortale проф. Істрін зараз же триумфально додає, що та чудом божим зцентралізована в Владимирі, потім у Суздалі, далі в Москві література, роблячи ся національно великоруською, робить ся рівночасно общеруською. Чи справді? Котрі то такі твори московської літератури XV—XVI віку зробили ся общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може Задонищина або Домострой або послання Івана Гривного? Інтересно би було зрозуміти, як се „стара південно-русська література розплила ся в новій?“ Чи розплили ся Іларіон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова літопись? Що суздальські

та московські компілятори помішали їх твори з пізнійшими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще мабуть слаба історична заслуга. Признаючи дуже виразну літературну фізіономію тільки владимірсько-суздальській літературі „хоч і компілятивній“, яку тільки йому першому пощастило відкрити, проф. Істрін рівночасно вважає можливим відмовити характеру південно-руській літературі, відмовити не виразно, а фарисейською клявзулею „если она его имѣла“. Лишаю на поталу фільольогам теорії проф. Істріна про два діалекти, видні буцім то в південно-руській літературі XII чи XIII віку та про великорусизм Чернигівця автора Слова о полку Игоревѣ, а зверну лиш увагу на спосіб вислову вченого одеського професора: врадувавши ся відкритем д. Адріянова, що автор Сл. о п. И. був Черниговець і зараз же ескамотувавши його до Великорусів проф. Істрін плече в долоні і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, тай то виграною не дуже чистою, бо вона полягає на хитрім відібраню у противника його „остатнього атута“. Здавалось би, що тут мова не про газардову гру з вольтами, а об'єктивне досліджуване фактів, та проф. Істрін мабуть розуміє се инакше. У нього на кінці наукової аргументації стоїть, здасть ся Катонівське: *Ceterum censeo Ukrainam esse delendam*. Егеж, — скажемо й ми за проф. Істриним, — „треба освітити півтора-вікову п'їтьму“, тільки що та п'їтьма триває якось безмірно довше від півтора віка.

*Ів. Франко.*

А. И. Соболевскій — Мученіє св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903, кн. II, стор. 103—120).

— Мученіє св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. тамже 1903, кн. IV, стор. 320—327.

До многих нерозгаданих іще проблемів староруської літератури належать численні переклади з латинської мови, які по часті (прим. твори папи Григорія Двоєслова) сягають іще панонсько-моравської доби, але в значній часті доковували ся вже в старій домонгольській Русі. Коли, хто, де і з яких приводів займав ся перекладами з латинської мови у нас, відки приходили до нас латинські рукописи і якими дорогами, все се доси лишаєть ся загадкою. Але факт, що у нас у домонгольську добу перекладано дещо з латинської мови, значить, що і в духовім огляді стара Русь супроти заходу не була таким замкненим Китаєм, як се декому подобає ся говорити, сей факт не підлягає тепер ніякому сумнівови. В остатніх роках проф. Соболевскій присвячує сьому фактові особливу увагу, публікуючи цілий ряд літературних па-

мяток із того циклю. Не хапаючи ся робити які будь передчасні узагальнення, проф. Соб. задовольняєть ся поки що тим, що при помочи язових признак, а евентуально порівняннн з оригіналами стверджує, що дана пам'ятка, хоч заховала ся в копіях значно пізчійших (XV, XVI або й XVII в.), все таки походить із значно давнїйшого часу, а далї, що переклад був доконаний просто з латинської мови, а не з грецького перекладу. Інтересні являють ся тут куріози, прим. коли староруський книжник перекладає латинське *vale* словом *мови*, лат. *dominium* (маєток) словом *господьство*, лат. *femina lecto tenetur infirma* (лежить хора в ліжку) словами *жена ложемъ болить* (лежить у злогах) і т. и. Та з другого боку маємо приклади й інтересної лєокалізації, коли прим. латинське *senatus* перекладаєть ся нашим словом *боляре*, лат. *iudex* нашим *князь* і т. и.

Тай по за тим тексти опубліковані проф. Соболевским мають деякий історико-літературний інтерес, хоча петербурський учений не звернув на се уваги. І так пасія Аполінарія Равенського належить до тих апокріфічних християнських повістий, якими побожна фантазія IV, V та пізнїйших віків силкувала ся заповнити прогалину, яку лишили канонїчні новозавітні писаня що до діяльности поодиноких апостолів та їх безпосередніх учеників. У своїй передмові до апокріфічних апостольських діянь (Пам'ятки III) я зазначив цілий ряд таких видуманих історій, що виплили з певних лєокальних традицій і інтересів, через те, що в часї, коли християнство зробило ся державною релігією, кожде важнїйше місто бажало навязати початок християнства у себе до самих апостолів або бодай до їх учеників. І ось навязуючи до єретицьких (гностичних?) романів про „Апостольські обходи“ та до імен, які стрїчали ся чи то в Павлових посланїях, чи в тих романах, або були иноді християнізованими перерїбками місцевих поганських патронів, компоновано по певному шаблєону (в IV—V віках таким улюблєним шаблєоном були „мученя“, яких звїрці дали Евзебій Кесарійський та иньші старі історики церкви) масу нових творів, де видумана центральна фігура виступає на більше або менше реальному, хоч анахронїчному тлі. В своїй розвідці про Климента Римського я мав нагоду детально розібрати одну таку пасію, зложену в V віці, хоч і підсунєну часам Траяна. Пасія сьв. Аполінарія Равенського (імя його очевидно похристиянена назва Аполлона, що був патроном Равенни за поганських часів), що мав бути учеником сьв. Петра, отже терпів десь при кінці I віку по Хр., являєть ся також такого рода твором скомпонованим пізнїйше для наданя християнської печати певним місцевим поганським традиціям. З того, що сьв. Аполінарій якийсь час проповідує в Ілїрії і в наддунайській країні, поясняєть ся по моїй думці також зацікавлєнє руського (чи може

південно-славянського?) перекладача сим оповіданєм. Мені здасть ся, що переклад, хоч має сильну язикову закрутку руську, і то виразно південно-руську (всѣкого, иного, з дѣтми), все таки виявляє декуди сліди первісних південно-славянських форм (жажъщемъ, досаженіє, тако ми спасеніє цареву = per salutem Caesaris, препитѣ зам. препита — чи не слід транскрипції з глаголиці? Христіанѣ зам. христіяни, книги = epistula). Що до пасії св. Анастасії і Хризогона, то її латинського оригіналу проф. Соболевский не міг віднайти. Переклад сеї пасії має далеко більше прикмет старинности. Зверну увагу на одно слово, що лишило ся неврозумілим проф. Соболевському. На стор. 326 читаємо: „**Онаж за рѣцѣк и нозѣкъ сказана свѣци и по лалокѣ всотчена посреди огна**“. Проф. Соб. уважає се іменем власним Лалока, хоча в такім раї треба би ждати по Лалоцѣ. Очевидно іменник тут буде лалок, слово те саме, що заховало ся у наших Жидів у формі lalesch і в значіню полотна (середно нім. lalach, Leinwand, Leine, наше лива, верівка).

*Ів. Франко.*

Ө. Покровский, Новый списокъ Слова Данила Заточника (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ 1903 г. кн. 4, стор. 328—339).

До великого числа звісних доси копій Слова Данила Заточника д. Покровский додає ще одну, взяту з рукопису Погодинської колекції. Хоча рукопис пізній, із XVII в., але Слово Данила поміщене в ньому сходить ся з текстами найстаршої редакції XII в. і в многих причин заслугоє особливої уваги. Поперед усього воно виявляє зовсім окрему редакцію, а власне пробу — затерти всі сліди індивідуального твору, всі натяки на виразні місцевости та особи і зробити Слово чисто моралізаційним, збіркою загальних сентенцій. В тій ціли невідомий редактор, мабуть якийсь монах, попропускав усі уступи, що надають слову характер твору світського і просьби за помилуване, всі натяки, де автор говорить про підозрїня та обвинуваченя кидані на нього, пропустив вступ з похвалою князя і закінчене з оповіданєм про чудесне доведене просьби до рук князя. Навіть саме слово „князь“ редактор позаміняв уступ словами „господинъ богатый“. Та з другого боку автор до тексту Заточника додав іще ряд приказок Менаандра про жіночу злобу. Але що найважнїше, за текстом Слова поміщено ще ряд виривків і речень, із яких значна часть також носить назву Данила; переважна часть тих речень являєть ся цілковитою новиною, бо їх нема в жадній із звісних доси редакцій Данилового твору. Всі ті тексти подає д. Покровский разом з орієнтаційним вступом, не вдаючи ся в ширші міркуваня про значіне і вартість ново опублікованого тексту.

*Ів. Фр.*

Dr. Stanisław Kutrzeba — Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski (Rozprawy wydz. histor. filoz. t. XLIV s. 1—196).

Dr. Stanisław Kutrzeba — Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, Краків, 1903, ст. 136 (відбитка з час. Przegląd polski).

Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354 — 1505, wydał Dr. Stanisław Kutrzeba (Archiwum komisji historycznej t. IX, s. 407—485).

Люде, що інтересують ся внутрішньою історією Польщі, мусіли добре запримитити на науковім полю автора, титули праць котрого я тут виписав. Сьміло кидаєть ся він на питання як раз найбільше може за-недбані, а многоважні для пізнання внутрішніх відносин середньовічної Польщі, не задовольючи ся перемеленням скупого нераз матеріялу давнійших публікацій, звертаєть ся до архівів, конструє сьміло, нераз і занадто сьміло, але будь що будь в тих конструкціях не іде від прийнятих старих формулок, тільки від матеріялу. І коли читач не раз може побажав би більше інтензивної як екстензивної енергії у ш. автора, то в усякім разі з вдячністю прийме сї проби розвязання важних питань старопольського державного житя, сї нагромаджені видані й невидані матеріяли, сї інтересні спостереження, розсипані на сторонах праць, сю свободу від шумливої риторики, патріотичних натягань і змагань до красних фраз, котру приходять ся дуже цінити. Я на сей раз хочу звернути увагу наших читачів на його праці по історії торгівлі в давній Польщі. З них перша має для нас більш посередній інтерес. Автор вправді дотикає деяких безпосереднійше нам интересних питань, як торгові дороги на Русь, торгівля зі Львовом Кракова і Вроцлава, суперництво Кракова, й т. и., але вони трактовані переважно також в його другій праці, про торгівлю львівську. Та автор порушує багато питань загальнійшої натури — про польську торгівлю, торговельну політику і т. и., интересні і зі становища дослідника української історії. Крім матеріялу друкованого й літератури, автор використав також недрукований матеріял — з краківського, львівського й кошицького міського архиву. Акти кошицького архиву, використані до сеї праці, тр. Кутшеба видав рівночасно, з додатком кількох інших. Для історії галицької торгівлі вони не дають нічого, хоч Кошиці, як знаємо, вели торгівлю також і з руськими містами.

Безпосередній інтерес має для нас друга розвідка ш. автора. Титул її не зовсім відповідає змісту: говорить вона про торгівлю.



Львова в XIV—XV вв. Властиво автор хотів дати розвідку про східню торгівлю Львова (так заповідав він її в своїй розвідці про краківську торгівлю), але розширив свою програму. Він починає коротким поглядом на європейську торгівлю зі Сходом взагалі (головно на підставі праці Гайда), говорить потім про торгівлю Руси, Волини й Галичини з Прусією в XIII—XIV в., про експорт східніх товарів, про торгівлю в Краковом, Шлезком і Німеччиною, куди Русь висилала також східні товари, про торгівлю Львова з чорноморськими містами і Волощиною, про обмін товарів на львівськiм торгу, і про торговельну політику м. Львова. Не все се оброблено рівно повно — почасти з браку матеріялу, почасти з інших причин. Старанно й повно представлені торговельні зносини з Прусією — на підставі німецьких дипломатаріїв; для образу торгівлі Львова з Краковом і з Волощиною автор ужив і недрукованого матеріялу — з міських актів Кракова і Львова, і сі розділи дають дещо вповні нового матеріялу, і також визначають ся інтересом. Дає натомість себе відчутати необзнайомленне автора з руськими джерелами, що представляють нам попередні стадії в розвою західно-української торгівлі, і з українською та російською літературою сього предмета. З тих же причин мабуть автор зовсім лишив на боці торговельні зносини східньої України, хоч вони в дечім могли чимало причинити ся до поставленої ним задачі. Поминено не тільки торгівлю Волини XV в., але й Поділя, хоч се з становища автора ніяк не можна було робити, і хоч для історії торгівлі на Поділю дещо було вже зроблено попередніми дослідниками.

Написана книжка вповні предметово, так як і перша, робить честь науковій школі, котру репрезентує автор. *М. Грушевський.*

Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, regeste si documenta din Archivele Orasului Lemberg publicate de N. Jorga. Partea I, Букарешт, 1900, ст. 113.

Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe, de Nicolae Jorga, Букарешт, 1900, ст. 419.

Перша з сих публікацій становить доповнення до обговорених вище праць дра Кутшеби, як показує сам титул: „Торговельні зносини наших земель зі Львовом, регести й документи з міського львівського архива“. Вона дійсно складаєть ся з самих регест з львівських міських актів, що дотикають Волощини — переважно (але не виключно) торговельних зносин з нею; в сім випуску доведені вони до початку XVII в. Видане було б дуже користне, коли б автор подавав сі регести словами

самих документів, але автор поступив собі инакше: тільки меншість, розвірно незначне число записок подав він в оригіналі, звичайно же переказує їх зміст по румунськи, часом (але далеко не всюди) наводячи деякі уривки в оригіналі. Тим способом, при малім розповсюдженню знання румунської мови, для більшости дослідників лишиться ся публікація мертвим капіталом (в додатку вийшла вона в часописи *Economia națională*, і відбитки її в продажі нема). Може поява її заохотить до публікації документів і реґест міського архива — на се вже давно час.

Друга публікація містить „Історичні розвідки про Кілію і Білгород“, а ліпше сказати — хроніку зверхніх подій, звязаних з сими двома містами, досить механічно зроблену і доведену до XIX в. (стор. 1—281). Більший інтерес мають додатки (ст. 282—354) — витяги з архивів львівських, краківських і королевецьких, *in extenso* і в ексцерптах та реґестрах — звісток та згадок про ті міста і Волощину взагалі, XV—XVII в. Є тут небезітересні документи про торговельні зносини, і про політичні події — тут для нас особливий інтерес можуть мати звістки про козаків з останньої чверти XVI в.

Книга містить крім того кілька ілюстрацій (вийнятих в значній часті з книги: Бессарабія, вид. Батюшкова), показчик літератури й імен власних.

*М Грушевський.*

М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, томъ I, К., 1901, ст. IV+807+CXII+2.

На сю працю — магістерську дисертацію теперішнього професора кївського університета, мали ми на гадці дати ширшу рецензію, але що рецензенти досі не справили ся, а час минає, обмежаємо ся короткою заміткою.

Велика ся книга становить безперечно цінну вкладку в літературу в. кн. Литовського. Вона зачепила цілий ряд питань, досі майже або зовсім не студіованих і внесла масу нового матеріяла, з невиданих актів Литовської Метрики, до пізнання внутрішнього життя в. кн. Литовського. З сього боку — та й не тільки з сього, вона пригадує праці М. Любовського — широкі рами, зачеркнені праці, маса свіжого матеріяла, але не раз без бажаного поглиблення студії, переважно глухі цитати на невиданий матеріял, де тяжко сконструювати висновки автора й приходиться ся гірко жалувати, що бодай ексцерптів з документів він не подав\*),

\*) Автор заповідає видання серії господарських устав і рішень що до управи великокняжих магностей, але досі ми не чули про вихід їх.

тяжкий і не прозорий спосіб викладу, перевага систематичного над історичним дослідом. Автор вправді робить екскурси — навіть досить часті, в історію описуваних явищ, але се тільки екскурси і вступи супроти головного змісту книги — системи оподаткування середніх десятиліть XVI в. Він зрештою включив в план своєї роботи „огляд економічного устрою держави в досліджуванім часі“, але переніс се в другий, заповіджений том своєї праці; тому що такі другі томи дуже часто потім зовсім не виходять, приходиться ся дуже жалувати, що він сього огляду не дав там, де йому властиво треба бути — перед оглядом оподаткування.

Книга починаєть ся вступом (с. 7—88), де дано загальний погляд на державний процес в. кн. Литовського з економічного становища (в деталі не входжу — деякі замітки буду мати нагоду піднести в огляді внутрішніх відносин в. кн. Литовського, в V т. моєї Історії), далі наступає в пяти розділах огляд джерел доходів: чинности адміністраційні й судові, державні мастности, акцизи й мито, монета, державні обовязки (служба й податки). В додатках звертає на себе увагу цінна серія документів до історії мита.

Ш. автор в своїй передмові не підносить претенсій що до вірности своїх висновків і висловляє лише бажання, щоб зібраний ним матеріал був корисним для дальших студій в. кн. Литовського. Розумієть ся, що ся надія вповні оправдана, і праця автора буде дуже корисна для дальших дослідників. Коли же ставити бажання, ми б побажали тільки, по перше — аби автор доложив старань видати все важніше з того документального матеріалу, на яким він опер свою розвідку, як оправдання своїх висновків і як підставу для дальших — своїх і чужих дослідів, по друге — аби він дійсно зробив і видав ту заповіджену другу частину своєї праці, що має містити огляд економічної еволюції й фінансової організації в. кн. Литовського.

*М. Грушевський.*

Dr. Ludwik Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584). (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. hist.-filoz., s. II, t. XIX, Kraków, 1903, str. 197—347).

Отся праця молодого історика основана майже виключно на невиданих жерелах — актах дипломатичних зносин між Польщею і Ватиканом, зібраних і переписаних польською „римською експедицією“ та перехованих в академії яко т. зв. „римські теки“. І в тім головна вартість праці, бо понад те не визначаєть ся вона ані методом, ані критичний апаратом, ані новістю й оригінальністю поглядів й освітлення — противно грішить навіть перемішанням важного з менше важним і балакучістю, що часто у авторів „дипломатичної“ історії доходить до нудоти... В порівнянню

до інших істориків, що займалися несповненими військовими планами Баторія, значніше праці д. Б. в тому, що подає докладну генезу (по словам автора) того „геніяльного і грандіозного плану“, який лежав у замислі короля — перше завоювати Москву, а потім Туреччину. Ця генеза лежить: 1) у тому, що автор дав нам докладний образ пертракцій між Римом і Баторієм аж до часу, коли сей останній сформував докладно план завоювання Москви; 2) у звязанню цього плану з планом, киненим папою, щоб завязати лігу християнських держав проти Туреччини. І коли перша сторона приносить історичній науці не один цікавий момент, доси незнаний, то друга — на мою гадку — цілком хибна, а се ствердить мабуть кождий, хто бачно прочитає сю працю. Діло в тому, що між папським планом і Баторієвим нема ніякої генетичної звязи, хіба механічна і формальна. З цілої пертракції виходить ясно, що польський король ніколи не брав поважно справи ліги проти Турків, противно, снував свої власні амбітні плани що до Угорщини і Москви, які як раз вимагали згоди в Туреччиною на довгий час. Що Баторій терпеливо вислухує папських нунців, що тут і там докине яку гадку — се ще нічого не доводить: він як добрий католик був льояльний, може й надіяв ся від сеї льояльности деякої користи для особистих цілей, але поведив ся дуже скептично, ставив свої вимоги, неможливі до здійснення, але думав про щось цілком иньше. Його трактування, що Турків можна знищити аж по завоюванню Москви, можна розуміти двояко: або се гачок на прихильність Риму для боротьби з Москвою — а тоді Баторій зручний і розумний політик, або знов се була дійсна гадка короля — а тоді він романтичний фантаст і більше нічого. Але тут нема сумніву — історія знає першого, а не другого. Хоч Баторій сильна індивідуальність, всеж таки годі прищипити йому добре розумінне чорноморського політичного питання, бо цього питання в Польщі взагалі не розуміли. Взагалі в останніх часах бачити можна у польських істориків змагання відкривати серед польських королів авторів великих розумних політичних планів, але тут мало ще доброї волі, бо факти перечать тому.

Я не стану зрештою на сїм місци вести полеміку з поглядами автора, бо се не ціль сеї рецензії, вкажу тільки на те, що дає праця д. Б. інтересного для української історії. Такого не багато, але з огляду на новий жерельний матеріал зазначити треба ось що:

По нападї українських козаків на Очаків 1576 р. нотує автор лист Ревана-баші (18. жовт.) в рукописи бібл. Чарторійських Nr. 307.

Так само до заховання козаків належать листи турецького султана до Баторія 1583 р. в рук. бібл. Чарт. Nr. 90 і лист Б. до Кромера Nr. 91. Відносини С. Зборовського до козаків 1583 р. згадані у Nr. 16 „римських тек“.

Козацькі напади 1583 р. згадані ще у реляції римського посла Орсіні („рим. тек“, 37). До татарського нападу 1584 на Русь належать згадки у Нр. 26 „рим. тек“. В Нр. 18 „римських тек“ маємо опис екзекуції на козаках у Львові 1584 р. С. Т.

А. Войтковъ — Іовъ Базилевичъ, єпископъ переяславській и участие его въ церковно-политической жизни Польской Украины (1771—1776), К., 1903, ст. 194. (Відбитка з „Трудів Кієвской Дуковной Академіи“ за 1903 р.).

Перш за все звертає на себе увагу ся книжка силою покликувань на архивні документи, яких, видно, не мало було під рукою автора. Переважають серед них акти давньої переяславської консисторії, що до недавнього часу переховували ся в архіві кїївської духовної консисторії. Трапляють ся крім того цитати з архіву синоду. Архивні дати доповняють ся численними датами з різних друкованих джерел. По всему видно, що перед нами пильно зроблена наукова праця. Пригляньмо ся змістови її.

I глава містить в собі „загальний огляд доби“, начеб то того часу, на який припадає діяльність Іова Базилевича, єп. переяславського, але тут мова ведеть ся й про походженє та характер західно-руської унії й про сойм 1767—1778 рр., про Барську конфедерацію й гайдамацький рух 1768 р., про пізнійший настрій ворожих собі православних та уніятів і Поляків на Україні, про становище так званого дисидентського питання після першого розбору Польщі та про відносини до нього російського уряду: цариці Катерини II та головних її співробітників. II глава займаєть ся особою І. Базилевича, розповідає про походженє його, вихованє й діяльність до часів архиерейства, — яко ректора харківського колегіума, а далі архимандрита курського знаменського монастиря. III й IV глава малюють церковно-політичні події на Україні з часів боротьби православія та унії перед першим розбором Польщі й зараз після нього, сьвідком та участником котрої в значній мірі прийшло ся бути Б.; при тім перша глава обіймає 1771—1773 роки сих подій, які визначили ся перемогою православних над уніятами в Україні, а друга 1774—1776 рр., коли поремогли уніяти й католики й почали переслідувати православних, наvertingи назад до унії відібрані парафії. При кінці містить ся ще загальний погляд автора на долю православія на Україні й остатня оцінка діяльності І. Б. Нарешті, в додатку, надрукований документ — діялої межі православними й уніятами з України, мовою на пів російською та польською.

Найбільш слаба науково перша глава. Тут автор дуже коротко, але разом з тим дуже рішучо, авторитетно й претензійно розв'язує доспть

важні в історичній науці питання. Його оречення хочуть бути останнім словом науки, вільним від всякої помилки й вповні переконати читача. Вирази дуже двіinki та квітчасті. Та тому ще більш вражає недокладне обзнайомлення автора з зачепленими питаннями, поверховність його висновків та висловів, цілий ряд неясностей, побільшень і помилок. Особливо ж прикро буває, коли він покликається на джерела, котрі не дають йому на те жадного права.

В часи розборів Польщі, коли унія доживала останні дні на схід. Україні, вона, на думку автора, завмирала і знесилена, без зверхньої підпори, повинна була тихо лягти в домовину нікому непомітною, нікому непотрібною. Коли ж, навпаки, вона виявила незвичайну життєвість та рухливість, то се було не що инше, як передсмертні здвигання — корчі (стор. 6). Тут бачимо повне нерозумінє дійсного стану річей. Унія не завмирала в згаданім часі, вона тоді була сильніша, як коли, бо захопила вже мало не всі парафії Правобічної України (коло 1764 р. православних парафій на Правобічній Україні налічувалося скілька десятків), готувала ся святкувати конечну перемогу над своїм ворогом, але стрінула ся з перприхильними політичними обставинами, що хмарами залягли краєвид Річи Посполитої, а особливо — з дисидентською політикою Росії. Тим то й остання боротьба її з православем була така завзята та могутня. Та й як би то могло зійти в могилу непоміченим таке вікове з'явище, як унія, котра так пильно й довго прищеплювала ся українському народови?

Про царицю Катерину II знаходимо ось які рішучі слова: „Глибокий політичний розум, який зважав усе і зміркував найтонші й найскладніші комплікації дипломатичної штуки й непереможна сила волі що не застановляла ся ні перед якими перешкодами — оттакі визначні прикмети жєнщини, начеб то сотвореної задля державного служєня“ (ст. 19). Як відомо, то про глибину того розуму можна чимало сперечати ся, а та непереможна воля нераз застановляла ся перед перешкодами навіть не першої ваги.

„11 цвітня 1764 р. Катерина II“, каже автор, „утворила з Фридрихом II секретну конвенцію, де ухвалено було остаточно й без повороту розбір Польщі“ (ст. 20). Таке твердженє підпирається покликуваннями на Шльоссера (ст. 139—140), Костомарова (ст. 80), Пелеша (ст. 545) й ин. Одначе жадне з тих „джерел“ не дає такої підпори, а Пелеш то навіть подає текст тої конвенції, звідки ясно видно, що Катерина й Фридрих умовили ся тільки про те, щоб підтримувати в Польщі вигідний задля них політичний устрій; про розбір жадної гадки нема.

„В Андрусівськім договорі 1686 р. Олексій Михайлович рішучо висловив своє співчутє“ Українцям правого берега Дніпра (стор. 18). Хронологічні помилки тут занадто сильні, а згадане співчутє було не більш ніж плятонічне.

На сторінці 9 (прим. 2) маємо вказівку, начеб то барські конфедераці, після приїзду Мельхиседека Яворського в Варшаву, говорили йому: „Мы тебѣ и королю твоему снесемъ голову, чтобы онъ не давалъ правъ схизматикамъ, собачьей вѣрѣ“. При тому цитата — Архивъ Ю. З. Р. ч. I, т. 2, ст. СХХІ. Можна думати, що ця цитата взята автором з чужих рук; вище наведених слів там нема. Їх можна знайти на 837 стор. з тому I част. Архиву Ю. З. Р.; вони говорили ся Поляками в 1766 р., коли ще Мельхиседек міг бути на Україні, бо в кінцє сего року він покинув її, жив у Переяславі і назад не вертав ся. Певна річ, що в 1768 р. в конфедератами розмов він не міг там мати.

Всіх перебільшень і помилок, які подібують ся в I главі книжки д. Войткова трудно й перелічити. Барська конфедерація у нього „заливає кровю всю Україну“ (ст. 9), тоді як відомо, що її тут не дали розпросторити ся. Політичний організм Польщі наближаєть ся до кінцевого розпаду не инакше, як „в хвилях народньої крови“ (ст. 12). Переслідуваня православних Українців Поляками се не що инше, як „шляхетські походи, котрі звичайно мають форму хрестових“ (стор. 12). Трактат 1768 р. межи Росією та Польщою дає диссидентам „повну свободу визнаваня віри“ (ст. 6 – 7). Гайдамацький рух 1768 р. се „реакція забитого народу“, хоч і провадив ся він найменш пригнобленим та найбільш своєвольним людом близьких до Запорожа закутків України. В часи розборів Польщі Поляки начеб то о стільки зневірили ся в унії, що навіть і забули думати про те, що вона може чимось прислужити ся католицтву; переконали ся мало не всі, що се лихо, котре треба нищити, щоби допомогти православію, та виявляли що до останнього надзвичайну толерантність; за те, коли на соймах здійснана ся розмова про поліпшенє релігійного стану диссидентів, то мало не всі хапали ся за шаблі від лютоґости... й т. п.

Найбільше варта уваги, на нашу думку, третя глава сеї книжки. Багацтво й значна новість змісту, опертого на великім числі архивних документів, жвавість та зручність викладу викликають значне зацікавленє. Між иньшим тут докладно розповідаєть ся про православну церковну організацію на Україні та характеризують ся православні парохіяни й їх духовні проводирі — ченці, сьвященники, протопопи. Досить живо малюють ся негативні прикмети житя й діяльности сих проводирів, в чому автор цілком не йде в слід патентованих російських істориків унії, які звичайно замовчують та покривають такі прикмети православних. Автор

часами попадає навіть в супротивну крайність, бо занадто густить фарби й увагальнює поодинокі факти. Такі, н. пр., його малюнки паницького життя українського духовенства, де він доводить, що воно цілком погрузало в таке життя, що священники „за горілчаній напії“ нерідко закладали по шинках церковні речі (напрестольні хрести, ліхтарі, то що), навіть відправляли там службу божу (ст. 98—101).

Однак і в сій главі можна відшукати чимало помилок, особливо в тих випадках, коли автори приходять ся стикати ся з попередньою добою історії навертання уніятів на православіє (1764—1769 рр.), яка, видно, не добре знана йому. Так, на його думку, до прибуття І. Базилевича на переяславську катедру (1771 р.) православного руху в Україні буцім то зовсім не було. Церкви майже всі були повернені до унії (ст. 54), Україна зіставалась без пастирів і „вовк розпудив овець“. Православні священники пропадали в неволі, в Корсуні, Радомишлі, Троянові (ст. 38) Через те то подорож Михайла Гуранди та Семена Переровського в червні 1771 р. в Петербург до цариці вчинила епоху в історії православія на Україні (ст. 47). Український нарід наче в перший раз почув радісну звістку про заступництво цариці... й почав ся перехід уніятів... (ст. 54). Все тут значно побільшено. Головне забуто те, що початком переходу уніятів були 1764—1759 рр., за часів Гервасія Лінцевського та Мелхиседека Яворського; то була справді епоха, котра визначилась надзвичайним народнім рухом до православія. Далі вже пішло наслідуванє подій сього часу, і вже не народ був головним діячем, а поли та російське військо, що підтримувало православних проти уніятів. Подорож Гуранди й Переровського пішла слідом подорожи туди ж Мелхиседека. Що до пробуваня православних священників перед 1771 р. в вязницях Корсуня та Радомишля, то автор робить помилку, цитуючи Архив Ю. З. Р. ч. I т. 3, ст. 76—78, 104, 81, 144 і др., бо тут розуміють ся вязні 1767 р., котрих випущено на волю в 1767 р. (Див. *ibid.*, ст. 112, 151—153, 189—190, 169—170 й пр.).

Четверта глава оперта більш уже на друкованих джерелах і, на нашу думку, надто коротко оповідає про події 1773—1776 рр. Вона наче умисне обходить ті питання, про котрі можна найти більш меньш докладну згадку у істориків унії, прим. у Кояловича. Через се саме такі важні питання, як переслідуваня уніятів православними, бідуваня священників-уніятів в Бердичеві під доглядом російської команди, тут ледве зачеплені, „на сумні сцени жорстоких насильств“ та знущань над уніятами начеб то тільки натякаєть ся. При тім автор не до речі глузує з уніятів та голословно запевняє читача, що „взагалі, становище уніятів в той час було далеко не таке сумне, яким уявляють його уніятські історики, що густять фарби“ (ст. 116). За те тут досить



докладно малюють ся утиски, яким скоро почали підлягати православні в боку уніятів та католиків. Теж докладна мова про таких оборонців православія, як князь Адам Чарторийський.

На закінчене скажемо, що д. Войтків головним предметом висліду вважає особу І. Базилевича, але інтерес його праці зовсім не в сій особі й її бюрократично-урядовій діяльності, що — навіть по словах самого автора, пускала живу справу оборони православія на Україні через неї твотну „консисторську цідилку“, — а в тих визначних подіях української релігійної драми, яка відогравала ся протягом другої половини віку на втіху творцям „дисидентського питаія“. Що до освітлення сих подій, то книжка д. Войткова дає чимало цікавого. Слід тільки обминати його загальні огляди та оцінки (особливо діяльності Базилевича), що містять ся при кінці кожного розділу, бо вони перейняті нудним ідеалізуваннем діячів православія, гнуть тим православно-російським духом, який головну заслугу Базилевича, яко першорядного діяча, може добачати в тім, що він провадив український нарід до „органічної асимиляції з корінним русским народом і рускою державністю“ (ст. 183—184). С. Г.

А. С. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси. СІб, 1904, ст. 15 (Відбитка в журналу „Живая Старина“, 1903 р. вип. 3).

Статя, якої наголовок ми тут подали, написана в нагоди двох праць про Словаччину, а то дра Любора Нідерле: „Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900“ (Прага, 1903) і дра С. Цамбеля: „Slováci a ich reč“ (Будапешт, 1903).

Зробити етнографічну карту такого народу, що не державний, отже й не має відповідних помічних органів до такої роботи і матеріяльних засобів, річ трудна, а ще трудніша точі, коли народ (як наш) живе під кількома державними організаціями, в яких иньші обставини, не однакові способи веденя переписи і т. и. Через те поки що ми й мріти не можемо про видане докладної карти етнографічної цілого народу, яка відповідала би всюди дійсности. Се одначе не дає підстави для того, щоби ми зовсім зрекли ся подібної роботи; навпаки, чим більше праць появить ся в тім напрямі, навіть не докладних, тим ближше будемо ідеалу, бо кожда праця викликає дискусію, замітки, поправки, спростованя й иньше, а се все дає матеріял до дальшого ужитку.

Ми переконані, що др. Л. Нідерле, випускаючи свою карту Словаччини, був такої самої думки. Виправді угорські Словаки належать лише до одної держави, через те видати їх етнографічну карту далеко лекше, як українського народу, але з другого боку є й у них трудности, які на разі навіть не можна побороти без окремої наукової експедиції

на місце. Річ у тім, що Словаки стикаючись довгі літа на сході з Русинами, витворили на границі окремих діалект, ані чисто словацький, ні чисто руський, який одні учені зачисляють до словацької, другі до руської групи (між останніми й др. С. Цамбель, Словак із уродження). Наслідком того зачисляють ту групу раз до Словаків, раз до Русинів. Моє особисте переконання (і дра Цамбеля), що се пословачені Русини, на що вказує не лиш віра (уніятська), зверхній вигляд, ноша, будова осель, деякі (знані мені) звичаї, але й мова, якої лексика ідентична з руською, а значно відмінна від чисто словацької (лише фонологія словацька, хоч і то не всюди), надто приходять тут й історичні звістки, які вказують, що давніше територія, заселена Русинами, була значно далі висунена на захід як нині. Не можна з виду усувати й сеї обставини, що стверджуєть ся цілим рядом письменних звісток і устних (як і власних моїх помічепь), а яка говорить про довгу денаціоналізацію Русинів в Угорщині, між иньшим і в користь Словаків. Усіх сих обставин не можна забувати етнографови, який досліджує згадану територію і якому залежить на сконстатованю чистої правди, а не на якихось иньших убочних і тенденційних цілях.

Як отже повинен поступити в сїм випадку етнограф, який хоче дати карту словацького народа в Угорщині і не наразити ся на закиди? Чи він має випустити згадану територію зі своєї карти, чи ні? На нашу думку він повинен зтягнути сю територію на карту, але zarazом зазначити (чи иньшою барвою, чи яким иньшим видним знаком), що вона не чисто словацька і що за таку не можна її вважати. Др. Л. Нідерле не зробив сього і тому заслужив на докори. Незабаром буде надрукована „Етнографічна карта угорських Русинів“ С. Томашівського, де мішана територія буде також видніти, але виразно зазначена, як мішана, русько-словацька.

Найбільше стягнув на себе докорів др. Л. Нідерле через те, що в основу своєї праці поставив урядову перепись із 1900 р., яка — як звісно — буває майже всюди тенденційна, де живуть мішані народности, а в Угорщині спеціально. Ми признаємо вповні рацію сього закиду, але піднесемо одну річ. Колиб ті робили подібну карту, що тепер виступають як рецензенти, на чім опирали би її? На спеціальних наукових дослідях — яких нема, на приватних відомостях — яких також нема, чи на власній праці, якої не можна перевести одному-двом людям? Др. Нідерле мусів оперти ся на урядових цифрах, користував ся при тім і приватними відомостями і деякими оголошеними працями і шематизмами — а що з них не міг змалювати вірного образу етнографічних відносин дотичної території, то вже не так дуже його власна вина, як

обставин. Одно зазначити належить, що др. Нідерле повинен був із більшим скептицизмом приймати урядові цифри, не робити па них за багато висновків і за сьмілих. Се правда. Усеж таки ліпше — на наш погляд — що є така карта Словаччини, як колиб не було ніякої.

Д. Будилович ставить ся також остро супроти карти дра Д. Нідерле, але підносить при тім (або цитує) деякі думки, що можуть причинити ся до роз'ясненя справи, тому ми й подамо їх тут у перекладі.

Поперед усього наводить він погляд дра С. Цамбеля на національність мішаної території. „В основі так званих східно-словацьких говорів — каже др. Цамбель — особливо спішських, шароських, земплинських, безперечно лежить руська матерія. Се належить сказати навіть про тих Спішаків, Шарошанів, Земплинців і ин. що тримають ся нині латинського богослуженя і через те звуть себе Словаками. А руське походженє місцевих уніятів навіть не становить питання: за останні 500 літ невідомі випадки, щоби яка католицька церква перемінила ся на православну або уніятську. Навпаки, відомо багато випадків переміни через унію в латинство місцевих славянських церков. Сім впливом належить пояснити й той безперечний факт, що закарпатські Русняки не рідко укривають у бесіді з панами свій рідний говір, а ломлять по словацьки; по тій причині видає себе багато Русняків при переписі за Словаків, через що при розмежуваню тих двох націй ліпше послугувати ся церковними шематизмами, ніж урядовими переписями“.

Подібний погляд цитує д. Будилович і з Відермана, якого думка тут має особливе значінє не лиш тому, що він серіозний учений, обізнаний докладно з відповідною літературою й місцевими обставинами, але й що як Німець, не заангажований ні в один, ні в другий бік, отже може бути зовсім безсторонним судією. Він каже: „Мені здаєть ся, що так звані Словаки Земплина і Шароша, з виїмком па певно переселених сюди зі Словаччини, мають із дійсними Словаками лиш те спільне, що й на них лежить відблиск чехізму, спричинений довгим співжитєм їх предків із чеськими гуситами XV ст. так само, як се видно у гемерських Славянів. До тої інфільтрації чеськими впливами і звязаного з нею відлученя від східного християнства, Славяне, що жили на Топлі й Ондаві — на скілько самі не були Русинами, то все стояли до них близько, як до своїх сусідів і покровних. Через те називаю я їх пословаченими Русинами, а не зрученими Словаками. Не була без впливу на виговор тої групи й польська імміграція“.

Далі наводить д. Будилович погляди про трудність переведеня словацько-руської межі. По думці Нідерле „для етнографа, який бере на увагу не лиш мову, але й віру, політичний (?) настрій, звичаї, крій

одежі і т. и. до нині незвичайно трудно, навіть неможливо повести границю між Русинами і Словаками. Тут маса закутків із говорами перехідного характеру, другорядного уверстованя, а крім того відбивається вплив польської мови (пр. в наголосі); є села, де мешканці говорять по словацьки, але уніяти, або такі, де одіж і цілий побут більше руський, але свідомість стоїть у супротивності з мовою і т. и.“ Д. Будилевич каже знов: „В загалі належить завважати, що в місцевостях із перехідними говорами, прим. на нашій Підляській окраїні Руси з Поляками, або в сандецькій округі Галичини, де так часто і незаметно переливається ся бесіда лемківсько-руська в гірсько-польську, а також у Спішу, Шарошу, Земиліні і сумежних округах Угорщини, де угроруська мова так само незаметно переливається ся в угорсько-словацьку у ріжних її говорах — порішене питання про те, чи дана особа говорить одним із перехідних говорів руської чи словацької мови, зовсім не таке легке й очевидне, щоби могло бути полишене до волі кожного запитуваного при переписи селянина або кожного провінціального цотаря-писаря. Таж у багатьох випадках навіть учені-спеціалісти язиковознавці перечать ся про приналежність сього або того говора до руської або словацької системи, при чім одні покликають ся, припустім, на брак у таких говорі руського повноголосу, а другі — на брак у ньому словацьких довгих самовзуків, півсамовзуків *p*, *л* і т. и. Коли отже в науці вважають ся такі питання спірними і порішають ся неоднаково, то якеж значіне для язиковознавця і етнольога може мати порішене сього питання першим-ліпшим писарем? Тому то й на заході питання диялектольоґічного характеру, на приклад розмежоване горішно- і долішно німецьких говорів у Німеччині, ойольських і окських у Франції, катальонських і еспаєських на піренейськїм півострові і т. д. порішають ся експедиціями наукових товариств, а не переписними комісарями“.

На наш погляд трудність поведєня докладної границі між Словаками й Русинами і докладне означє мішаної території не лежить у великїм числі говорів, анї в їх переливаню (до річи завважимо, що лемківська бесіда не переливається ся ніде в польську) одного в другий, але в браку всяких наукових відомостей про ті говори тай иньних відомостей, неминує потрібних для етноґрафа. Коли б матеріяли зібрано, порішене питання булоб зовсім легке.

Цікава також замітка д. Будилевича про переводжене угорської переписи. „В останніх угорських переписах — каже він — почали принципіально зачисляти до Словаків не лиш окатоличених Русняків (таких зовсім не багато — на наш погляд) в північно-західних столицях, але й уніятів, що говорять по сотацьки або по цотацьки, в загалі говорами, вложеними з елементів руської, словацької й польської мови. Та при тім

очевидно сповняєть ся акт насильства супроти „племінної свідомости“ таких Сотаків або Цотаків, які все й без виїмку вважають себе Русинами, коли належать до грецької церкви, як там здавна висловляють ся, руської церкви. В кінці те насильство збільшаєть ся ще й тим, що в деяких випадках до Словаків зачислено в переписі, а опісля й на карті д. Нідерле й такі села, де в дійсности нема нічого ні сотацького, ні цотацького, але чутна звичайна лемківщина, добре відома і в західній Галичині, де нема ніяких Словаків“.

Про такі випадки в переписі мав і я нагоду переконатися і вони будуть завзначені на карті д. Томашівського. Д. Будилевич на підставі особистого побуту спростовує три місцевости земпл. і шарос. столиці, зачислені до Словаків: Дрічну, Владичу і Суху, в яких говорять так як у Чертежі (де й я був і де говорять чистою мовою руською, а не мішаною зі словацькою). Отаких спростовань коби як найбільше, тоді й карти можна би зладити ліпші.

Дуже важна замітка д. Будилевича, яка робить при переписі багато замішанини — про поліїглотизм деяких околиць: „Тут задача утруднена ще й тим, що Угорщина — здавна (від часів св. Стефана) край поліїглотний так, що там і між селянами не рідко можна знайти особи, що говорять на двох, трьох і навіть чотирьох мовах, приміром у Банаті: по сербськи, румунськи, пімецьки й мадярськи. (Таких селян здибав і я і то не лише в Банаті, але й у Бачці і в загалі полудневій Угор-Угорщині та Слявонії). Тим частійше подибують ся там села, в яких уживаєть ся дві славянські мови, прим. руська й польська на Спіші, руська й словацька в Шароші і Земплині і т. д. (в Бачці і Сримі говорять по руськи, словацьки і сербськи!), при чім одна служить для зносин із панами, а друга з лантюхами. Чи легко при таких відносинах допитати ся „матірньої“ мови“!

Д. Будилевич кінчить свою статтю відкликом до „Имп. Русскаго Географическаго Общества“, щоби воно взяло на себе ініціативу урядження наукової експедиції на спірну територію, бо лиш таким чином можна буде дійти до якихось корисних результатів. Ми очевидно будемо за всякою, отже й за сею експедицією (хоч не віримо, аби до неї прийшло), бо вона все може принести користь, але думаємо, що вона мусить бути зложена не лише зі спеціалістів, але й з людей, обізнаних хоч троха із територією та місцевими відносинами, бо инакше учасники експедиції дуже скоро вернули б і безрезультатно. Тут мусіла би крім того бути заангажована й мадярська академія і Наук. Тов. ім. Шевченка й такі місцеві люди, як Цамбель, Мішік і ин.

*В. Гнатюк.*

Др. Михайло Пачовський — Похоронний обряд на Руси (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії за р. 1901/2, ст. 32).

Праця дра М. Пачовського належить до тих наукових продуктів, які часто появляють ся в справозданнях галицьких гімназій. Становище рецензента супроти таких статей дуже прикре. Висказати загальний осуд їх вартости — зараз стріне рецензента закид голословности, неумотивованої напасти і т. ин.; а схоче хто докладно розібрати розвідку, щоб читач мав вірне понятє про неї вже з самої критики — прийдеть ся йому писати статю що найменше таку, як обговорена розвідка. Що сказати про розвідку д. П—ого? Не хочачи підпасти під перший закид та не маючи охоти йти другою дорогою (бо в результаті вийде безцільною, для науки безкористною), мушу стати на чімсь посереднім: вискажу мій погляд на розвідку і підопру його двома-трьома доказами; а як що автор закине міні голословність і поверховність, буду служити деталями.

„Порівнююча студія“ д. П. ділить ся ось як: вступ; I. Агонія; А. Вістуні смерті, Б. Св. Єлей — смерть; II. Похорони: А. Нарядини, Домовина, Б. Опровід; III. Поминки: А. Похоронний обід, Б. Тризна; закінчення. Як бачимо, плян закресний широко і тільки треба-б дивувати ся зручності автора, що все те помістив на 30 сторінках друку. Коли знов дамо позір на зміст кожного розділу з окрема, тоді наше зачудовання дійде до кульмінаційного пункту: про що тільки автор не говорить! Авторови мабуть хотіло ся вложити в сю студію, що тільки денебудь вчитав і знав, без огляду, чи се до предмету належить, чи ні. З того боку дуже характеристичний вступ до розвідки, що може послужити найліпшою мірою самої студії. Спинім ся дещо на ньому.

На самому початку має читач дуже трудний горіх згризти, щоби приготувитись до належного дальшого зрозуміння. „З якою шанобою відносить ся наш народ не тільки до своїх живих, але й до покійних батьків та дідів, сьвідчить його устна словесність взагалі, а похоронний обряд в особенности, котрий є складовою частиною його родової релігії, основаної на почитаню предків. Сей сумний момент в житю людини, який проводить народ серед числених повірок та поведінок, є заравом доказом старини його духового житя та поспільних зносин з иншими народами у всіх фазах розвою всесвітної культури“ (ст. 3). Полишім на боці не-руську складню і стиль, бо учитель руської мови готов за се образити ся на нефахового критика, а пригляньмо ся змістови сього вступу до вступу. Наперед бе в очи дивовижне понятє „устної словесности“, коли „похоронний обряд“ єсть частиною її. Або сі два понятя не однородні, а тоді автор невідповідно висловив ся; або вони таки однородні, а тоді автор розуміє „устну словесність“ цілком инакше, авіж дотече-

рішня наука; як саме — дуже раді дізнатись... Тут же перший раз довідуємося про „родову релігію“ руського народу. Що воно таке? Мабуть таки знов перемішане поняття чи невідповідно ужитий термін. Або прощу збагнути логічний скок: „(похоронний обряд) є в а р а з о м д о к а з о м старини його духового життя і т. ин.“ З чого виходить сей „доказ“? При тім що значать слова: „поспільних зносин з иньшими народами у всіх фазах роввою всесвітної культури?“ Цілком не зрозуміле. Зі змісту виходить також, що автор має „почитанє предків“ за найстаршу форму релігії, коли тимчасом всякому, як так знайомому з історією релігій, звістно, що почитанє предків — се форма високорозвинених культурних релігій. Але тут автор мабуть знов мішає різні поняття: похоронний обряд і культ предків; останній може тільки пробиватись у першім.

Дальше йдуть два відірвані цілком речення про мітологічний початок і міжнародні впливи у нар. словесности, а за ними таке: „Та в усей словесности найбільший інтерес становлять повіря, бо вони містять в собі ріжноманітний матеріял“ (ст. 3). Що кому найбільше інтересне — про се можуть бути спори, але щоб наукова вартість повір лежала у „ріжноманітности“ матеріялу — то таки годі. В тих повірях — говорить автор дальше — шукають різні наукові фахи ріжного, між иньшим: „етнографи картинного відбитку давнього громадського життя народу... юристів та істориків цікавлять численні процеси відьм..“ Тут таки автор несправедливо розділив поодинокі ресорти: дослідю над давнім громадським життям народу належить таки до істориків, правники можуть знайти дещо більше, аніж процеси відьм (яких nota bene у звичайнім розумінню слова на Русі не було), але не можуть замикати ся у самих повірях (сей термін у автора якось невзначений), а для етнографів хиба полишить ся „картинний відбиток“ (що се таке?) зі всього.

„А вже-ж ніякий народний обряд не є такий багатий у віру в демонів, в загробне життя, в ворожбу будунини (?), як похорони. Ся його сторона витворила чимало практичних середників охорони перед грядучим лихом; она тому мала вплив на розцвіт народного ворожбитства, як конечного практичного вислідю в теоретичної віри“ (ст. 4). Не легко збагнути, де лежить логічна і причинова звязь гадок в обох реченнях?!

А зараз трохи низше, без ніякого переходу і звязи з попереднім, читаємо: „Тай (?) в історії християнської віри займає демонологія (!) важненьке місце, бо в демони вірили й отці церкви перших віків (тільки ?) впевняючи вірних, що демони не в силі (?) нанести шкоди щирому християнинови, одже нема причини їх бояти ся, хоч (!) в наших обряді маємо старинні молитви проти демонів“ (ст. 4). На гадку автора аж Тома Аквінський впроваджує шкідні демони. „Такі гадки скоро прийма-

лись між народом, а тому пособили ще хрестоносні походи (!) та маври-танський університет в Іспанії (?). Тай (!) Пітагор учив, що в воздуху є духи. Са обставина (!?) зродила в очах народу бевліч чарівниць і ворожбитів, котрі мусіли підпасти строгим судам та карам зі сторони властей, про що лишилися записки ще (!) в XVII і XVIII ст. і т. ин.“ (ст. 4). Але вже досить тих виписків! Вже й з наведених виступає досить виразно й слабкий запас історичних відомостей, і небалість у складанню гадок. Подібних примірів стільки можна виписати, скільки займає ціла студія. Але найважійше, пощо тут цілий екскурс про демьнольоґію, що ще дальше тягнеть ся майже на двох сторонах? Весь він робить вражіння, як би хто повиписував з ріжних книжок і підручників поодинокі реченя про реліґії і мітольоґії, кожде на окремії карточці, опісля вкинув у горнець, добре вимішав, а вкінці брав одну за одною і віддавав у друкарню. Від усього того у читача крутить ся голова, не кажучи про такі цвїтки, як „книги Ероха“ (ст. 5), бога „птаха“ (ст. 6) й ин.<sup>1)</sup>.

По тих непрохідних неграх вступу доходимо до головного предмету. Читач надїється хоч тут дещо ясного світла, але дарма: така сама *silva rerum*, звязана механічно, без провідної гадки, методи в укладі, свідомости предмету. Одно тільки, автор користується тут і там жерелами з першої руки, безпосередними етноґрафічними записками, але й тільки всього у розвідці, що має яку-таку вартість. Та шкода, що автор не оголосив того якось відповідійше, у збірці етноґрафічних матеріялів, а написав задля сього окрему „студію“ для людської мороки.

Студія ся називається ще „порівнююча“. Але й се порівняннє виходить ориґінальним у автора. Порівняна метода значить у нього: покласти побіч себе всякі відірвані звістки, ближше або дальше (часто дуже-дуже дальше) звязані з предметом, з ріжних країв, народів і часів, без огляду на їх відносини і звязь, — і тільки. Вигідна порівняна метода!

Ще одна сторона „студії“ варта повору. У автора видно одну гарну амбіцію: він дуже любить цитати в ногах. Навіть для найпримітивнійших гадок вказує жерело, але часто так, що годі розібрати, де і про що воно. Вказуваннє сторін мало його цікавить, часами доволі вказати заголовок часописи, або тільки імя автора — а ти, читачу, глядай сам, коли хочеш.

<sup>1)</sup> Ось прим. одно з таких місць: „Римський понтіфекс при появі нового місяця звертав ся з молитвою до богині Юони, а українська дївчина просить „молодика“ о здоровлє, причім в жертву тричі врізає кіньчики коси та закопує в землю, в місце, де стоїть правою ногою“ (ст. 6).



На сьому кінчу, бо думаю, що в доволі ясній світлі виступає „порівнююча студія“ д-ра Пачовського. Кому після наведеного тяжко згодити ся з моїм осудом, той нехай прочитає саму розвідку.

*С. Томашівський.*

„Konik“, „Turon“, „Miš“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), von Ludwig Mlynek (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1903, ст. 108—111).

Розвідка п. Млинка не відбігає цілком від усіх иньших, які вийшли з під його пера. Усюди та сама сміливість гіпотез, усюди однаковий спосіб писання, усюди та сама недокладність в справах, які саме вимагають як найдокладнішого означення і описання усіх обставин. Проф. Млинек хоче завжди дати щось нове, хоче завжди щось відкрити. Се змаганє не бумо-б цілком нічим злим, а противно могло би бути дуже похвальним, коли-б воно не доводило його до хибних і незірних, а навіть наумисне або принайменше неосторожно пороблених відкрить. Майже кожний твір автора мусить в собі мати одно або й більше таких відкрить, про котрі автор на кількох місцях згадує і друкує їх розстріленими буквами, щоб читачі більшу на се звернули увагу.

До тепер займав ся він Поляками, вишукував поміж Жидами заваби і признавав їх Полякам, щоб доказати німецький вплив<sup>1)</sup>, винаходив германських Торів в назвах Тарнів і т. и., виводив назву Поляків від bleich, Русинів від Russ-сажа, а Магурів від Maus-миш, але Русинами блисше не займав ся. Тепер звернув також увагу і на Русинів і присвятив їм висше наведеному розвідку.

Вже сам вступ характеризує його спосіб писання. „Den Krakauer Lachen ist bisher nur das „zwierzyniecer Pferdchen“ („konik zwierzyniecki“) bekannt, und sie wollen nicht die geringste Ahnung davon haben, dass es noch irgendwo anders ein ähnliches von altersher durch Sitten und Gebräuche des Volkes geheiligtes „Pferdchen“ geben könne... Es wird ihnen daher nicht wohl zu Mute sein, wenn ich ihnen in dieser Zeitschrift entdecke (!), dass ihr „polnisch-nationales Pferdchen“ als eine ethnographische Erscheinung in Galizien keineswegs abgesondert ist und dass sich auch die Trembowlaer in Ostgalizien eines solchen „Pferdchens“ höchlich erfreuen und ebenso, wie die patriotischen Krakauer auf ihr nationales „Pferdchen“ in Trembowla äusserst eingebildet sind“. Я наумисне навівсей уступ, щоби показати, як уміє автор винаходити всілякі патріотизми та иньші почуваня

<sup>1)</sup> Пор. статю Удзєлі в Віслі 1900 с. 497.

у простого народу і як знає підсувати йому всілякі гадки. Так писана стаття і даліше. Автор відкрив в Теробовлі обхід з конем і назвав його „теробовельським коником“. „Коник“ появляється в Теробовлі в зимі між Різдвом і Великоднем (що за докладність!) і зроблений з дерева, шкіри і папендеклю, причім його кадовб, шия і голова мусять бути подібні до коня(!) Через діру в хребті виставляє селянин горішну частину свого тіла, а його ноги мусять заступати ноги коня і тому закривають ся покривалом (декою). В такий спосіб дістає се вигляд їздця на кофї. Їздець має на голові чакю з паперу і меч, облпнений срібним папером: кінь мусить бути заховстаний, а гриза прикрашена биндами. Так зробленого і вистровного коня опроваджують довгобороді старці і старі баби по цілім селї, а до них прилучується по дорозі музикант з гармонікою, жандарм(!), галицький жид(!) і більше иньших(!). Сей звичай мав автор бачити „in mehrgen Ortschaften Podoliens“, коли був у буцацькім повіті (також докладність!). Цілий сей обряд називається тут коником „ohne genauere Bestimmung, von wo er herkommt“. Може бути, що автор бачив на Поділю подібний звичай, одначе я не міг з ним стрінутися в ніякім етнографічнім описі ані не чув сам нічого про нього. В кождім разі не треба всього, що написав Млинек, брати за найпевнішу певність. З цілого опису відноситься вражінє, що автор покрутив щось. Усі Жиди і жандарми в походї, а також лица на долученїй фотографії не будять в нас великого довіря. Найприкрїйше вражає повна недокладність: ані нема означеної дати, коли сей обхід съвяткується, ані нема вчислених місцевостей, де його автор бачив. При такїй річі повинні бути усі обставини, час і місце як найдокладнїйше подані. Можливо навіть, що автор бачив се в мавурських кольонїях, в котрих звичай сей занесено з західної Галичини. В кождім разі повинні місцеві люди провірити цілу справу і повідомити про се редакцію.

Згадаю ще і про етимольогїю автора та про иньші його виводи.

Коника не можна ідентифікувати з „козою“, бо „коник“ північного походження, а „коза“ полудневого. „Коза“ і ляхський „Боккус“ себто Бакхус представляють слїди грецько-римського культу Дїонїсія в Галичинї. Коник „Туронь“ (бог на пів чоловік на пів звіря) і „Місь“ славянсько-германські боги, що відповідають Воданови і Торови. Останком культу Водана лишив ся „коник“, а останком культу Тора (Thór) „Туронь“. Лише „Місь“ (давнїйше Медзьведзь) чисто славянсько-мавурський бог. „Ляйконік“-а випроваджує автор від Läufer-konik і думає, що його перейняли Поляки від Німців. В тім годить ся автор і з поглядом Матусяка, з яким стрічаємо ся в етнографічнім образї Поляків в „Österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“. *З. Кузеля.*

Гельця стінна карта Австро-Угорщини для шкіл народних, уложив А. Е. Зайберт, переложив Омелян Попович.

Пооява сеї карти — факт будь що будь вірадний, а остільки характеристичний, що й тут буковинське шкільництво, яке пробуває „під гнетом германізму“, випередило шкільництво галицьке, яке живе під „опікою братнього польського народу“. Виконана мапа зі зверхнього боку вповні гарно (можна-б піднести хйба брак пропорції в більших і меньших написях міст). Але, шан. перекладчику, випадало-б дещо більше приладити її до потреб руських шкіл. Так в руських краях Австрії треба було, на мій погляд, дати більше назв місць, і дібрати їх більше відповідно до їх значіння в руськім житю. Вже скорше можна-б було дарувати Заліщики або Бережани, але прикро не бачити на руській мапі старих княжих городів Теревовлі або Холма, або таких визначних в історичнім житю місць як Мукачів. Ціле карпатське підгірє голе, а тим часом тут лежать такі звісні кождому Русинові місця як Косів, Жабе, Синевідсько й т. и. В означенню чужосторонних міст укладчик часами непотрібно брав польські або чеські назви, поза чеськими або польськими школами нікому непотрібні, нпр. Гори Крушцеві для Erzgebirge, Бретіслава для Прешбург'а (імя Прешбург' попри те малими літерами); Моунция для Майнца, Вормация для Вормса, Шафуза для Шафгаузену, Кобленция для Кобленца, Монахія для Мінхена (Монахова) і т. и. Бажано-б було бачити сі хйби усуненими при дальших накладах мапи.

*М. Грушевський.*

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, Книга шестнадцатая, выпуски I—IV, Київ, 1902.

Перші три випуски XVI книги складають Гоголівський ювілейний Збірник, обговорений вже в Записках (т. LVII—LVII, Наукова хроніка). З IV вип. також були обговорені: Н. Дашкевича — Рыцарство на Руси (т. II) і М. Ясинскаго — Счисленіє суточнаго времени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. (т. LVII). Інші статі та замітки, що належать до обсягу українознавства, будуть такі: А. Лазаревський — Гетманські універсали про Київську міську господарку (1677—1719) (ст. 73—83 з II відділу), 11 гетьманських універсалів того-ж самого змісту, що й ціла серія видрукованих д. І. Каманиним в „Кіев. Университ. Извѣстіяхъ“ з р. 1892 NN 2 і 8 під загол. „Матеріали по исторіи Кіевской городской общины“.

В. Чаговец: Свѣдоцтво стародавніх людей (ст. 84—101) — посьвідчення старожилів сс. Полуботки, Півци, Буровка, Вихвастів та Дроздовиця в Чернигівщині що до володіння сими селами вдовою

Семена Лизогуба. Документи належать до часів Данила Апостола; близької дати не знаходимо; знайдені вони в Гоголівському родинному архіві, який перейшов тепер в бібліотеку Товариства Нестора-Літописця. А попали вони в сей архив тим, що баба поета, Тетяна Семенівна, була з роду Лизогубів.

В. Чаговец: Листи Куліша до М. І. Гоголя (1859—1865) (ст. 101—118). Д. Чаговец в тому-ж таки Гоголівському архіві знайшов чимало листів Куліша до матери Миколи Гоголя — Марії Іванівни (частина сих листів видрукована в попередніх випусках — в ювілейному збірнику). Листи ці дають де-які цікаві подробиці що-до біографії і літературної діяльності П. Куліша. Отже в лютому р. 1857 він пише до М. І. Гоголь про видання проповідей Гречулевича — про їх друге видання, яке Куліш, як бачимо з сього листа, так переробив, що „старого тексту лишасться між моїми поправками лишень зрідка стрічка або дві, а деякі проповіді я закреслив і написав на ту саму тему“. Друкувалося сього видання 2400 припірників. З листа з 21 січня 1861 р. довідуємося про повість Уляна Терентівна і Өеклуша і про їх прототипи. Перша — дійсна особа, яку Куліш пенсіонував до смерті її в р. 1859; Өеклуша — „жива хроніка його дитинства“. Дуже цікавий лист від 9 марта 1861 р. про похорони Шевченка в Петербурзі, про те, як Куліш сказав промову узявши за тему „свободу мисли та ідею народности і висловляв ся так рішучо, як у невеличкому колі близьких людей“. Великоруси були ще більш задоволені його промовою, як Українці. „Вони ніяк не уявляли собі, щоб на українській мові можна висловлювати ся з такою гідністю про високі речі. Тут стояли вороги мої Панаїв і Некрасів, але й вони хвалили мою промову нашим спільним знайомим“. Окрім Куліша говорили ще Білозерський і Костомарів — „особи, які потерпіли в Шевченком разом за чесність переконань“. Потім промовляв оден Поляк від польської нації, „яка за посередництвом вищих умів шукає з нами злагоди, віддаючи належну повагу нашому поетови“. Далі читали вірші на мові українській. Решта промов по українськи і російськи була вже на кладовищі. Студенти несли труну, яка противно столичньому звичаєви була відкрита. Віко несли осібно. Поет був весь укритий лавровими вінками. „Кияне просять перевести його останки на Україну, беручи на себе усі видатки; а тут теж вибрали більш тисячі рублів на ту-ж ціль. Коли тільки уряд не стане на перепоні, то переносини останків Шевченка будуть триумфальним ходом через українські міста та села“.

В листі з 3 січня того-ж таки року Куліш згадує, що він „узяв на себе перекласти „Положеніє о крестьянахъ“ на українську мову і от через що сижу в Петербурзі“. Ся дуже важна справа і всі її перипетві виявили ся, як мені відомо, лишень в сім році і виставля-

ють Куліша в досить несимпатичноту світлі: показуєть ся, що сам уряд звернув ся до Куліша в проханнем перекласти вироблені норми про увільнених з кріпацтва селян, і Куліш сей переклад зробив, але через те тільки, що уряд просив змінити деякі вирази (терміни) в його перекладі, він уперто обставав на своєму і не дав дозволу на друкування свого перекладу. Незабаром усі подробиці про сю справу мають побачити світ, і тоді ясніше можна буде уявити собі, яку ролю відіграв в сьому дуже важному ділі Куліш.

В відділі „Бібліографическія рѣдкости“ (ст. 51—54) знаходимо дві дрібні замітки А. Соболевского: I. Київський печатний лист в р. 1683 — про одно лубочне виданне Києво-печерської лаври („О страстьхъ Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, коль много пострада наченъ отъ вертограда и до положенія Генсшманскаго во гробѣ“) в р. 1683. Досі вправних вказівок на сі київські плякати і зошити релігійного змісту ми не мали. II. Маловідомий твір І. Галятовского, — поданий точний заголовок і передмова зрідкої брошури І. Галятовского „Rycerz prawosławno-katolickiej cerkwi“. Примірник в московській Друкарській бібліотеці, N 4220—1. *В. Доманицький.*

Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, t. XXXIII—XXXV. I, t. XXXVI—XXXIX (серія II т. 18—24), Краків, 1901—1904.

Rozprawy akademii umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny, t. 45—6, Краків, 1903—4.

Цікавійші для нас статі з попередніх томів фільольогічної збірки краківської академії занотували ми в т. XLIII; тепер коротенько, для браку місця, винотуєми теж само в дальших. Близше інтересні для нас тут тільки: праця Гека про Шимоновича, котрої перша частина (т. 33) була вже обговорена у нас (т. 48), а друга (т. 34) буде мабуть незадовго також обговорена осібно, та простора студія Віндакевича про народній театр в давній Польщі (т. 36). Дальший інтерес мають розвідки про середновічне письменство польське Брікнера і Добжицкого (т. 33), Брікнера про польські еволи (т. 34), про польські псалтирі до пол. XVI в. (ib.), про словарі польські (т. 38), Віндакевича про літургічну драму в середнов. Польщі (ib.), і розкішно видана, в численними ілюстраціями, опись памяток і старинностей Дуклі Ем. Свейковского в т. 35 (автор має замір подібним способом оглянути деякі памятки інтересніші для нас — бердичівський бернардинський кляштор і ровенський замок, але чому тут, а не в виданнях комісії до історії штуки?). Загальнійший інтерес можуть мати статі: Шнайдера про грецьку освіту в V в. перед Хр. (т. 33) і по історії орфіки (т. 39), Кавчиньского про Амора і Пеікею в старофранцузькій поезії (т. 34 і 39), Фіалка про Іоана Аргіропула (т. 36).

Останні томи історичного збірника академії не принесли праць спеціально цікавих, але за те є там кілька посередно інтересних і для нас: замітки Кентшинського до польсько-пруських відносин (т. 45), простора студія Кутшеби про початки й розвій уряду старости (ib.) і причинки до історії джерел польського права Бальдера (т. 46). Поза тим: розвідки С. Закшевського про римську базиліку св. Климента і бенедиктинський монастир на Авентині (т. 45) та про звязки польської династії в Епцонідамі, С. Кентшинського про Гервазія Тільбюрійського, і Буяка про середновічні морські мапи (т. 46). М. Г.

**Видання й статі обговорені в с'їм томі:**

- Протоколи, журнали и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг., т. I—VIII, 1886—1898.  
 Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны, 1731—1740 гг., I—VI, 1883—1904.  
 I. Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk in Galizien, 1901.  
 В. Сизовъ — Курганы Смоленской губерніи, 1902.  
 Е. Рѣдинъ — Исторія искусства и русскія худож. древности, 1902.  
 П. Владиміровъ — Древняя русская литература Киевскаго періода XI—XIII вѣковъ, 1902.  
 В. Истринь — Изъ области древне-русской литературы, 1903.  
 А. Соболевскій — Мученіе св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка, 1903.  
 — Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в., 1903.  
 Ө. Покровскій — Новый списокъ Слова Данила Заточника, 1903.  
 S. Kutrzeba — Handel Krakowa w wiekach średnich, 1903.  
 — Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, 1903.  
 — Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, z lat 1354—1505, 1902.  
 N. Jorga — Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, 1900.  
 — Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe, 1900.  
 М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, I, 1901.  
 L. Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, 1903.  
 А. Войтковъ — Іовъ Василевичъ, епископъ переяславскій и участие его въ церковно-политической жизни Польской Украины, 1903.  
 А. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, 1904.  
 М. Пачовскій — Похоронный обряд на Руси, 1903.  
 Ludwig Mlynek — „Konik“, „Turoń“, „Miś“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), 1903.  
 А. Зайберт — Гельдця стінна карта Австро-Угорщини.  
 Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, XVI, 1902.  
 Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, 1901—4.  
 Rozprawy akademii umiejętności, wydz. hist.-filozoficzny, 1903—4.



	Корек
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4·00, в оправі . . . . .	5 00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшій пап. . . . .	4 00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3·00, на ліпшій папері . . . . .	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Кониський . . . . .	4 00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . . . .	5 00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . .	4 00
Збірник історично-фільософічної секції т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, 7 50, в оправі . . . . .	8 50
„ т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшій папері 5·00, в оправі . . . . .	6 40
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі . . . . .	6 40
„ т. V: Матеріяли до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX в. . . . .	4 00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшій папері . . . . .	5 50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по . . . . .	2 00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V по . . . . .	6 00
„ „ „ „ „ р. VI, IX по . . . . .	10 00
„ „ „ „ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по . . . . .	12 00
Руська історична бібліотека :	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі . . . . .	2 40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії . . . . .	4 00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . . . . .	6 80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси . . . . .	3 00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського . . . . .	3 20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в. . . . .	2 20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . . . .	2 00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . .	12 80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького . . . . .	3 20
XIV—XVI. „ Руїна . . . . .	8 40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі . . . . .	6 60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . . . .	3 60
XX. Шульгин — Начерк Колівищани . . . . .	3 00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII ст. . . . .	5 00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство . . . . .	5 00
Инграм Дж. Історія політичної економії . . . . .	4 00
Кавці Кароль, Народність і її початки . . . . .	0 60
Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної . . . . .	0 70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії . . . . .	1 20
Кареев М. Фільософія історії . . . . .	0 25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович . . . . .	0 60
Кониський О. Листи про Ірландію . . . . .	0 45
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по . . . . .	1 00
„ Письмо до ред. Колокола . . . . .	2 00
Кримський А. Мусулманство і його будучність . . . . .	1 70
Левицький Нечуй І. — Світотгляд українського народу . . . . .	0 60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар . . . . .	7 00
„ Руська Правда . . . . .	1 00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річніки 1899—1903 по 16 00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей . . . . .	12 00
Лиссаль Ф. Про суть конституції . . . . .	0 30
Масарик Т. Ідеали гуманности . . . . .	0 36
Матеріяли до українсько-руської етнології т. I і III. . . . .	11 00
„ т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Щухевича про Гуцулів) . . . . .	22 00

	Корж
Миколаєвич Я. — Опис каменицького повіту . . . . .	2-00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями . . . . .	0-40
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6-00, т. III. 8-00, т. IV . . . . .	2-00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache . . . . .	3-00
Олехнович В. Раси Європи . . . . .	0-70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III . . . . .	3-00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні . . . . .	4-00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокрифи новозавітні по . . . . .	5-00
Павлик М. — „Про читальні“ . . . . .	1-00
„ М. П. Драгоманов, його ювілей, похорон, автобіографія і список творів . . . . .	4-00
„ Якуб Іаватович . . . . .	1-00
Партицький О. — Старинна історія Галичини . . . . .	6-00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ . . . . .	0-20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка . . . . .	0-70
„ Скандинавщина в давній Русі . . . . .	0-40
„ Слово о полку Ігоревім . . . . .	1-60
Партицький О. Темні місяці в Слові о полку Ігоревім . . . . .	2-80
Правнич часопись, річник IV—V по 6-00, VI, VII — X по . . . . .	2-00
Правничка бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2 . . . . .	4-00
Правничка і економічна часопись, т. I—III по 3-00, т. IV—V і VI—VII по . . . . .	4-00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по . . . . .	3-00
„ з р. 1878 2-00, річн. XIII в доповненем . . . . .	0-20
Пулюк І., Непропаща сила . . . . .	0-16
„ Нові і перемінні звізди . . . . .	0-10
Раковський І., Вік нашої землі . . . . .	0-30
„ Вулкани . . . . .	1-00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р. . . . .	0-80
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в. . . . .	0-80
Сеньобб Ш., Австрія в XIX ст. . . . .	0-40
„ Міжнародні революційні партії . . . . .	1-00
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності . . . . .	2-40
Стоцький С. — Буковинська Русь . . . . .	0-40
Студинський К. Др. — Лірники, студия . . . . .	2-00
„ Пересторога, історично-літературна студія . . . . .	1-00
Тен Г., Філософія штуки . . . . .	0-30
Терлецький О. Москвофіли й народовці . . . . .	2-00
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. . . . .	3-00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі . . . . .	0-10
„ Бійська Козачина 1855 р. . . . .	2-00
„ Маруся Богуславка в укр. літературі . . . . .	0-30
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів . . . . .	0-46
„ Розвій астрон. поглядів . . . . .	6-30
„ Розвій поглядів на лихву . . . . .	12-00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6-00, II, 4-00, IV, 3-00, оправні о 1 20 дорожжі . . . . .	1-30
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV . . . . .	2-00
Феррієр Е. Дарвінізм . . . . .	0-60
Флямарион К. Про небо . . . . .	0-40
Франко Ів. Нарис історії фільзовофії . . . . .	2-00
„ Наші коляди . . . . .	0-60
„ Іван Вишенський . . . . .	2-60
„ Про панцину і її знесеня 1848 р. . . . .	0-50
„ Хмельщина 1648—9 р. в сучасних віршах . . . . .	0-30
„ Слово о Лазареві воскресені . . . . .	0-40
„ Апокрифічне євангеліє Псевдо-Матвія . . . . .	2-40
„ Шевченко героєм польської революційної легенди . . . . .	0-40
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Манявського . . . . .	1-00
Целевич О. Причинки до зносян П. Дорошенка з Польщею . . . . .	0-20
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр. . . . .	0-20
Шурат Чернеча республіка на Афоні . . . . .	0-20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студія . . . . .	0-20

НБ ПНУС



249235